

DEMETER ZSÓFIA –
GELENCSÉR FERENC

SZÉKESFEHÉRVÁR ANNO...

SZÉKESFEHÉRVÁR
ANNO

**AZ ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI
BULLETIN DU MUSÉE ROI SAINT ETIENNE**

B. sorozat 38. szám – Série B. No. 38.

Szerkeszti – Rédacteur
KOVÁCS PÉTER

HU ISSN 0491 9629
HU ISBN 963 7131 98 1

**A FEJÉR MEGYEI MÚZEUMEGYESÜLET KIADVÁNYAI
PUBLICATIONS
DE L'ASSOCIATION DES MUSÉES DU COMITAT FEJÉR**

6. szám – No. 6.
HU ISSN 0237 5346

Könyvterv – Maquette
HORVÁTH FERENC

Fordítás – Traduction
ESTERHÁZY MÁTYÁS

Lektor – Lecteur
KOVÁCS PÉTER

89 92023 Pannon Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Fekete István igazgató

DEMETER ZSÓFIA –
GELENCSÉR FERENC

SZÉKESFEHÉRVÁR ANNO...

Pillanatképek
egy
város
életéből

SZÉKESFEHÉRVÁR, 1990

A nézőhöz

Könyvünk képeskönyv, amely az amatőr városfényképezés hőskorában készült felvételektől (1860-as évek) az 1938-as ünnepségek és az ünnepi létesítmények képeiig villantja fel Székesfehérvár pillanatait. Az indító és a záró dátum is önként adódik és a város történeti fejlődésében is fontos határkövekhez köthető: egyrészt a vasútépítéshez, másrészt a Szent István jubileumi évhez (1938) és az azt megelőző tudatos városrendezési és városfejlesztési koncepcióhoz.

Nem lehet célunk itt az összes, e korszakbeli képet felvonultatni, hiszen a múlt század 80-as éveitől után szerencsére elég sok amatőr és hivatásos fényképész dolgozott a városban. Igyekeztünk a városképi szempontból fontos fotókat választani, ha pedig még mindig volt több lehetőség, a kevésbé ismerteket használtuk fel. A képek között éppen ezért sok olyan van, amely mint fotó esetleg nem a legkitűnőbb, viszont fontos az, amit ábrázol. Ilyen vád a felhasznált képeslapokat és a fehérvári fényképészek (Szigethy, Pete Gyula, Pribék Antal, Fekete Zoltán, Hege Károly, Tóth Károly) munkáit nem érheti. A fotók minőségének megítéléséhez ne feledjük el a dátumot is megnézni: a legkorábbi képeken a hosszú expozíciós idő miatt igen gyakori a bemozdulás (80., 88., 127.) vagy – éppen ennek elkerülésére – a fényképészek beállították a járókelők csoportját a képbe. Agyafűrtabb volt az a fényképész, aki pár alakos

beállított képet készített, s abból a montírozóasztalon nyüzsgő utcaforgatagot. Van rá eset, hogy sikerült a trükköt leleplezni, mint például a 33. és 34. sz. képeken.

A korszak fotóiból olyan válogatást készítettünk, amely kívülről – felülről – halad a városközpont felé. A képanyag természetesen elsősorban a Belváros és szűkebb körzete (Széchenyi u., Vörösmarty tér, Dózsa Gy. tér, Piac tér, Népköztársaság u.) épületeit, utcáit örökítette meg, hiszen mindenütt a legértékesebb épületeket fényképezték és közölték képeslapokon. A külvárosok és különösen a kültelkek képének megrajzolása a fotók segítségével sokkal esetlegesebb, néhol lehetetlen. Éppen ezért az a furcsa helyzet állt elő, hogy a könyv anyagának válogatása befejeződött ugyan, de az anyag gyűjtése nem. Kérünk mindenkit, hogy ha hézagpótló, szebb, jobb vagy érdekes fényképpel rendelkezik, másolásra bocsássa rendelkezésünkre az István Király Múzeum helytörténeti fotóanyagának gyarapítása érdekében.

DEMETER ZSÓFIA–GELENCSÉR FERENC

Az olvasóhoz

A szövegben próbálom elmondani mindazt, ami a fotók, képek értékeléséhez – néhol a képek, fotók helyett – a városról alkotott képünk kiteljesítéséhez szükséges. Nem városvezetőt készítek, azt korszakunk vége felé többször is megjelentettek az adott állapotról, nyilván sokkal autentikusabban. Nem is műemléki összefoglalót, mert azt meg a téma neves tudósai írták meg. A műemléki összefoglalások közül itt ajánlom figyelmükbe a legfrissebbet, Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt című kis kötetének harmadik kiadását (1984-ben jelent meg). A Palotaváros városképi kérdéseivel sem foglalkozom itt, mert e könyv műfajához közel álló, népszerűsítő kiadványt erről a témáról 1982-ben jelentettünk meg, Palotavárosi írások címmel.

Akiket az itt külön is jelzett témák érdekelnek, az említett kiadványokat haszonnal forgathatják, de a kötet végén bőséges tájékoztató bibliográfiát is közlünk. Még egy megjegyzés kívánkozik ide előzetesen: a városfejlődés vonulatának megrajzolásához többször az előzmények leírása is szükséges, néhol pedig nem állhattam meg, hogy a következményekről ne szóljak. Ennyit a magam mentségére. Nem monográfiát írok tehát, csak „városképet” az 1860–1938 közötti időből, anikszot az „antivilágból”.

Székesfehérvár jogi státusa szerint ebben az időszakban törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi város, püspöki székhely volt. Erősen érződött

még – korszakunk elején földrajzi tényként, a végén már csak tudati elemként – a Belváros, az egykori vár elkülönülése. Századunk 30-as éveiben még a külvárosi „pógár” így fejezte ki magát, ha a Belvárosba indult: „bemegyek a várba”. Nem is kell csodálkoznunk ezen, hiszen még a 18. század végén éjjelre a vár kapuit bezárták s a kulcsokat a várparancsnokhoz vitték. Ezért nem osztották be például az öreghegyi Donát-kápolnát (213–215.) a belvárosi plébániához, hanem a felsővárosihoz, mert éjjel még papot sem lehetett volna kihívni, hiszen nem juthattak be a várba.

A várat körülvevő régi külvárosok (Palotaváros, Felsőváros és részben a Tóváros) hagyományos parasztias vagy parasztpolgári képükkel jól simultak a történeti Belvároshoz (210., 212.). A 19. század második felében kialakult városrészek (Víziváros, Búrtelep, Almási telep, Kistelek stb.) viszont egyikhez sem idomultak: sem városi, sem falusi, jellegtelen, a régi városrészeketől idegen képet mutattak (200–201., 203., 206., 208.).

Két dolog feltétlenül szembetűnt, vagy eszébe jutott a Fehérvárra érkezőnek: a várost körülvevő mocsárvilág és ennek maradványaként a várost felszabdoló csatornák hálózata, valamint a fénylő történelmi múlt. Pedig a mocsárvilág korszakunkra jócskán visszahúzódott. Már a 17. század elején a kiszáradás folyamatát figyelték meg. A törökök 1602-ben nehéz ágyúkat vontattak a várost körülvevő mocsár területére, és a várárkot is meg kellett ásatni. A kiszáradás folyamata azonban igen lassú volt, a mocsaras tófenekeken még századunk elején is a nád és a sás „díszlett” (pl. a Dr. Münnich-lakótelep helyén), ilyen helyeken építkezni csak igen komoly és költséges előkészítés után lehetett. A város terjeszkedését tehát az egykori mocsár még századunkban is akadályozta és – tegyük hozzá – akadályozza ma is. Így a vizek mintegy keretül szolgáltak korszakunk emberének életében. Egyed Antal 1848-ban megjelent elégiakötetében örömmel emlékszik erre:

„Tréfa s mulatság közt (mint mén!) telt gyermekidőm el,
Labdást és katonást játszani kedvem eredt.
Kedveltem vizet is, mert ezzel telve Fehérvár,
És hason és háton voltam úszásban ügyes.”

Dériné pedig éppen ezt utálta benne 1821–22. évi itt-tartózkodásakor.

„Fehérvár nekem oly ridegnek tetszett; nem is volt akkor benne semmi, a mi kellemsé tette volna az ott létet. Ha a város egyik oldalára ment az ember kissé üdülni a falak közül, ott nem látott egyebet egy posványos vízáróknál; ha a túlsó felire ment a városnak másnap, hogy ott fog sétálni, megakadályozta a továbbmenetelét az örökké ott kérkedő mocsáros tó. Itt bizony mindig otthon kellett ülni.” (Dériné emlékezései)

Persze volt ennek gazdasági haszna is, amire Udvardy Vince tájrajzában már 1858-ban rávilágított: „A jó széna és takarmány termő földet a Gaja vizéből vont csatornák szelik keresztül, melyeknek egyike, a város éjszaki részén elkezdve gyönyörű zöldszénes és gyümölcsös kertek közt, egyenes irányban foly lefelé, és miután mellék csatornái a belvárost teljesen körülkerítették, nyugatnak csavarodik el, és a Sárréten keresztül a Nádor csatornába siet.”

Ahogy ennek a könyvnek az anyagát szedegettem össze, igyekeztem elolvasni mindent, amit Fehérvárról, itteni élményeiről, benyomásairól írtak elődeink. Úgy vettem észre, hogy akik rövid időt töltöttek itt, azokat nem nyerte meg a város: nem vált személyes élményükké egyetlen szeglete sem. Dériné példája mellé Szabó Dezsőé kívánkozik, ő is csak egy évig tartózkodott itt (1907–1908 között). „Székesfehérvár ebben az időben első meglátásra nem volt csábító. A város, melyet ősi koronázó városként szoktak emlegetni, egyáltalán nem volt fejedelmi külsejű. A járdák melletti árkokban piszkos víz bűzhödött, sok helyen rossz krumpliköveken kellett járni. Még vízvezetéke sem volt az elmaradt városnak.” (Életem II. kötet)

Igaz emberi melegséggel csak azok gondoltak vissza fehérváriságukra, akik több időt töltöttek itt. A számomra legkedvesebb vallomások közül most csak kettőt idézek. Kodolányi János Süllyedő világ című könyvében így írt az 1910-es évek második felének emlékeiről: „Fehérvárt szeretem. Otthonosan érzem magamat benne, akár a házikabátomban. Tetszik a belső város kanyargó, szalagvékony utcáinak régi barokk képe, a külső részek falusias paraszti hangulata, tocsogó, sásos-bokros környéke, a kakasugrás szélességű folyócska, amely az iskolakert mellett ballag, s széles rétek vizét gyűjti össze, a távolban kéklő Vértes hosszú háta. Tetszik a barátságos külsejű iskola, udvarán a suttogó jegenyékkal. A bokros, csaltos közkertek, az Erzsébet-liget árnyak közt kanyargó útszövevénye. Tetszik a kövezeten halkán kopogó cipősarkak álmatag muzsikája, a Hal tér, a falusi szekerekkel körülvett Pontykocsma, amelynek falát egy sereg lézengő 'Ponty-lovag' támogatja.”

A másik vallomástevő, Csanádi Imre talán sohasem érezte otthon magát a városban diákévei alatt. 1948-ban, a kijevei hadifogolytáborban írott verse mégis a sóvárgott-gyűlölt városhoz szól, az ifjúsághoz. Fehérvár köszöntése című verséből idézek:

„Hozzád forraszt az ifjúságom,
királyok ódon városa.
Diákfattyad, kövedre vágyón:
én Mostohám, hozzád – haza.

Tied voltam s idegen voltam,
kis, gyanakvó, falusi vad:
tornyaid tövén bandukoltam,
százados gőg volt a szavad.

Idegen voltál nekem is te:
gyűlöltem sok szoknyás papod,
keménygallért, izgága tisztet
gáláját, pógár-kalapot.

Gyűlöltem agg, álszent orcádat,
év-ezred kripta illatát...
Mire roncsod új fényre támad,
ismer-e még valaki rád?"

A fénylő történelmi múlt idézgetése a szólamokban, ünnepi beszédekben, még a korteshadjáratok alkalmával is bevált fogás volt, de ahogy Szabó Dezső is írta, fénye nem sugárzott ki a városra, nem látszott rajta az egykori gondosság és gazdagság.

Századunkban már akadtak jócskán, és nem is névtelenek, akik éppen az ellentmondást hangsúlyozták. 1906-ban lépett az itteni közélet színterére mindkét férfiú, akiktől most idézek. Gróf Széchenyi Viktort ekkor nevezték ki főispánnak; beköszöntő beszédének fő gondolata teljesen újnak hatott a szónoki pulpitusról. Ez a vezéreszme pedig Székesfehérvár elmaradottsága volt, s az, hogy ezt le lehet küzdeni: „Nem kell ide más, mint igazi lelkesedés, munkakedv, tömörülés a modern haladás zászlaja alá és azon nagy igazságnak felismerése, hogy befektetés nélkül nincs kamatozás...”

1906-ban installálta a város Prohászka Ottokár püspököt. Jellemző apróságul egy mondatot erről: nagy pompával, diadalkapuvál várták, ám Prohászka előbb megjött mint a fogadás ideje, és gyalogosan egyszerűen besétált a püspöki palotába. Ő írta 1912-ben egy készülő könyv előszavában: „Itt a Sárrét szegletében, rég leapadt tengerek zátonyain, ugyancsak rég elmúlt dicsőség hűlt helyén áll a mai Székesfehérvár. Ez a Fehérvár nem a régi, dicső város, nem is folytatása a réginek, hanem inkább csak az elpusztult nagyság s dicsőség helyén emelkedő emlék, mely a régi város nevét viseli és őrzi... Két század elmúlt, s Székesfehérvár is, mint annyi sok más magyar város, a vidéki lét szerény igényeivel, csendes, öntudatlan tengődéssel rácáfolt nagy múltjára.”

Talán meglepő, hogy Prohászka mellé Krúdyt állítom, de 1919-ben a Fejér megyei szövetkezetekről készített riportkönyvében, a Fehérvári könyvben igen költői formában ő is ezt fogalmazta meg: „Székesfehérvár, olyan értékes és fénylő történelmi múlttal, mint az arany. A ,szenteknek és hősöknek’ nevezett Árpád-királyokat koronázták itt. Halott királyok feküsznek porrá váltan a kőkoporsókban. Egy tűzijáték fénye és hidege ennek a városnak a múltja.”

A felismerést azonban csak a 30-as években követte tett. 1931-ben választották polgármesterré Csitáry G. Emilt, akinek működése méltán érdemelte meg a megkülönböztetést; polgármesterségével vette kezdetét az ún. „Csitáry-éra”.

Koncepciózus programjának egyik alappillére az a gondolat volt, hogy a várost éppen történelmi múltja alapján, arra építve kell fejleszteni. „... itt élünk a városban és legtöbbször alig tudunk róla mást, mint amit régi dicsőségről a sokszor hallott csillogó, de legtöbbször üres szólamok elmondanak...” –

mondta 1933-ban, a múzeum várostörténeti kiállításának megnyitóján. Ez a gondolat az 1938-as ünnepi év rendezvényeiben és a felkészülés városfejlesztő tetteiben öltött igazán testet.

A város tudatos fejlesztésére igen nagy szükség volt, s nem csupán azért, hogy méltó legyen dicső múltjához; azért is, hogy el tudja tartani népességét.

A város lakossága ugyanis 1830 és 1930 között majdnem megkétszereződött, addigra meghaladta a 42 ezret. A város népessége döntően a megyéből, a környező településekből való betelepődéssel növekedett, természetes szaporodása inkább lassú volt. Ez a növekedési ütem még látványosabb, ha figyelembe vesszük a főváros elszívó hatását is. A múlt század végétől, igen erősen jelentkezett az elvándorlás az ekkor világvárossá fejlődő Budapestre.

A lakosság növekedésénél csak a házak száma nőtt nagyobb mértékben, majdnem négyszer annyi ház volt városunkban a tárgyalt korszak végén, mint száz évvel azelőtt.

A város az 1930-as években némiképp „kilógott” a hasonló kategóriájú, középmezőnybeli városok sorából, a lakosság sajátos foglalkozási szerkezete miatt. Az őstermelők, a közlekedés, valamint a kereskedelmi és hitelélet területén foglalkoztatottak aránya igen magas volt. Sajnos ez a nagy szám egyben az iparosítás hiányát is jelzi.

Székesfehérvár jelentőségét „a dicső történelmi múltban” az uralkodói hatalomhoz való különleges viszonya, fontos (Itáliába és a Szentföldre menő) szárazföldi utak metszéspontjában való fekvése, majd hadi-stratégiai szerepe (végvári mivolta és Buda védelme) határozta meg. A 18. század óta ezeknek a tényezőknek jelentősége halványulni kezdett (bár, tegyük hozzá, soha nem szűnt meg: gondoljunk csak Székesfehérvár II. világháború-beli stratégiai szerepére). Városunk ezután már nem egy ország vagy országrész életében játszik főszerepet, hanem csak szűkebb körzetében; a településtörténet ezt úgy mondja: másodlagos, regionális központtá lesz.

A szabad királyi városi jogállás, a megyei és egyházmegyei központ mivolta miatt korszakunkban elsősorban igazgatási szerepe növekedett, a tanügyigazgatásban elfoglalt helye, középiskolái, papi szemináriumai és színháza révén ehhez a közoktatási és kulturális központi funkciók járultak.

Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a városi politikát ugyan önálló törvényhatóság testületei alakították ki, de ezt nagyon sok más szempont is formálta: a vármegyéé, az egyházmegyéé, a tankerületi főigazgatóságé, a csendőrkörületé és a hadtestparancsnokságé.

A szabad királyi város teljes jogú lakói a polgárok, fehérváriaiak a „pógárok” voltak. Mellettük a nem teljes jogú többséget az ún. „lakók” és zsellérek képviselték. 1828-ban a 10 069 lakosból csak 1080 rendelkezett polgárjoggal. Ez a polgárság, rendi privilégiumai alapján, 1848-ig a város vezetését egyértelműen a kezében tartotta.

A polgárjogot nem adogatták bőkezűen: a 19. század első évében összesen 1227 új polgár beiktatására került sor. Olyanokat is fölvettek azonban, akik egyéni érdemeik miatt nem fizettek polgárilletéket, őket „grátis polgárok”-

nak, később díszpolgároknak hívták. Mivel a város szegény volt, ilyent először 1840-ben választott. Az egyik első grátiszpolgár Deák Ferenc volt. A mai értelemben vett díszpolgárok választására – tehát kitüntetés, megbecsülésként – csak az 1870-es évek végétől került sor. Elsőként Zichy Jenőt, majd például Kossuth Lajost, Kempelen Imrét, Wekerle Sándort, Jókai Mórt, Fiáth Miklóst, Prohászka Ottokárt és Hóman Bálintot tüntették ki ezzel a címmel.

A polgárság számát 1688, a török uralom alóli felszabadulás és 1848 között Észak- és Nyugat-Dunántúlról érkező magyarok és osztrák, cseh, morva, bajor területekről és Sziléziából származó németek gyarapították. Velük színesedett az ekkor még amúgy is sokszínű nemzetiségi kép: a városban magyarok, délszlávok, azaz rácok és „latinoknak” nevezett népelemek utódai éltek. Az iparosodottabb vidékekről érkező németek azonban, bár számbelileg az összlakosságon belül mindig a magyarok száma mögött maradtak, a polgárság vezető testületeiben a magyarokéval egyenrangú jelentőséget vívtak ki maguknak. A nemzetiségi kérdés éppen korszakunk elején, a tőkés fejlődés első szakaszában (a 19. század 50-es, 60-as éveiben) jutott nyugvópontra. Ekkortól a nemzetiségek asszimilálódása, egyszerűbben – bár kissé leegyszerűsítetten – magyarrá válása lényegében befejeződött. Sok apró jel, szokásbeli, viseletbeli, szóhasználatbeli apróság máig is utal azonban erre az egykori sokszínűsége. Idézzük itt Jankovich Ferenc finom megfigyelését: „... érdekes jelleget kaptak a betelepettek is: azok a városszéli iparostömegek, akiknek francia, olasz, német és szláv őseit még a régi királyok édesgették ide messze külföldről. Ilyen neveket találni közöttük: Klér, Reverand, Delétor, Fister, Vincz, Haár, Rekop, Vicenti, Vagyóczky, Jankovich stb.... Ezek az idegenek az idők folyamán keresztül-kasul testvéresedtek a fajtabeliekkel, s ma már elcsodálkozik a tájékozatlan utazó, aki kapcsolatba kerül valamelyikkel, hogy hogyan tettek szert a nevükre; külső formájukban és nyelvben, szokásokban, érzésben annyira bennszülötteké váltak... Bennszülött és betelepült paraszt között a szokásbeli különbség öltözékben is megmutatkozott. Érdekes megfigyelni, falubeliek hamarabb polgárosodnak öltözékükben, mint ez a városi paraszt polgárság. Tóth sógor bácsi, isten nyugtassa, ezüstgombos kék mentében, zsinóros nadrágban, rózsás csizmában járt, a fején kucsával, mint egy Árpád-kori lovas katona. Míg a német polgárok sima feketében, vágott csizmában, lapos nagy szélű kalapban indultak vasárnap a misére, emberöltő óta már csak a neve szerint ,német’ templomba. A ,rác város’ még ott állt túl a Palota-város falain kívül. De a várfalak régen leomlottak, nádfüdös házakba beépültek, és rácul már nemzedékek sora óta nem tudott senki.”

A kék posztóruha ilyenfajta szokásjog alapján vált a magyar, majd később éppen a magyarosodás miatt általában a fehérvári polgár viseletévé. Ezért írta Szarka Géza 1930-ban a polgárok vasárnapi mise utáni beszélgetésének színhelyéről, a Városház-térről: „Itt országol vasárnap délelőttönként, külön néprajzi érdekességként, a felsővárosi gazdák kékbeli parlamentje.” (229.)

A magyar és német templom elnevezés korszakunkban még élő megkülönböztetést takart. Magyar templomnak a mai székesegyházat, német templom-

nak az egykori jezsuita, majd cisztercita rendi, fehérváriasan a „zirici” templomot nevezték. Mindkét elnevezés eredetileg a jezsuita rend itteni tagjaihoz kapcsolódott. Ez a rend pasztorálta a török uralom alóli felszabadulás után a vegyes nemzetiségű plébánia tagjait: a házfőnök, – aki ekkor rendszerint német volt – a németeket, a magyar anyanyelvű rendtag pedig a magyarokat. A német misék eredetileg a középkori királyi bazilikához épített Mátyás-sírkápolnában voltak, a magyarok pedig a mai székesegyházban, amelyet a török után szenteltek István király tiszteletére (1777-től püspöki székesegyház). A német hívek 1786-ban kapták meg az akkor 40 éves jezsuita templomot az összedülőben levő sírkápolna helyett. 1813-ban a cisztercita rend kapta meg a templomot, de köteles volt egy német káplánt tartani a német hívek lelki gondozására.

A latinok városrésze kifejezést már nem értették korszakunkban – ami nem is csoda, hiszen 12. századi északfrancia és vallon területekről érkezett telepesekekről van itt szó –, de különállása, tisztán lakónegyed mivolta még ma is feltűnik a figyelmes szemlélőnek. A mai Zalka Máté, Jókai utcákban mintha megállna a mai rohanás is: nincsenek itt jelentős boltok és hivatalok, jobbra csak lakások, legfeljebb iskolák és kulturális intézmények. (18., 19., 125–128., 185.)

A Rácváros kifejezés pedig, mégha csak egy utcára redukálódva is, reméljük most már – éppen a skanzen megvalósulása révén – fennmarad.

A városi kormányzat élén a 12 tagú belső tanács és annak választott feje a főbíró, 1787 óta a polgármester állt. A sor csak egyszer szakadt meg, 1872 és 75 között a város vezetőjét is főispánnak nevezték. (1875-ben megszűnt ismét a város önálló főispánsága, azután korszakunkban a két törvényhatóságnak – város és megye – közös kinevezett vezető tisztségviselője volt.) A főbíró kifejezés mindenestre rávilágít arra a tényre, hogy a város egyik legfontosabb kiváltsága a büntetőbíráskodás volt. A tanács azonban emellett a szabályalkotó és végrehajtó hatalmat is a kezében tartotta. A főbíró körülvevő tisztelet és megkülönböztetés a polgármesterekre is átszármazott: a főbíró magasabb helyre kellett ültetni, csendben végighallgatni, s amíg ő fel nem állt és fel nem tette a kalapját, addig az ülésnek nem volt vége, addig senki sem mehetett el. A főbíró és később a polgármester megválasztásakor meghúzták a Székesegyház harangját. A főbírói tisztség a polgármesteri létrehozása után is megmaradt, de szerepe csak a büntetőbíráskodásra korlátozódott.

A városi kormányzatot a szabályalkotó tevékenységben a külső tanács segítette. Ennek élén a szószóló állt, aki közvetítette a külső tanács véleményét az eléje tárt ügyekben. A városi igazgatás legalsó fokán, az egyes városrészek élén a fertálmesterek helyezkedtek el: ellenőri, adóbehajtói, tűzrendészeti feladataik voltak. Eredetileg a három városrészben hat fertálmester tevékenykedett. Ezt a rendszert a 19. század közepén szervezték át: ekkor a két új külváros (Tóváros, Víziváros) megszervezése után kilenc negyedet alakítottak ki, mindegyikben egy fertálmesterrel.

A nyelvi asszimiláció és a reformkori nemzeti törekvések hangsúlyozása-képpen a tanácsülés jegyzőkönyveit 1814 óta magyarul vezették, 1845-től magyar köriratú pecsétet használtak.

Ebbe a sorba illeszkedett a városnak az 1848-as polgári forradalomhoz és az azt követő szabadságharcokhoz való viszonya is. A fehérváriaknak a szabadságharcban való részvétele szinte jelképes: a szabadságharc első győztes csatáját, a pákozdi csatát követően a népfelkelők a megfutamodott Jellasics 1500 főnyi utóvédjét október 3-án lefegyverezték Fehérváron. A szabadságharc szinte utolsó mozzanata is a városhoz kötődik: 1849. augusztus 10-én, három nappal a világosi fegyverletétel előtt volt az ún. „haleszi felkelés”. Kétezer népfelkelő fogadta a városba visszaérkező császáriakat a Halesz környékén. A hajnalig tartó kézitásban a népfelkelők helytálltak, ám a szuronyroham és a gyújtogatás ellen nem volt mit tenniük. A népfelkelők egy része a tűz oltásához fogott, ennek ellenére 70 ház leégett. Fegyverrel a kézben fogták el a császáriak Kuczka Mihály kovácsmestert, Varga Mihály és Gántz Pál szűcsmestert, Uitz Ignác kőművesmestert, Hübner András és Havelka Ferenc tímármestert, székesfehérvári polgárokat, akiket augusztus 14-én a hírhedt pesti Újépületben kivégeztek. A hat fehérvári férfi a szabadságharc utolsó hőse és egyben a megtorlás első áldozata volt (162–163.).

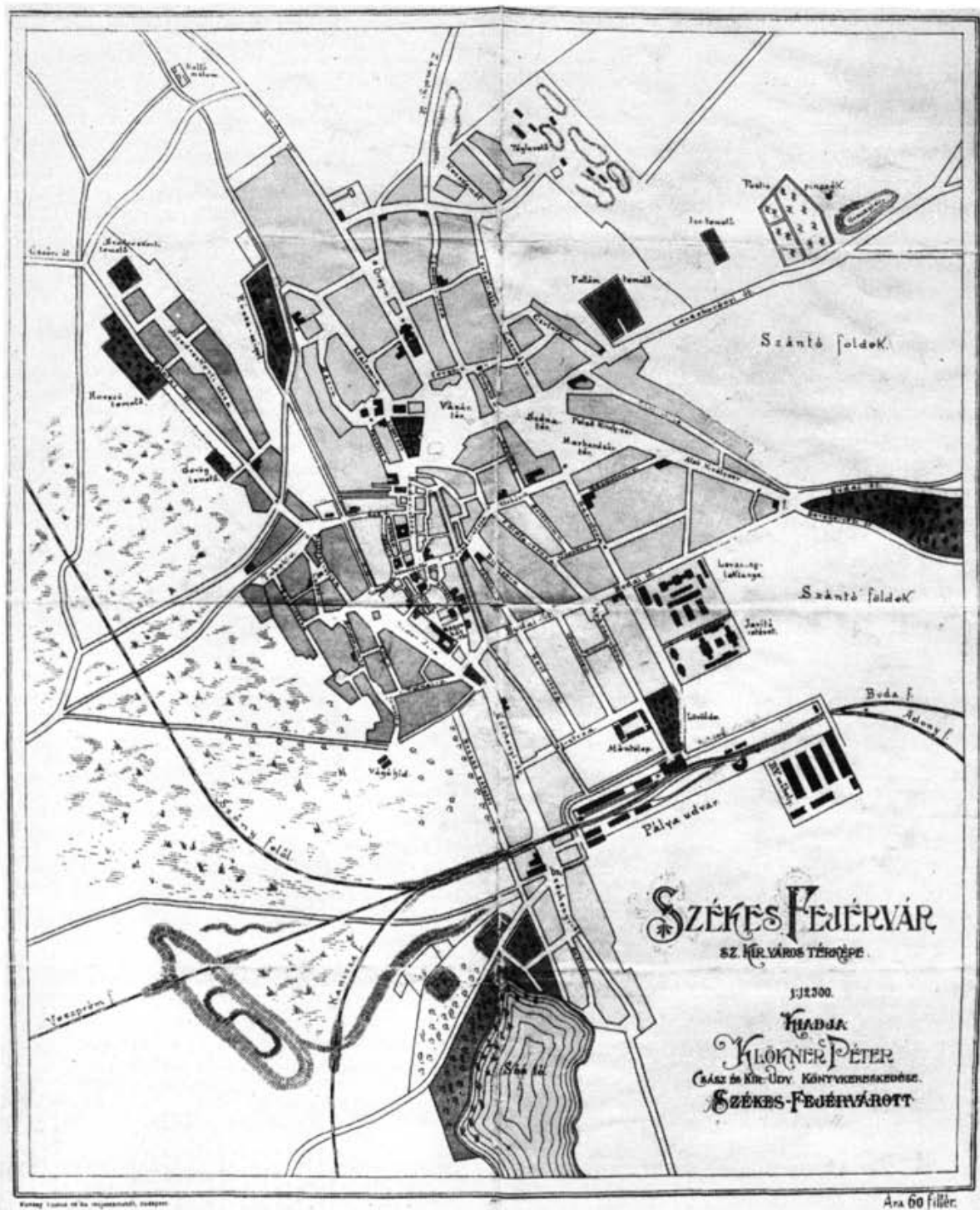
1848-ig ez a városi polgárság nemcsak a magyar nemzeti érzések iránt volt nyitott, ugyanakkor rendi privilégiumai védelmében erős konzervativizmus is jellemezte. Körömszakadtáig védte például bástyáit, azaz pillanatnyi gazdasági érdekeit a zsidók betelepődése ellen. Az 1840-es években a törvény adta engedelemmel még kevés zsidó család mert élni (róluk még később írok); kevesen mertek a város falai közé telepedni a Kereskedelmi Társulat ellenséges viselkedése miatt. Még 1848-ban is Pulszky Ferenc személyes közbelépése kellett ahhoz, hogy a kiűzött zsidókat visszaengedjék.

1848 a rendi kiváltságok megszüntetése miatt határátkö ebből a szempontból is. Ezután nagyarányú volt a zsidóság betelepődése: 1900-ban már 2788 zsidó személy élt itt, akkor ez volt a városban a második legnépesebb felekezet. Ebben a periódusban ugrásszerűen nőtt a kisebb-nagyobb kereskedések, pénzintézetek alapítása (36., 41., 42., 84.). Mindezek ellenére fogadjanak el tőlem egy véleményt: szerintem a patrícius-polgári, alapvetően konzervatív szemlélet uralkodott a város vezetésében és állásfoglalásaiban egész korszakunkban. (Erre még sok példát fogunk látni.) Ennek mintegy summázata az a vélemény, amely több visszaemlékezésből kicsendül: Fehérvárt az örökké zárt házkapuk jellemezték.

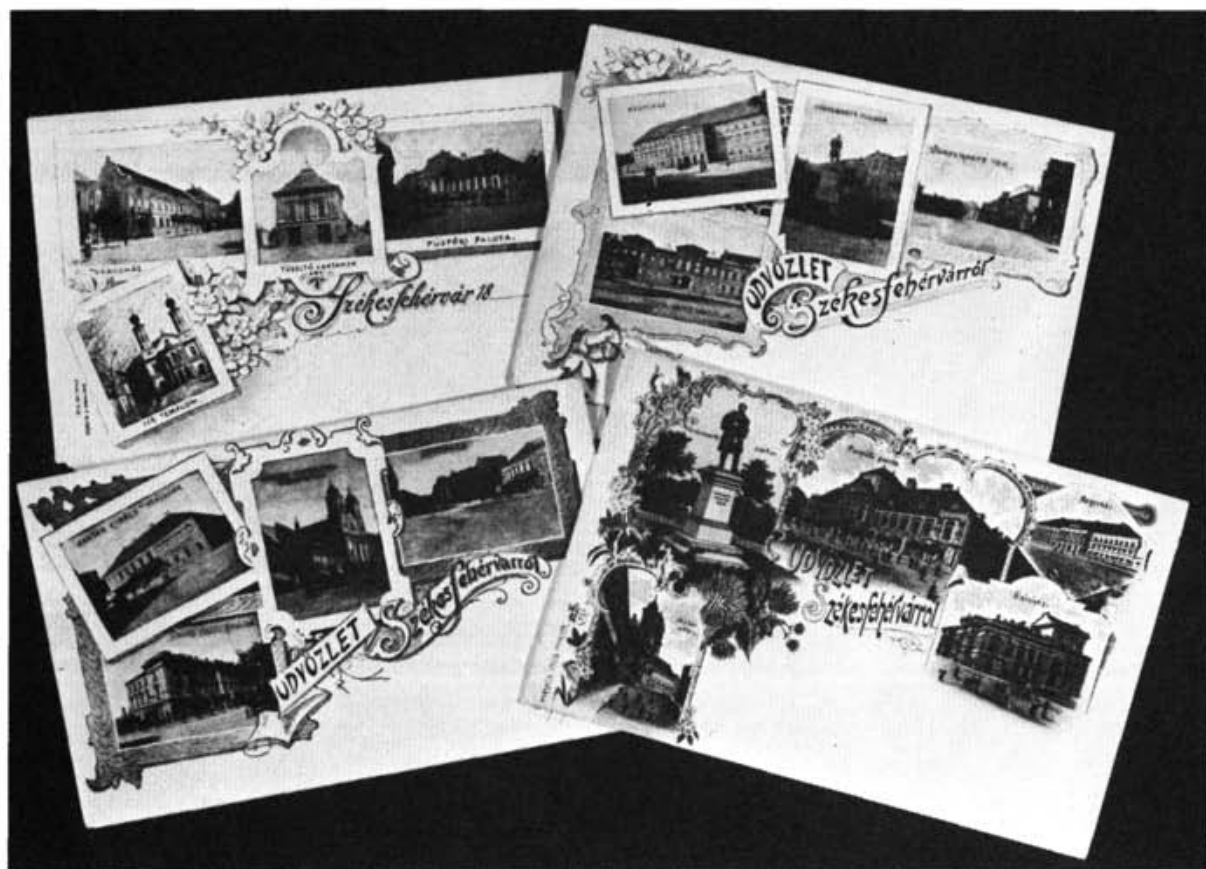
Nincs mód arra, nem is célunk az, hogy a korszak eseménytörténetét itt rendre elmeséljem. Csak annyit említek meg abból, ami a városkép megrajzolásához feltétlenül szükséges, és ott, ahol ez valamilyen okból szóba kerül.

**KÉPEK
PICTURES
BILDER**

1. Klökner Péter térképe. A térkép a múlt század utolsó éveiben készült. (Korszakunkban természetesen kiadtak több, adott esetben részletesebb és pontosabb térképet is, azok azonban éppen térképszerűbb részletességük miatt reprodukción kevésbé élvezhetők.) NY

2. Összeállítás múlt század végi – századfordulós képeslapokból a girlandos, képszerű, illetve vizitkártyaszerű képeslapok bemutatására. L

3. Az ún. kövezetvám beszedésére szolgáló vámház a Budai úton: kezelője városi alkalmazott egyenruhában, táskával, 1930-as évek. (Molnár Tibor felv.) P

4. Egy másik vámház, ahol látszik a láncon mozgatott sorompó, 1930-as évek.
(Molnár Tibor felv.) P

5. A régi vasútállomás az átépítés (1926–27) előtt. Az állomás előtt konflisok álltak. L

6. A régi vasútállomás az átépítés után. NY

7. A régi indóház belülről az 1900-as évek elejéről. L

Székesfehérvár

Állomás belseje

8. A régi indóház kívülről az 1900-as évek elejéről. I.

9. A Déli Vasút Dalárda 25 éves jubileumi ünnepe 1920. augusztus 15-én.
Felvonulás a Megyeházára. (Pete Gyula felv.) NY

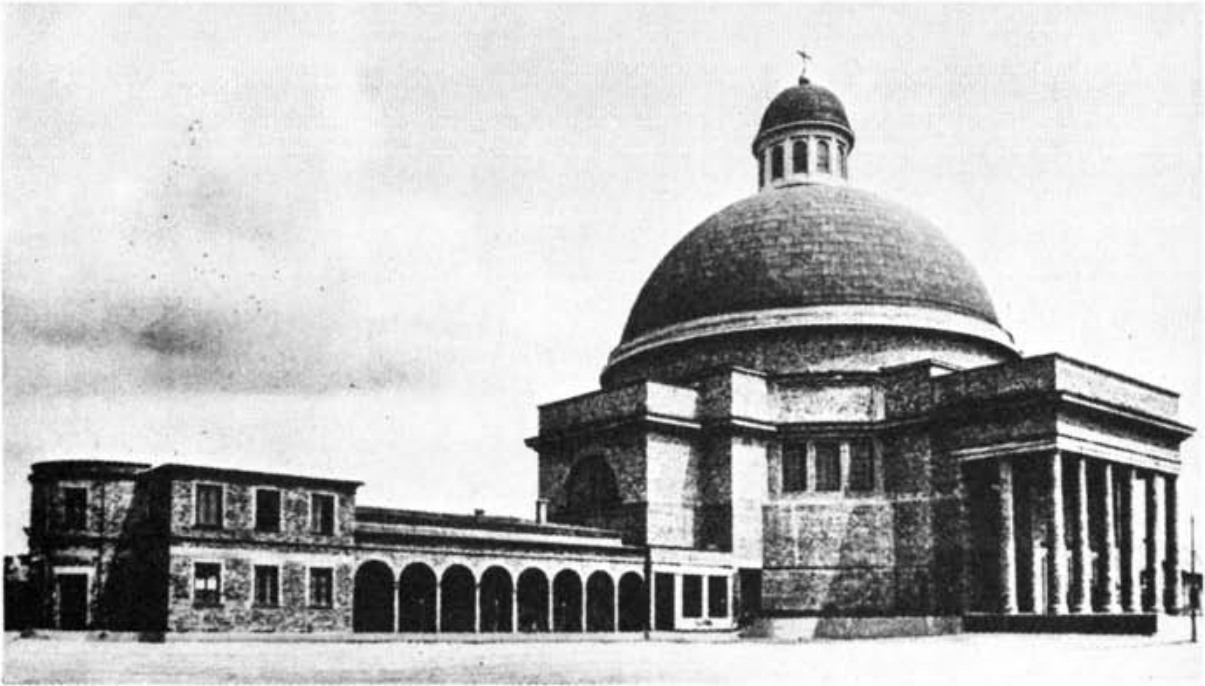

10. A vasútállomás előtti tér a Püspökkúttal és a Középfokú Gazdasági Iskolával
(mai Vasvári Pál Gimnázium), 1930-as évek vége. P

11. Kilátás a vasútállomás felől a Prohászka-émléktemplomra,
1930-as évek vége. P

12. Prohászka Ottokár-emléktemplom, 1938. NY

13. Czirfusz repülőszázados légi felvétele 1929-ből hetivásár napján készült. P

14. Látkép repülőgépről, 1930. Püspöki bazilika, előtte az Arany J. u. 7.–Csók I. u. 8. számú házak tömbje, mely a II. világháborúban pusztult el. A felvételen a Városháza az első átépítés után látható. (Tóth Károly felv.) P

15. Látkép a bazilika tornyából, 1935. Püspöki palota a Püspökkúttal, Városháza az első átépítés után. (Molnár Tibor felv.) P

16. Látkép a bazilika tornyából, 1932. Szemináriumi templom, előtérben a „Pelikán udvar” (Kossuth u. 15.), Megyeháza, Széchenyi u., református templom, Prohászka-emléktemplom. P

17. Látkép a bazilika tornyából, 1930-as évek. Liszt F. u., Piac tér, Ponty Szálló. P

18. Jókai u., 1920-as évek. Háttérben a ferences templom és a bazilika tornya. P

19. Látkép északra a székesegyház tornyából, 1930-as évek. Jókai u., Zalka M. u., ferences templom tornya, háttérben az Ybl Miklós Főreáliskola és a strand. P

20. Látkép északra ugyanonnan. A kép a Belvárosra, a Fő térre és a Fő utcára koncentrál, előtérben az átalakított Városháza tömbje és a Szent Anna-kápolna huszártornya, háttérben a felsővárosi templom látható. (Vadas Ernő felv.) P

21. Látkép a székesegyház tornyából, 1930-as évek. Kossuth u., Árpád fürdő. P

Székesfehérvár látképe.

22. Látkép a felsővárosi templom tornyából, 1920-as, 30-as évek. Bíróság, Zichy liget, 17-es honvédlaktanya. A képen jól látszik a háttér sziluettjéből, hogy a Vízivárosban épült neológ zsinagóga mennyivel mélyebben feküdt, mint a Belváros templomai. P

23. A Várkörút (mai Népköztársaság u.) 1936-ban. Villasor, evangélikus templom, háttérben a felsővárosi templom. (Tóth Károly felv.) NY

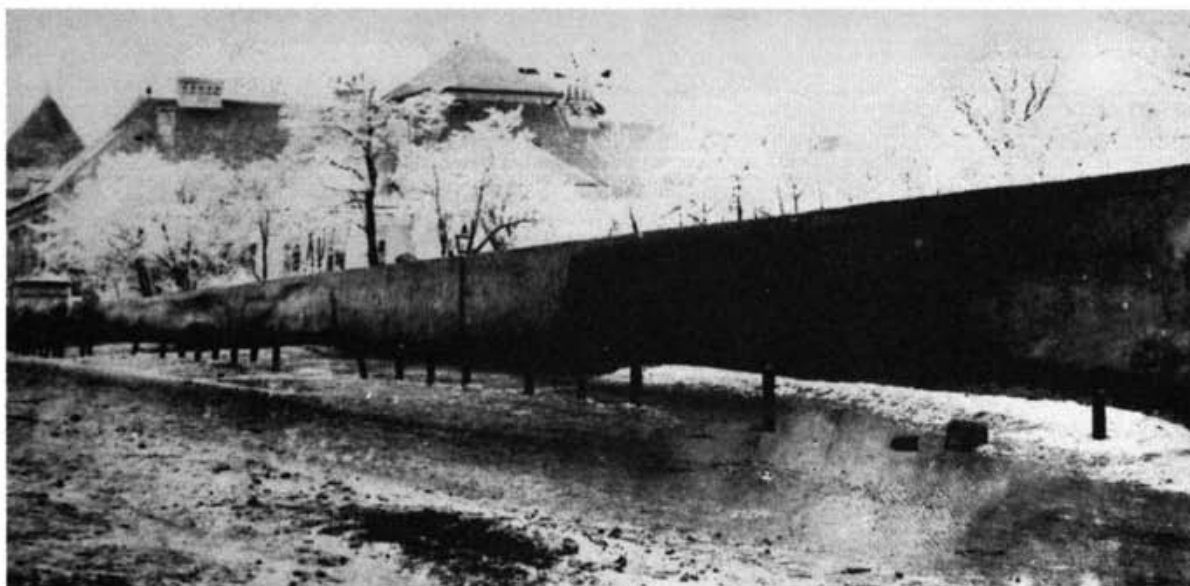

24. Új Várkörút (mai Lenin út), 1930-as évek. Székesegyház, szemináriumi templom, cisztercita templom, balra fenn a Ráctemplom. P

25. A Nagyboldogasszony Bazilika feltárása, 1862. A püspökkert kerítése mellett a közkút. P

26. A püspökkert kerítése az 1870-es években. (Pribék Antal felv.) P

27. A lebontott Budai kapu megmaradt tornya, 1872 előtt. Falában a kapu lebontását megörökítő tábla, amely ma a szemináriumi templom falában látható. P

28. Úrnapi körmenet, 1888. A ferences rendház mellett még földszintes ház látható, amelynek helyén épült később a ferencesek bérháza. P

29. A Fő tér és a Kossuth u. torkolata, 1870. körül. P

30. Fő u., cisztercita templom és rendház, 1926. Szöveggel jellegzetesen körbeírt képeslap. L

31. Fő u., a Schlamadinger-ház, cisztercita rendház és templom, ferences templom. Előtérben egy asszony „tejeskocsival”, a felsővárosi piacozók jellegzetes szállítóeszközével. L

32. Erdei Dezső, Varkocs György várkapitányt ábrázoló szobra a Budai kaputorony lebontása után keletkezett terecskén, az 1938-as díszkivilágítás fényében. P

33. Fő u., kávéház (mai Műszaki Áruház), cisztercita rendház és templom, ferences templom. (lásd még a 38. sz. képet!) L

34. Ugyanaz utólag bemontírozott alakokkal. L

Székesfehérvár

Nádor-utcai részlet

35. A Fő u. a mai Ady E. u. magasságából északra, 1907. Jól látszik a képen a mai Gagarin téri nyílás helyén lévő ház. L

36. Fő u., Fekete Sas patika, Kereskedelmi Bank, ferences templom, 1913. L

Székesfehérvár Nádor utca 413. 9/16.

37. Fő u. A mai Juhász Gyula utca sarkán a ferencesek bérházában (lásd a 28. sz. képet!) Klökner Péter fényképezőcikk-, könyv-, zenemű- és papírboltja volt. Az épületben volt az Első Magyar Általános Biztosító Társaság főügynöksége. 1920-as évek. I.

38. Fő u., Elite kávéház, a mai Műszaki Áruház helyén. 1920-as évek. NY

Nádor-utczsa. — Zirczi templom.

Székesfehérvár de csodálatosan nézel ki!
 Kedves Katinám! Levelerőlapodat
 megkaptam is igen örömentem mellette.
 De szép gyereket ábrázolt, mama le
 vele is a csomag keresztek egymást.
 Így egyelőre nem irok semmit, most
 egészségesek vagyunk, Laci jól néz ki
 is igen jól eszi itt magát, úgy szintén
 mi is. De azért igen örömmel esik hogy
 mamáék oly mekkora vannak nálunk,
 látod te hogy vagyok? Irjatok mama
 nek is gyakran keressetek a szőlő tete
 nek is gyakran keressetek a szőlő tete

39. Rajzos képeslap a Fő utcáról. L

40. A püspöki palota a Fő u. torkolatánál, 1920-as évek. I.

41. A Fejér Megyei Takarékpénztár épülete a mai Földhivatal épülete a Romkerttel szemben.

42. Neológ zsinagóga a Fő tér felől. (A mai Alba Regia Szálló helyén állt.)
A püspökkert kerítése végében az Eiserbarth-ház. A felvétel az 1900–1910-es
évek körül készült. L

43. Ugyanaz messzebről a Deutch–Deák (mai Centrum) Áruházzal a Fő téri
sarkon. A kép 1910 előtt készült. L

44. Fő tér, Bezerédj-ház, a Székesfehérvári Takarékpénztár épülete a mai Arany J. u. és a Csók I. u. torkolata között, az 1920-as években. P

45. Fő tér a ma Zalka M. u. torkolatánál. A rossz állapotú ház sarkán a városi címer látható. P

46. Fő tér, a mai Jókai u. torkolata a Hiemer-házzal, az 1930-as évek elején. P

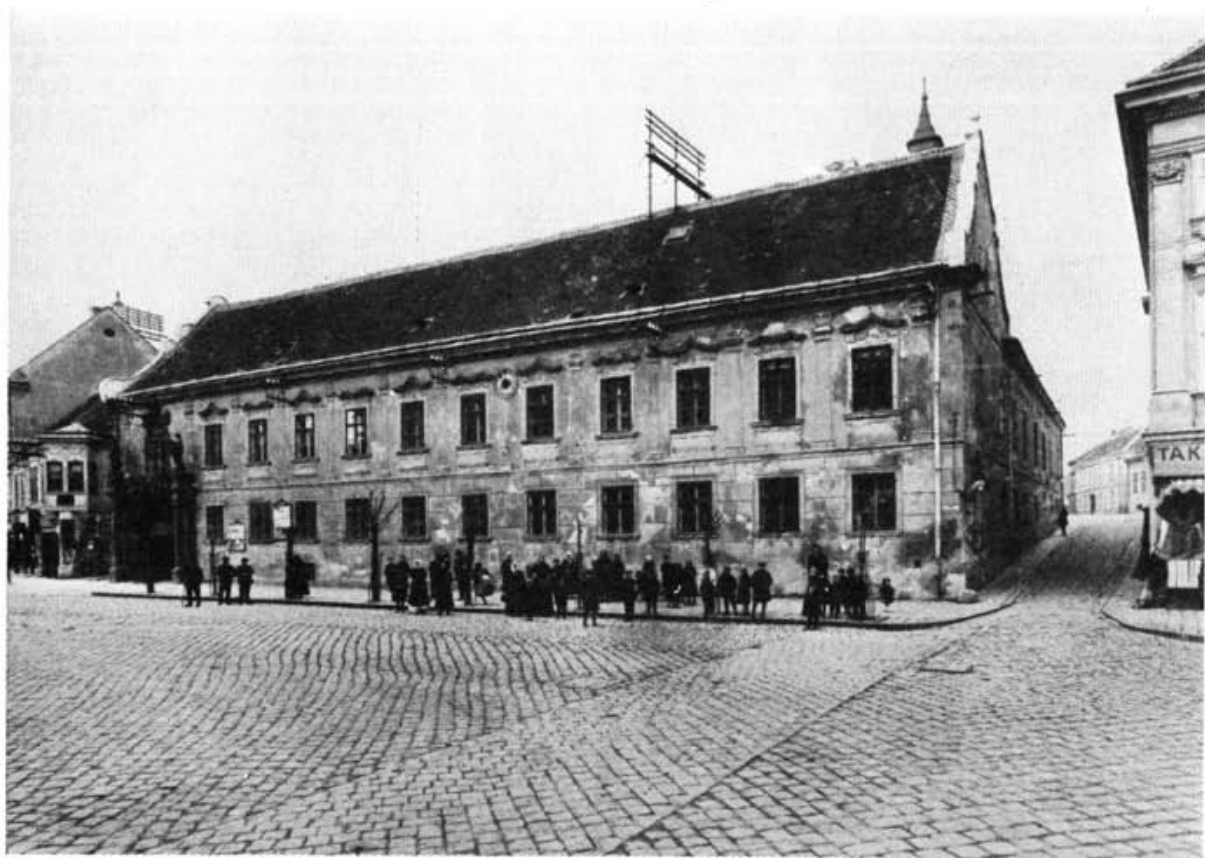
47. Fő tér a Városháza átépítése előtt, macskafejes kőburkolattal és az új kétemeletes Felmayer-házzal. 1908–1910. P

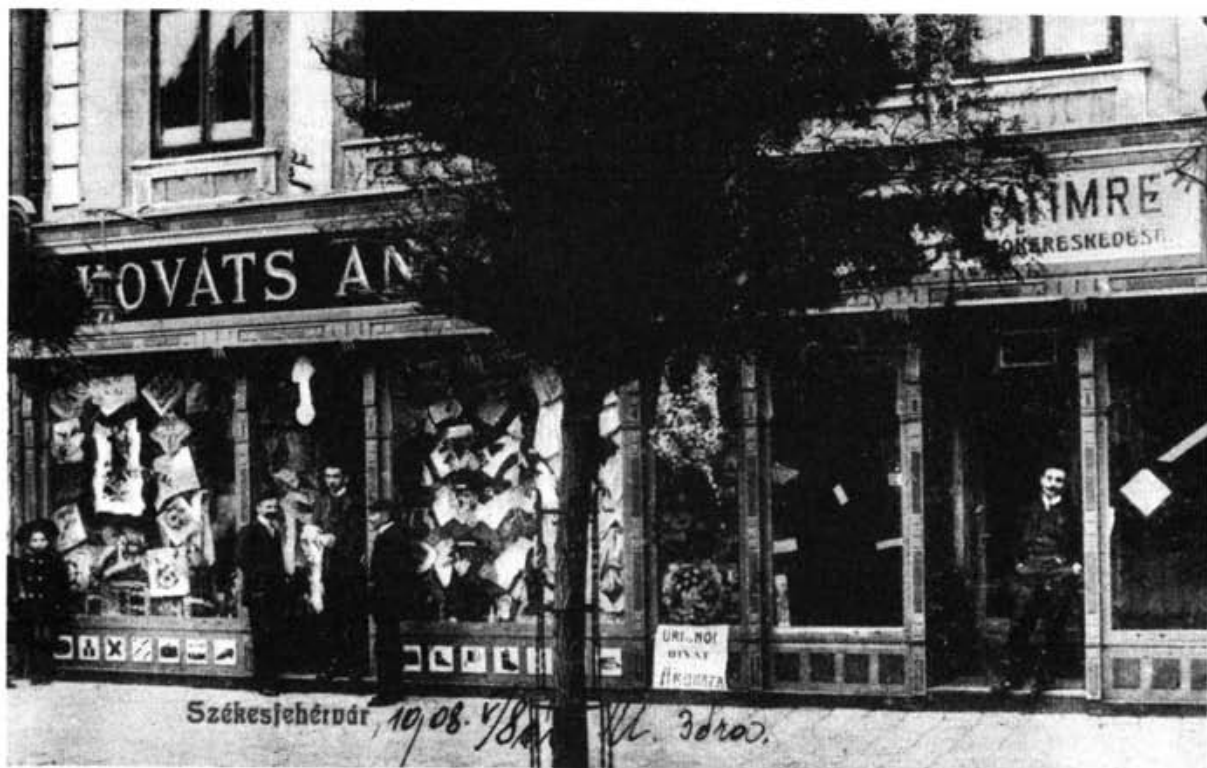
48. Fő tér, Bierbauer-ház a Városház közzel, a Városháza átalakítása előtt, az 1910-es évek elején. A kép szélén a frissen átépített Deutch-Deák, a mai Centrum Áruház látszik. P

49. Fő tér, a Városháza az átalakítás előtt, az Arany J. u. torkolata az 1910-es évek elején. P

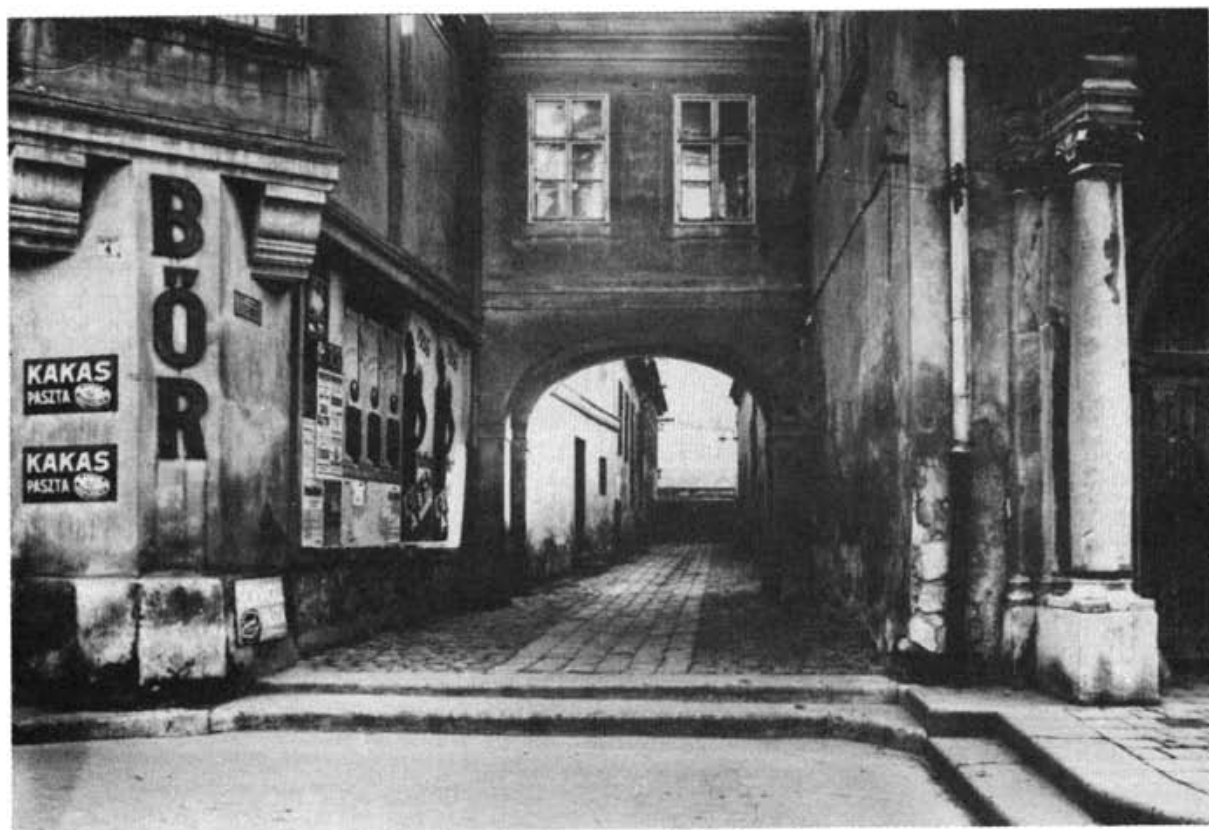
50. Fő tér, Zichy-palota az átalakítás előtt, a Kossuth u. torkolata. 1908–1910.
Az egykorú közlekedési táblát érdemes megfigyelni: a felfelé hajtás tilos! P

51. Fő tér, a Bierbauer-ház kirakatai, 1908. I

52. A Fő tér a Püspökkúttal a Városháza első átalakítása után, az 1930-as évek elején. P

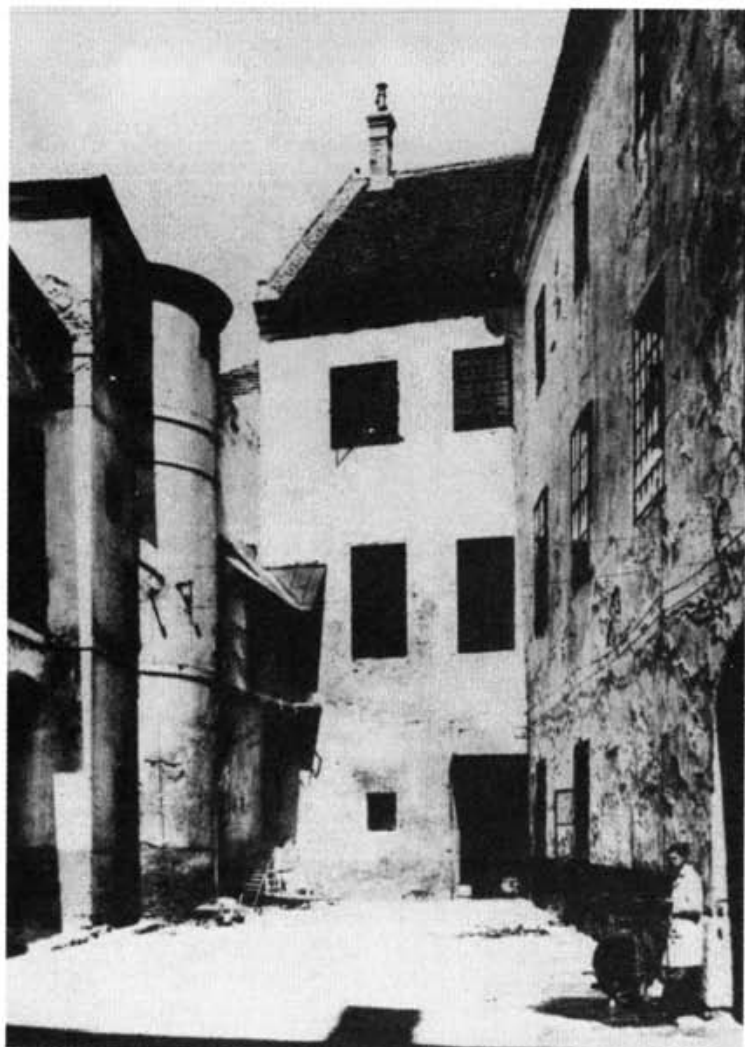

53. A Városháza és az akkor már városi tulajdonú Bierbauer-ház összekötő folyosója a Városház köz felett, 1930-as évek eleje. P

54. Ugyanaz hátulról, a székesegyház felől. Jobbra elől az Obermeyer-ház, az egykori magyar iskola, mögötte az ingyenes orvosi rendelő, az egykori német iskola. 1930-as évek eleje. P

55. A Zichy-ház udvara a Városháza átépítése előtt, 1930. Előtérben egy köszörűs. NY

56. A Bierbauer-ház bontása a Városháza második átalakítása előtt, 1936. P

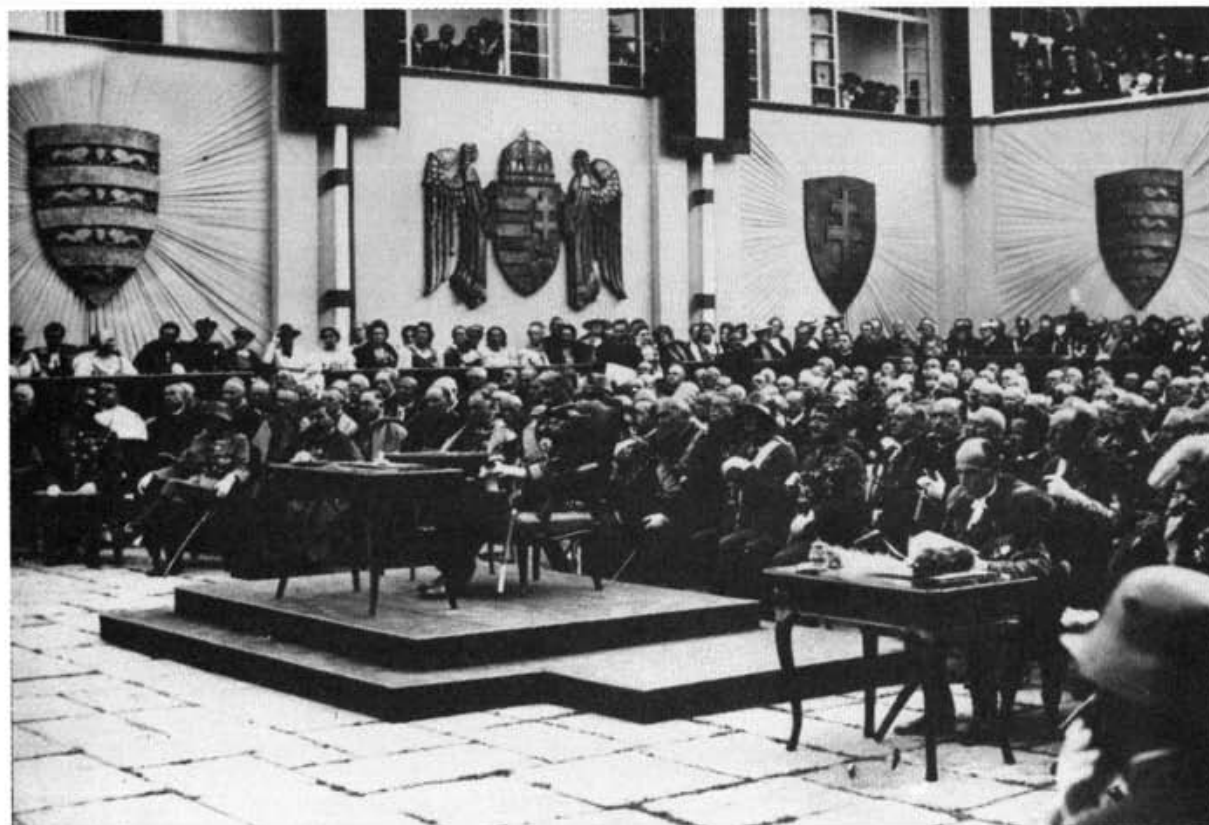
Szekefehécuát

Városháza

57. A Városháza az 1938-as átépítés után képeslapon. L

58. A Városháza az 1938-as díszkivilágítás fényében. P

59. 1938. augusztus 18. Országgyűlés az átépített Városháza udvarán. P

60. Az országgyűlésre érkező Horthy kormányzót Csitáry polgármester és Széchenyi főispán fogadja. P

61. Az országgyűlés karzata. P

62. A Kossuth u. Fő téri torkolata a Zichy-palotával és a Szigethy-házzal, 1930. körül. NY

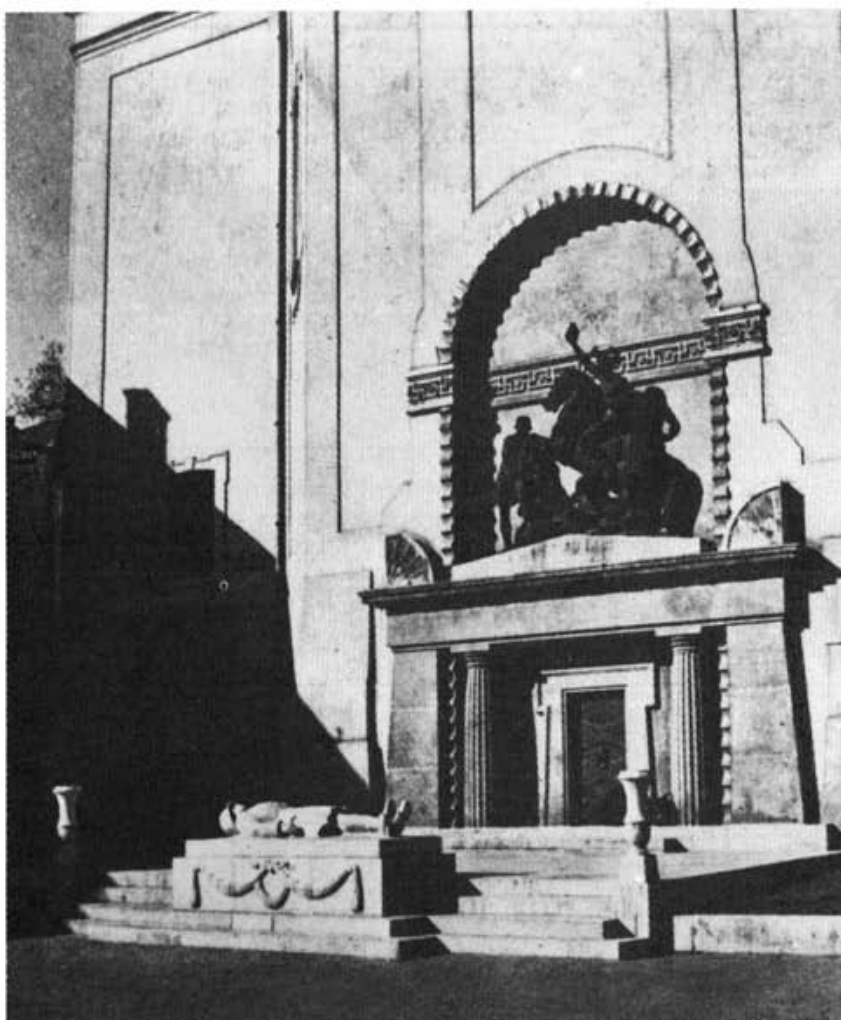
63. A Szigethy-ház a Városház köz 6. számot viselte, 1937-ben bontották le a Városháza második átépítése kapcsán. 1936. (Hegye Károly felv.) P

64. A Kossuth u. szűk kanyarulata a Szigethy-házzal, az 1930-as évek elején. P

65. Honvéd hősi emlék, Pásztor János és Hikisch Rezső kompozíciója a székesegyház altemploma bejáratánál. A Szigethy-ház miatt a tér még ekkor nagyon szűk volt, ezért a kompozícióhoz tartozó fekvő katonaszobrot nem helyezték el a ház lebontásáig. A felvétel 1936-ban készült, az emlékmű 1929-ben. L

66. A teljes emlékmű 1938-ban, a tér rendezése után. NY

67. A keramitburkolat javítása az Eisenbarth-ház várkörúti frontja előtt. A házat a Romkert kialakítása miatt bontották le a 30-as években. Helyén van 1938-tól a Wathay-szobor is. A felvétel a 30-as évek elején készült. (Molnár Tibor felv.)
(lásd még a 42. számú képet!) P

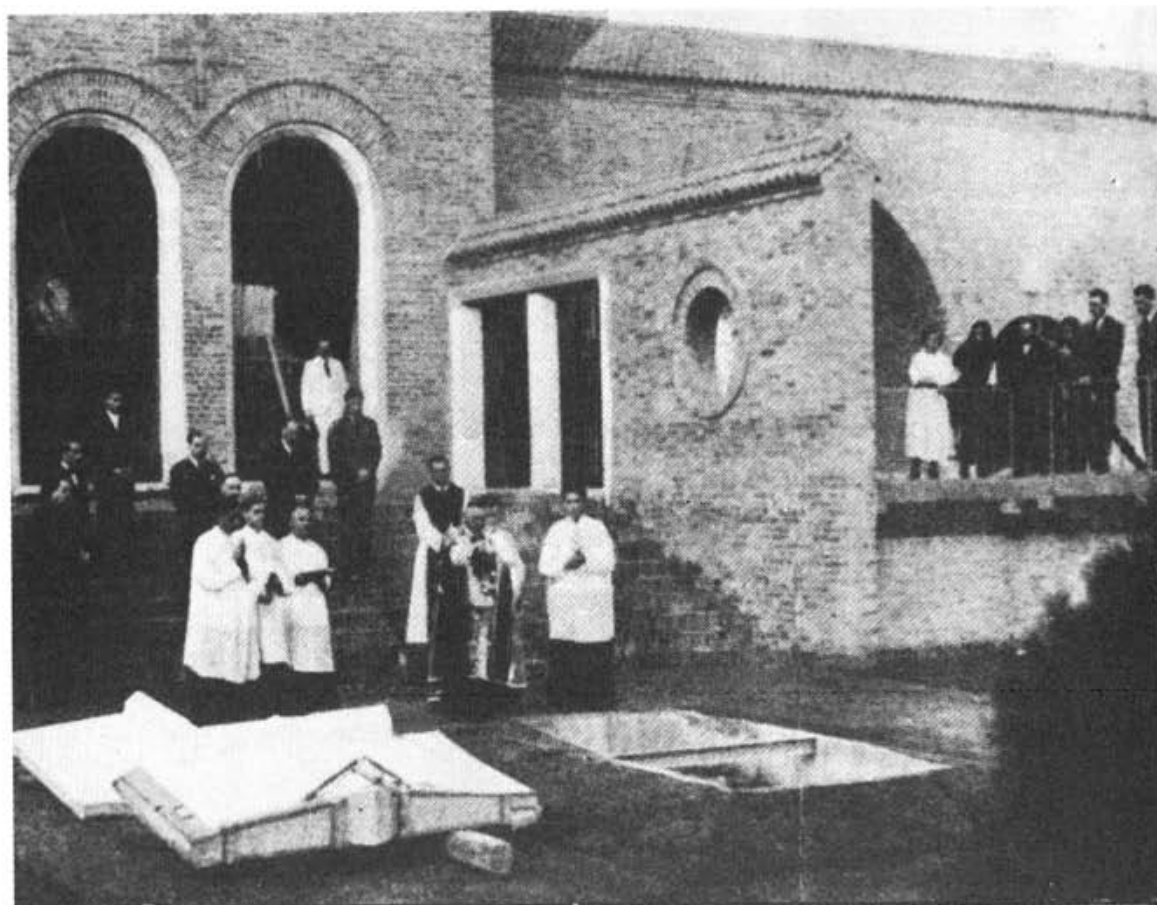
68. Kilátás az 1938-ban kialakított és megnyitott Romkert árkádjai alól. A szemben lévő ház, Tóth Károly fényképészé, a II. világháború alatt megsemmisült. A Romkert bemutatóépítménye Lux Géza tervei alapján készült. 1938. NY

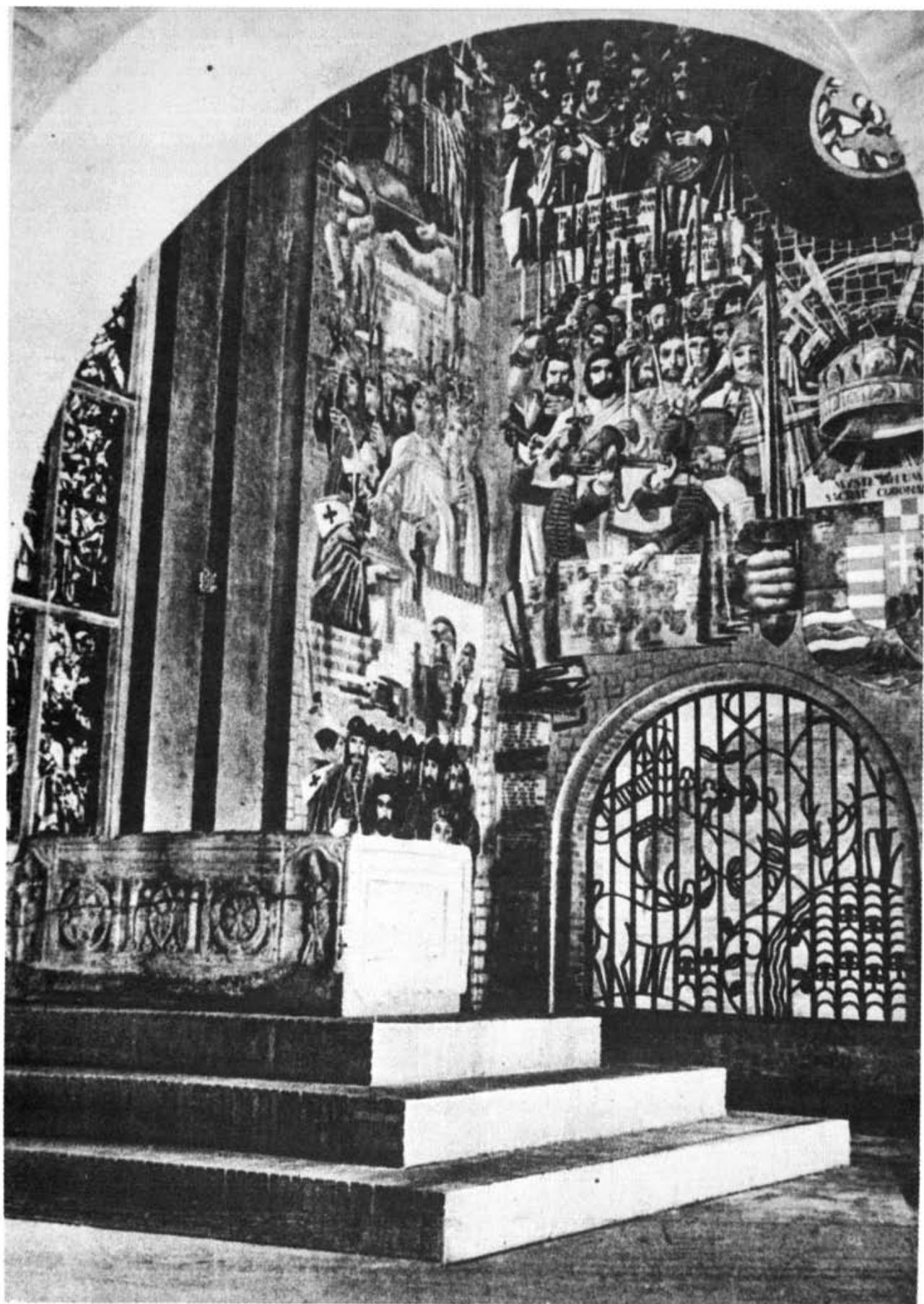

69. 1938. május 22. A vitézavatás alkalmából fellobogózott Romkert és környéke. P

70. 1938. augusztus 13-án a romkerti feltárás során kiásott csontvázakat Shvoy Lajos megyéspüspök közös sírba temette. NY

71. Az 1938. augusztus 18-án, az ünnepi országgyűlés után felavatták a Romkertet. A mauzóleum falát Aba Novák Vilmos falfestménye díszítette. NY

72. 1938. június 1. A Szent Jobbot szállító aranyvonat országjárása során Székesfehérvárra érkezett. Tiszteletére a Boldogasszony téren (mai Piac tér) ideiglenes faoltárt emeltek, ahol 50 ezer ember jelenlétében Angelo Rotta, pápai nuncius pontifikált misét. Az eseményre a székesegyházban őrzött Szent István-koponyaereklyét is kihozták. P

73. 1938. június 1. Az 1927-ben elhunyt Prohászka Ottokár hamvait ekkor szállították át végső nyugalóhelyére, a közadakozásból épült Prohászka-émléktemplomba (lásd a 11–12. számú képet!). P

74. 1938-ban helyezték el a vitézi székház alapkövét is. Ez – jelentősen átalakítva és kibővíve – ma a szakszervezeti székház. P

75. A Deutch–Deák Áruház épületét 1910-ben, szecessziós stílusban átépítették (lásd a 43. és 48. számú képet!). Ennek érett szecessziós díszzeit és félgömbkúpuláját Kotsis Iván tervei szerint az 1938-as városrendezés alkalmából leszedték, az épületet átalakították. Így nyerte el mai formáját (ehhez lásd még a következő képet is!). I

76. Pátzay Pál lovasszobrát a 10. huszárezred I. világháborús halottai emlékére 1938-ban állították fel. Vadas Ernő felvételén a szobor a már átalakított Fő tér előterében áll. P

77. A szobor avatásán a beszédet Csitány G. Emil polgármester mondta.
1938. NY

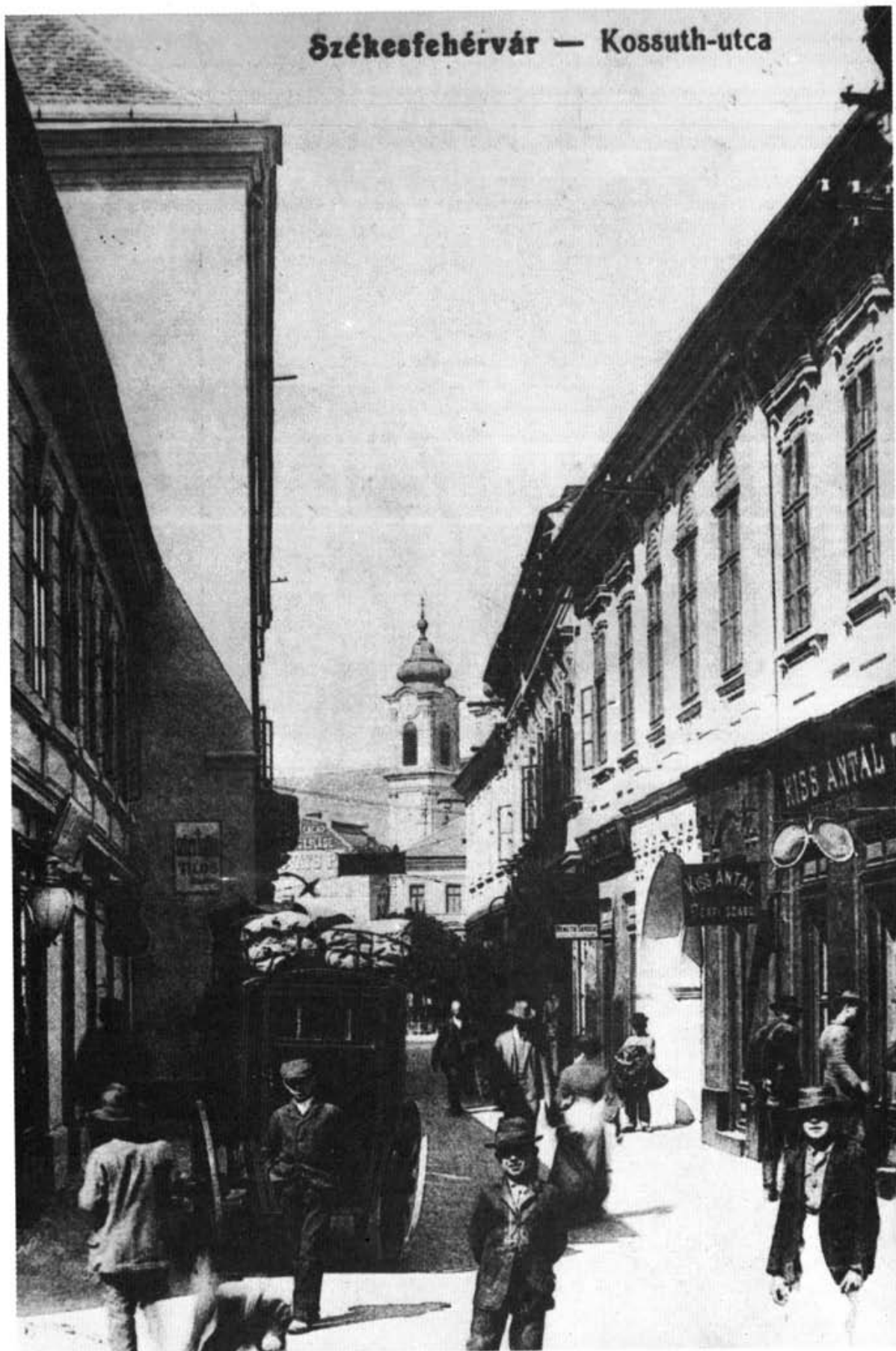

78. 1938-ban, a török megszállás alóli felszabadulás 250. évfordulóján helyezték el Medgyessy Ferenc domborművét a ferences rendház falán. (Vadas Ernő felv. 1938.) P

79. A Bank, ma Táncsics u., a század elején. A jobb sarkon a mai Ósfehérvár étterem elődjének szecessziós portálsora. A 4. számú házat 1927-ben vette meg Klebelsberg Kunó minisztertől az iparosok részvénytársasága, ez lett az „iparosok háza” és az Ipartestület székháza. L

Székesfehérvár — Kossuth-utca

80. A Kossuth u. Fő téri torkolata, rálátással a cisztercita templom egyik tornyára. Az utca ekkor egyirányú, de a „sebeshajtás tilos”. Érdeemes megfigyelni, hogy a kép bal sarkában háttal látható járókelő az expozíciós idő alatt tovább sétált, ezért előző testhelyzete is látszik. A felvétel 1910 körül készült. L.

81. A Kölcsönös Népegylet Székház. A Szigethy-ház lebontása után az emlékmű jobb térhatása kedvéért a földszintet árkádosították, amiért az egylet évi bért és végkielégítést kapott. A felvétel a század elején készült. L

82. Kossuth u. a szemináriumi templommal, 1907. Az Árpád fürdő egy részét és a Széchenyi-palotát (mai Pintér Károly Művelődési Ház) látjuk. L

83. A Petőfi és a Kossuth u. sarka, előtérben a pénzügyi palota (balra) és a posta épülete. Az utca végén a Felsőkereskedelmi Iskola látható. 1910-es évek. I

84. A Szőgyény-Marich u. (Liszt F. u.) torkolata, előtérben a Keresztes Zsigmond Áruház (mai Forintos), szemben vele az egyházmegyei egyesületi ház (Művelődési Központ) és földszintjén a Montsko-üzlet. 1936. P

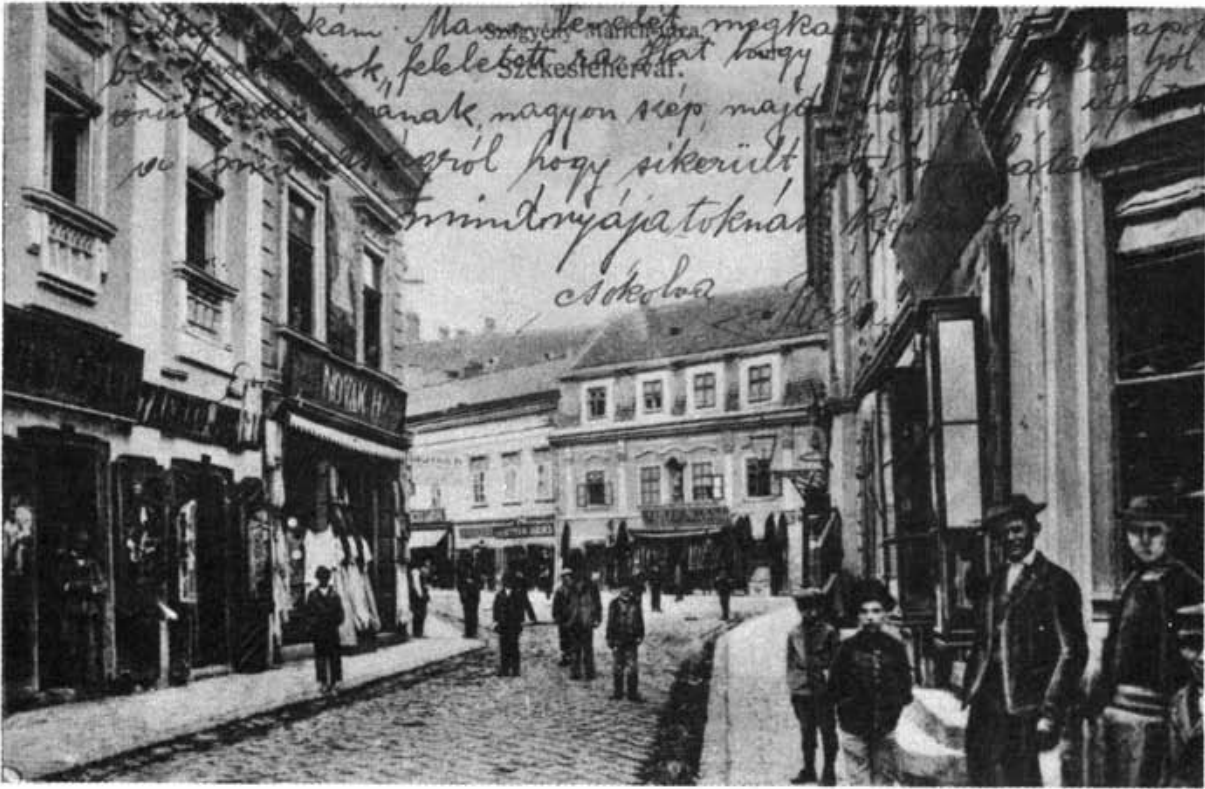
85. Ugyanaz a Fő tér felé az 1910-es évekből. Érdekes a képeslap tévedése: Szógyény Mária utca. Holott az utca névadója 1893 óta id. Szógyény-Marich László országbíró, Fejér megye egykori főispánja. L

86. A Szógyény-Marich u. 1. számú házat, az egykori Nádasdy, majd a Szógyény-Marich család által birtokolt házat 1902-ben az egyházmegyei katolikus egyesület vásárolta meg, és 1903-ban itt nyitották meg a Szent István és Szent Imre (Szent István és Ady) Termet. L

87. A Lépcső utca 1937-ben. NY

88. A Szőgyény-Marich u. kanyarulata a Piac tér felől az 1910-es évekből. A felvétel nagyon retusált, több alak biztosan montírozott. I.

89. Hal tér (Piac tér) a mai Liszt F. u. torkolatával 1914-ből. A térben álló kis ház a hatósági hússzék. Érdeemes megfigyelni, hogy még nem látszik a Mária-kép, ekkor még nem hozták előbbre, a Belváros felé. L

90. A Ponty beszálló vendéglő az 1920-as években. (Tóth Károly felv.) P

91. Élelmiszerpiac a Fő téren. A háttérben a Felmayer család üzlet- és lakóháza, ekkor még egyemeletes, később a két ház helyén egy kétemeletes ház épült (ehhez lásd még a 25. és 47. számú képet!). A felvétel 1891-ben készült. P

92. Élelmiszerpiac a Fő téren az 1900-as években. Középen és a járda mellett a zöldségfélét, a ferences templom felé eső részén a tejtermékeket, baromfiakat és a sátrakban a kenyeret, cipót és péksüteményt árulták. L.

93. Élelmiszerpiac baromfiárusokkal az 1930-as évek elején. NY

94. A híres libafertály eladása. 1930-as évek vége. (Tóth Károly felv.) NY

95. Fazekaspiac a Piac téren az 1930-as évek végén. (Tóth Károly felv.) NY

96. Heti piac az 1930-as években. P

97. Vásár a Széna téren (mai Május 1. tér). Az iskola építése már folyik, a vásár már nem az igazi. A bal felső sarokban az aggintézet, a háttérben a vízivárosi plébániatemplom és az árvaház, a képen előtte a mázsaház. 1936.

(Molnár Tibor felv.) P

98. A bíróság épülete az 1910-es években. L

99. Látkép a bíróság környékéről a 30-as évek végéről az evangélikus templommal és a Szentháromság-szoborral. NY

100. 1919. május 1. A felvonulás a bíróság mellett fordult be a Fő utcára. P

101. A Magyar Király Szálló (mai Velence) és a színház a század elején. Itt még a szálló eredeti klasszicista homlokzatát látjuk, minden későbbi hozzátoldás nélkül. Ez is a hibás feliratú képeslapok sorába tartozik. L

Székesfehérvár. Zichi liget és a kir. törvényszék.

102. Ugyanaz a 20-as évek végéről, de már nem ugyanolyan. A szálló előtt bérkocsiállomás volt és ekkor már „társasautó” is bérelhető. A Ford cég 1927 óta tartott itt fenn képviseletet. L

103. Ligetsor, azaz a mai Dózsa Gy. tér régebbi házsora az 1910-es évek elején. Előtérben az ún. Wertheim-ház, amely 1820 körül épült. L

104. A ligetsori házsorban Erzsébet-Amália főhercegnő otthona: 1902–1910 között lakott itt. I.

105. A zenepavilon és rajta a tér elnevezését indokló felirat, 1900-as évek. I.

106. Kertvendéglő a Zichy ligetben. 1920–30-as évek. I.

107. A honvéd kerületi parancsnokság 1883-ban épített háza 1903-as képeslapon. Mellette a Mirth-ház, az Arany Sas beszálló vendéglő régi épülete. I

108. A mai Gagarin téren (akkor Bognár u.) álló házak a Várkörút felől. Az utcacsúcsban álló, Fekete Zoltán műtermét reklámozó házat 1934-ben bontották le. A ház előtt közkút állt. A felvétel a 30-as évek elején készült. P

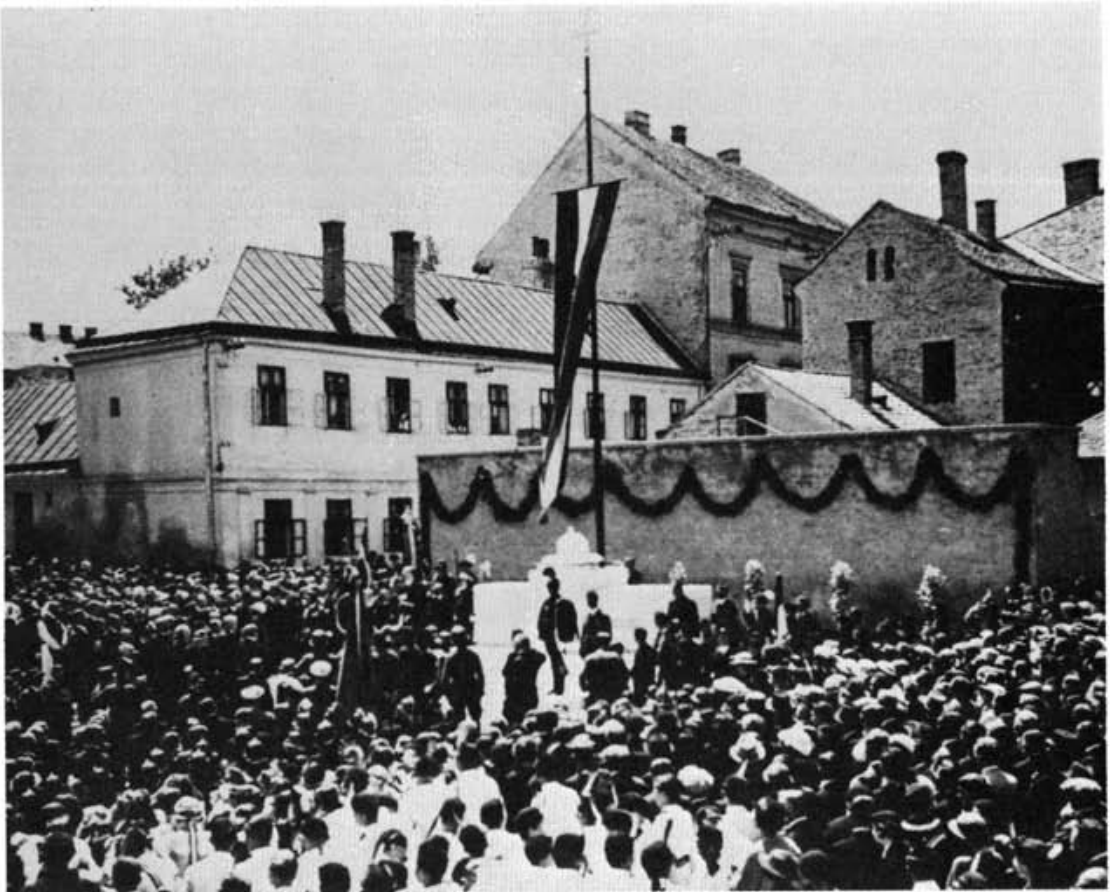
109. Ugyanaz a terület, de már a bontást látjuk. Ekkor tehát a mai térnek csak a fele alakult ki, a Fő u. felé néző házak a háború alatt pusztultak el (lásd még a 35. sz. képet!). A felvétel 1934-ben készült. Figyeljük itt meg a múzeum átalakítás előtti homlokzatát és a mellette lévő, ma virágcímerrel díszített telken álló házat (ehhez lásd még a 111. és 113. számú képeket!). NY

110. A téren felállított országzászló avatására gyülekezők, előtérben az avatóbeszédet mondó Csitáry polgármester. A háttérben még áll a régi Kígyó utcai Karl-féle szeszgyár épülete, de már elkezdődött a tér (mai Gagarin tér) bérházainak építése (lásd a következő képet is!). P

111. 1936-ban avatták fel az újonnan kialakított téren az országzászlót. Meg kell jegyezni, hogy a megmaradt házak lezárására szolgáló falkerítés elég furcsa háttérrel ad a szoborépítménynek, s ezen még az ünnepi girlandok sem sokat segítenek. A felvételen még jól látszik a Bástya u. torkolatában állt ház is, amely szintén a háború alatt pusztult el. P

112. Az Országzászló tér kialakításához Grünfeld Géza az ún. Szelke-major területéből ingyen engedett át egy keveset a városnak. A majort lebontották, és területén maga Grünfeld építtetett három bérházat (az egyikhez, az ingyenes területért cserébe adómentességet kapott). Itt az ún. „vasalóház” helyének kialakítása folyik 1935–36-ban. Itt is jól látszik a Karl cég Kígyó utcai üzemépülete, amit később szintén lebontottak. (A Kígyó u. helyén ma a park és a Velinszky-lakótelep van.) P

113. Az Országzászló tér újjáépített és kiegészített múzeumépülettel. 1936. P.

114. Megyeháza, 1870-es évek. (Pribék Antal felv.) P

115. Megyeháza, előtte a tér még elég kopár, csak a ma is meglévő nagy platánfa és a kút díszíti. 1910-es évek vége. L

116. A Megyeház (ma Szent István tér) és a Szeminárium a templommal. A Szeminárium Petőfi utcai szárnyát 1910-ben egy emelettel megemelték. Ezt az állapotot tükrözi a képeslap az 1910-es évekből. (1949-ben a tér felé néző szárny is kapott még egy emeletet.) L

117. A 10-es huszárok limanovai csatában elesett hőseinek emlékszobra a Megyeház téren. Kallós Ede szobrát 1925-ben avatták fel. A felvételen előtte egy 1925-ös ezredünnepséggel résztvevőit látjuk. NY

118. Sidló Ferenc Szent István-szobra a Kallós-szobor helyére került 1938-ban. P

119. Petőfi szálláshelye volt ebben a házban 1842–43 telén, amikor vándorszí-
 nésként itt tartózkodott és a Fekete Sas Szállóban kialakított színpadon
 Borostyán néven fellépett. Az emléktáblát 1904-ben állították, azóta viseli az
 utca is Petőfi nevét. A felvétel 1910 körül készült. (Fekete Zoltán felv.) A házat
 lebontották, s helyére épült a mai épület: ez volt a Rex mozgó. P

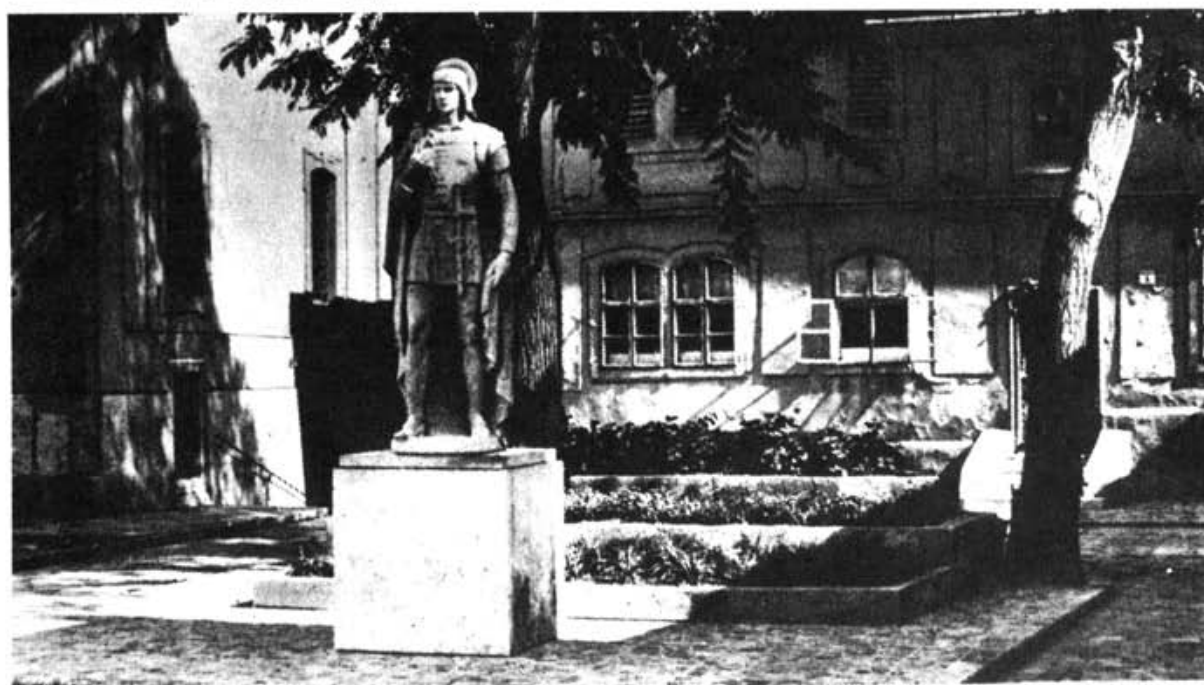
120. Megyeház (ma Csók I.) utca az 1920-as évek végén.

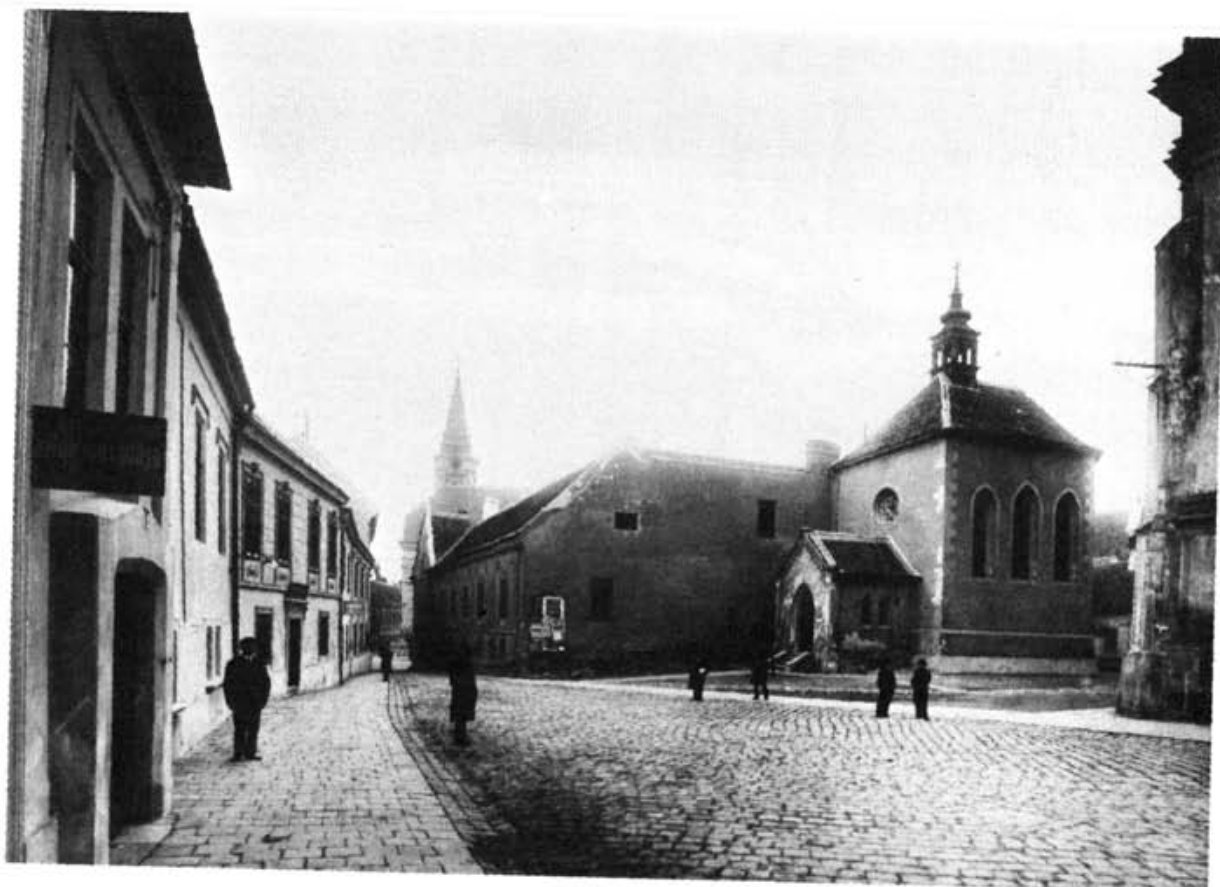

121. A mai Arany János utca a székesegyházzal, háttérben a ferences templom tornya. 1910 körül. I.

122. A Szent Imre-szobor a székesegyház melletti kis téren. Lux Elek készítette, 1938-ban állították fel. A szobor háttérében Kiss Ferenc híres magyar színész háza állt. A felvétel 1938-ban készült. A szobor és a ház a háború alatt megsérült. A terecskén ma Géza fejedelem szobra áll (Meszlényi János alkotása), a ház kerítését pedig a napjainkban folyó területrendezés során bontották le. I.

123. A Szent Anna-kápolna az 1920-as évek végén. P

124. A kápolnát 1933-tól, a Városháza átépítése előzményeként Möller István restaurálta: ekkor távolították el a 19. században eléje épített kis előcsarnokot. A felvétel 1938-ban készült. (Vadas Ernő felv.)

125. Jókai utca, 1937. Az utca végén az új cisztercita gimnázium (mai József Attila Gimnázium) építése miatt lebontott házak még láthatók. P

126. A Jókai utca másik oldala 1937-ben. Itt a tér (IX. Ince pápa, ma Bartók Béla tér) kialakítása miatt később lebontották a földszintes házakat. P

127. Sas, ma Ady E. utca 1879-ben. (Klökner Péter felv.) Érdeemes figyelmesen megnézni a fotót: egyrészt azért, mert a Kölcsönös Segélyező Egylet, mint pénzügyintézet még 1938-ban is ugyanitt létezett, másrészt pedig fotótechnikai okok miatt. Úgy néz ki, mintha az előtérben álló iskolás csoport a fénykép expozíciós ideje alatt átment volna a másik oldalra, árnyékuk még ott látható. P

128. Ugyanaz, előtérben a Fekete Sas kávéház. A felvétel a 20-as évek végén készült. I

129. Szent János hídj a nyitott csatorna felett, 1916. A csatornát csak a 20-as években fedték be, s akkor alakították ki felette az utat (mai Szabadságharcos út). I.

130. A mai Szent István tér–Vörösmarty tér–Vörös Hadsereg u. összeszűkülő torkolatában állt ez a Szent Kristóf útjelző oszlop, Vilt Tibor alkotása.
A háború alatt semmisült meg. P

Székesfehérvár

Bogyay Andor

131. Bogyay Andor csemegekereskedése a Vörösmarty tér sarkán, 1910-es évek.
A ház a későbbi Kurucz kereskedésről Kurucz-házként ismert. I.

132. Vörösmarty Mihály szobra (Vay Miklós alkotása) a róla elnevezett téren,
az 1910-es években. I.

SZÉKESFEHÉRVÁR

133. Vörösmarty tér, 1879. (Klökner Péter felv.) P

134. A Vörösmarty tér másik oldala, 1879. (Klökner Péter felv.)
Figyeljük meg: a park növényzete még elég gyér! P

135. A Vörösmarty tér 1907-ben. Közben szép fasort ültettek a házak elé, a park is buja zöld és megjelent a villamos közvilágítás szép csepp alakú század eleji lámpáival. L

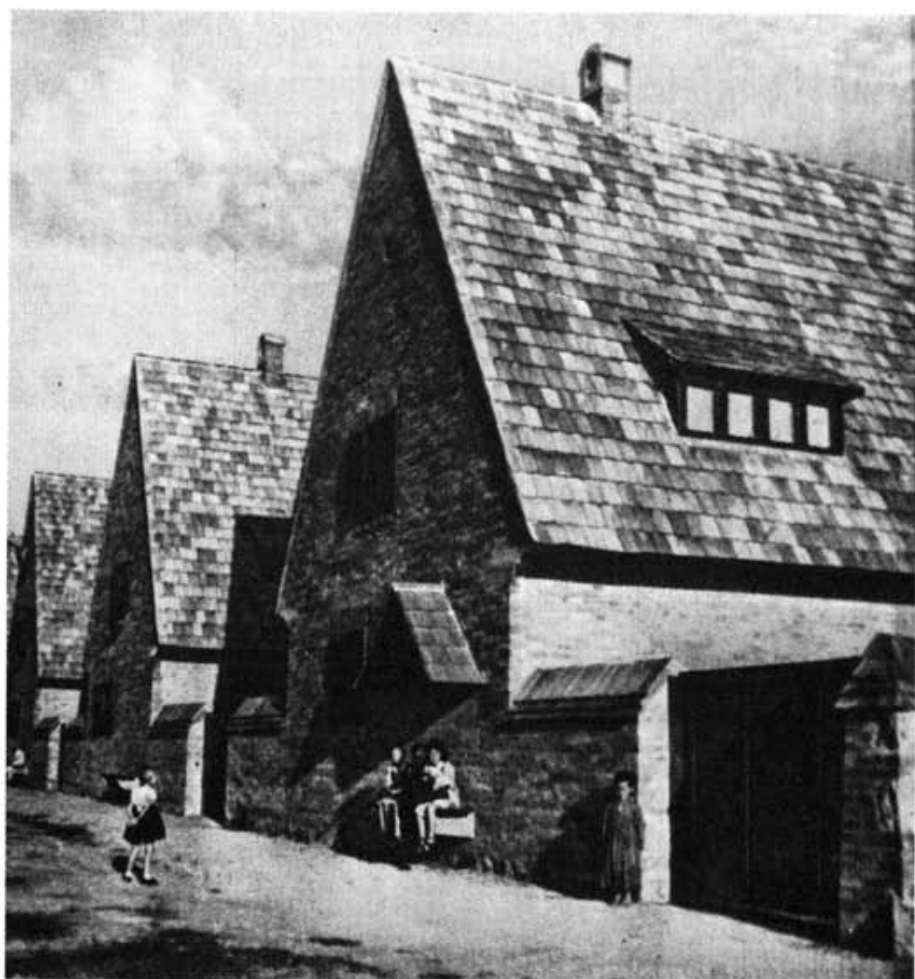

136. A Széchenyi utca 1935-ben. (Matolcsy József felv.) P

137. Széchenyi utca, a református templom és a református elemi iskola
1927-ben. A templom ekkor éppen 100 éves volt. P

138. ONCSA-házak (Országos Nép- és Családvédelmi Alap)
a Maroshegyen, a Batthyány utcában. 1938. NY

139. Az aggintézet az átalakítás előtt, az 1920-as évek elején. P

140. Az aggintézet az átalakítás és bővítés után, a falán Márton Jakab Rákóczi-portréja. 1930-as évek. P

141. Aggintézeti belső 1913-ból. (Szigeti felv.) P

142. A Szent György Kórház főépülete az 1910-es években. L

Székesfehérvár — Lujza szanatórium

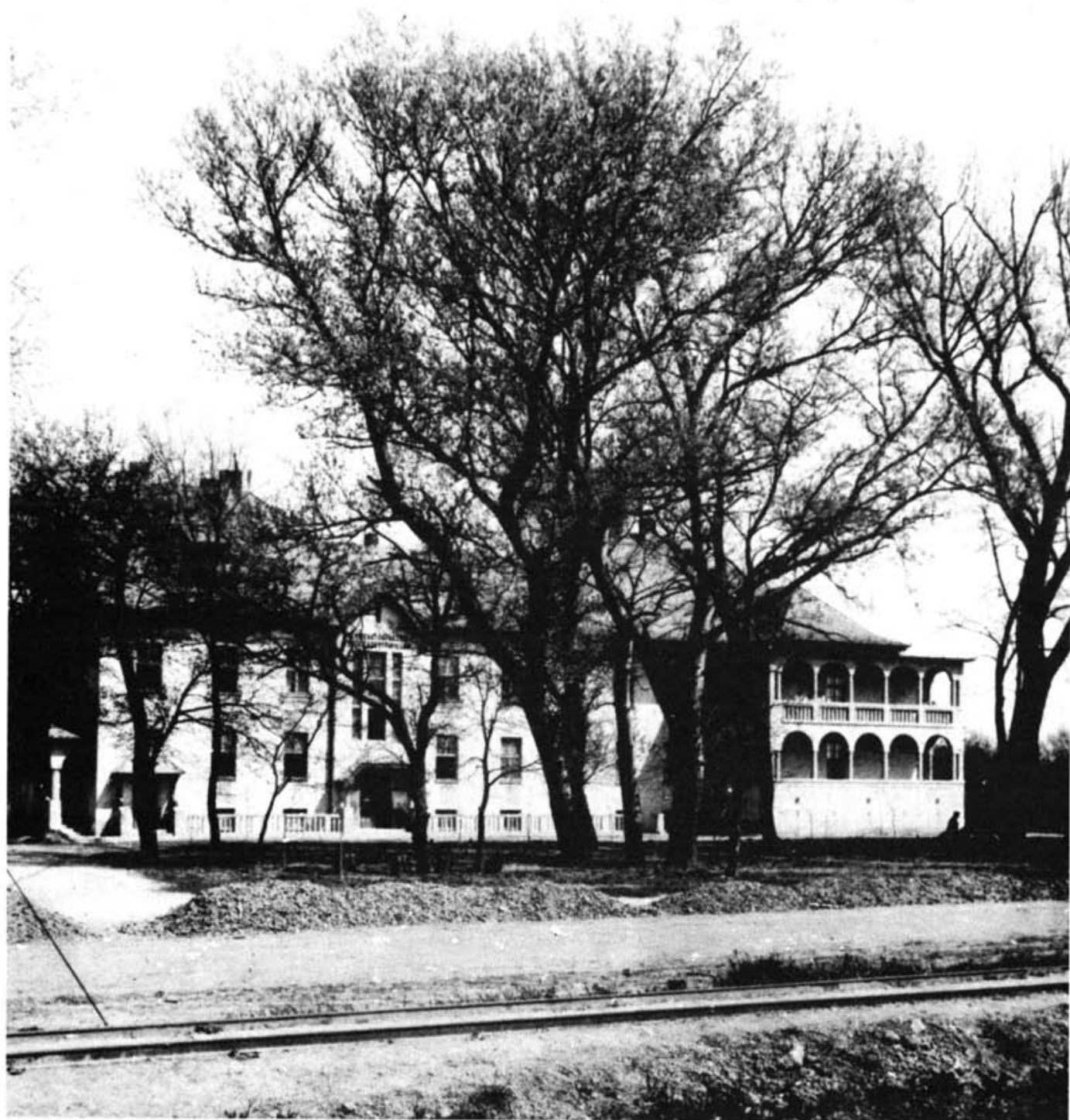

143. A Lujza Szanatórium 1913-ban, az átadás évében. L

144. Kórházi szüléset, 1913. P

145. A gyermekszanatórium 1923-ban (a mai Idegosztály épülete). P

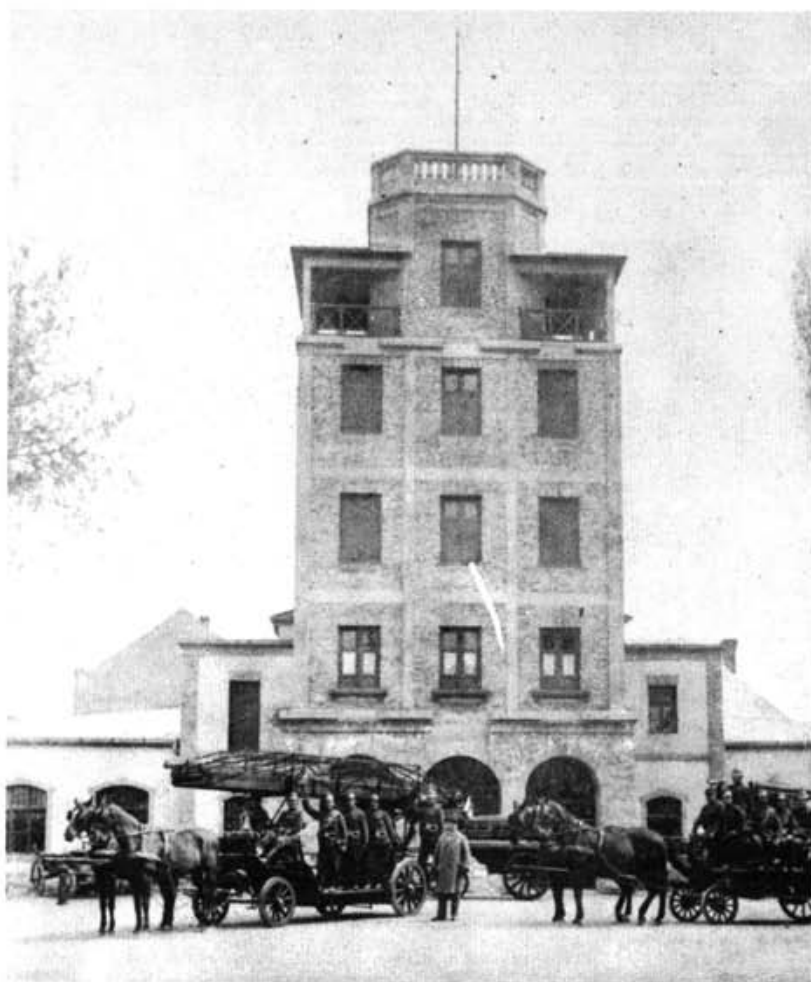

146. Mentős gyakorlat az 1920-as évek első felében. (Szigeti felv.) P

147. Kempelen tér, tűzoltóság, 1915. L

148. Tűzoltógyakorlat az 1920-as évek első felében.
(Szigeti felv.) P

149. A 17-es honvédlaktanya (mai Kiegészítő Parancsnokság). L

150. Huszárlaktanya a század elejéről. L

SZEKESFEHÉRVÁR — Gyalogsági laktanya

151. A 69-es gyalogos laktanya, 1910-es évek. L

152. Katonai kórház a század elején. L

153. I. világháborús barakktábor, később fogolytábor, majd a hadiárva intézet költözött az elhagyott barakkokba. 1917. NY

154. A 69-es gyalogezred hősi emlékműve, Bory Jenő alkotása.
1931-ben helyezték el. NY

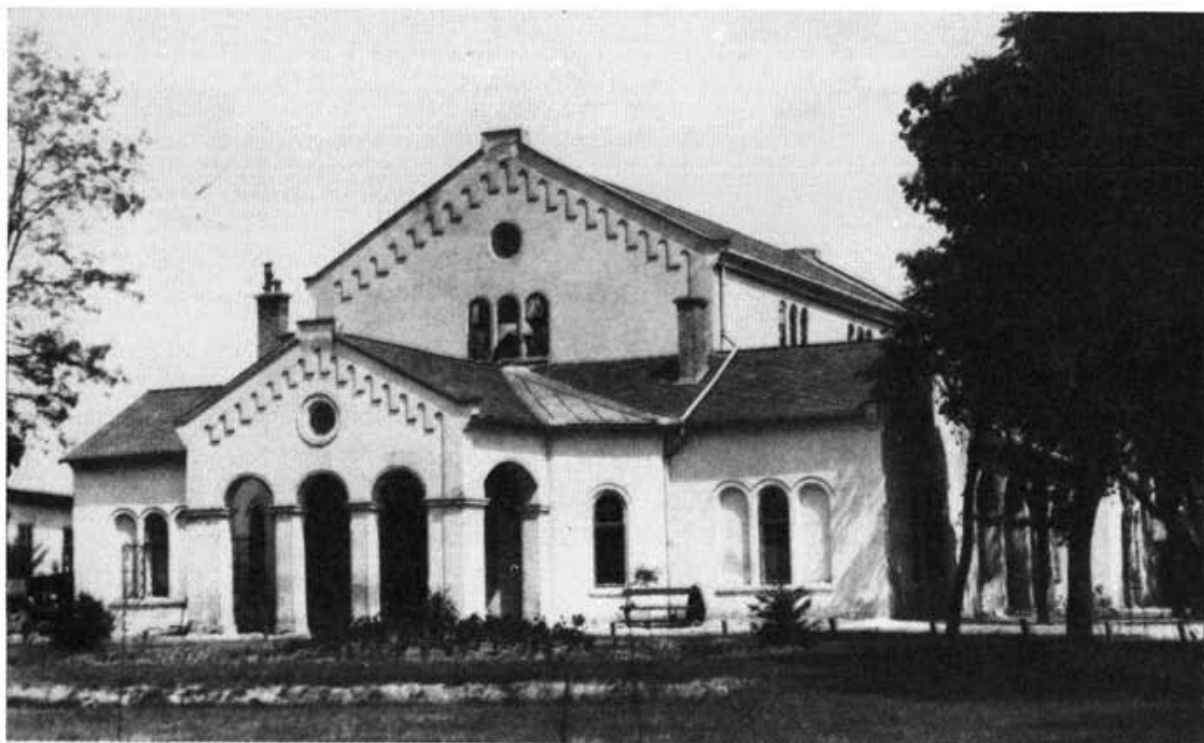
Székesfehérvár 912. 10/11. M. kir. állami méntelep

155. A méntelep 1912-ben. A mai József A. u. elején, az állomással szemközt állt, a háború alatt semmisült meg. I.

156. A Polgári Lövölde bejárata az 1910-es években. Később a kapuzatot átalakították. A lövölde a háború alatt találatokat kapott. I.

157. A lövölde főépülete a bálteremmel. (Tóth Károly felv.) P

158. A lövöldében 1937-ben felépített sportcsarnok, amely akkor az ország első fedett csarnoka volt. (Molnár Tibor felv.) P

159. Lövöldekerti vendéglő a század elején. I.

160. Hosszúsétatér. 1920-as évek. I.

Székesfehérvár
Hosszú sétány

161. A Jancsár-csatorna mellett vezető út a Sóstóhoz. 1920-as évek. L

162. A haleszbeli vértanúemlék, még Bory Jenő szobra nélkül, 1907. L

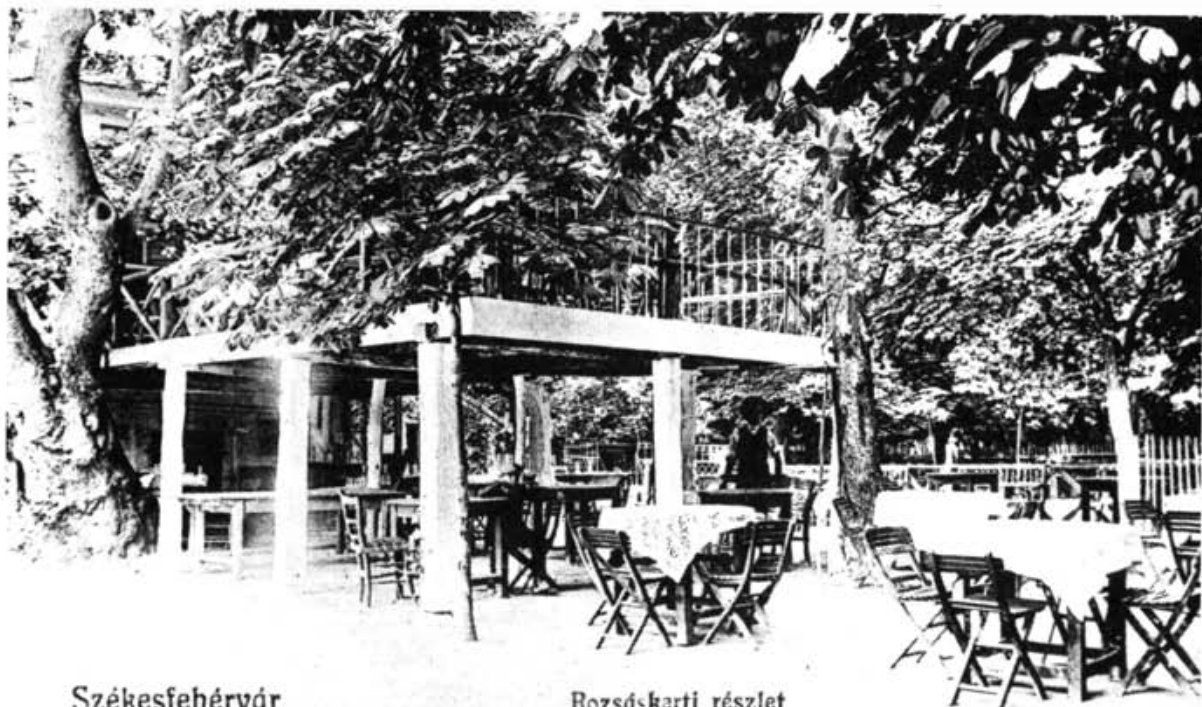

Székesfehérvár.

Vértanu emlék.

163. Az emlékoszlop Bory Jenő Turul-szobrával. 1930-as évek vége. I.

Székesfehérvár

Rózsáskerti részlet

164. Kertvendéglő a Rózsáskertben. I.

165. Bandl étterem, Lakatos u. I.

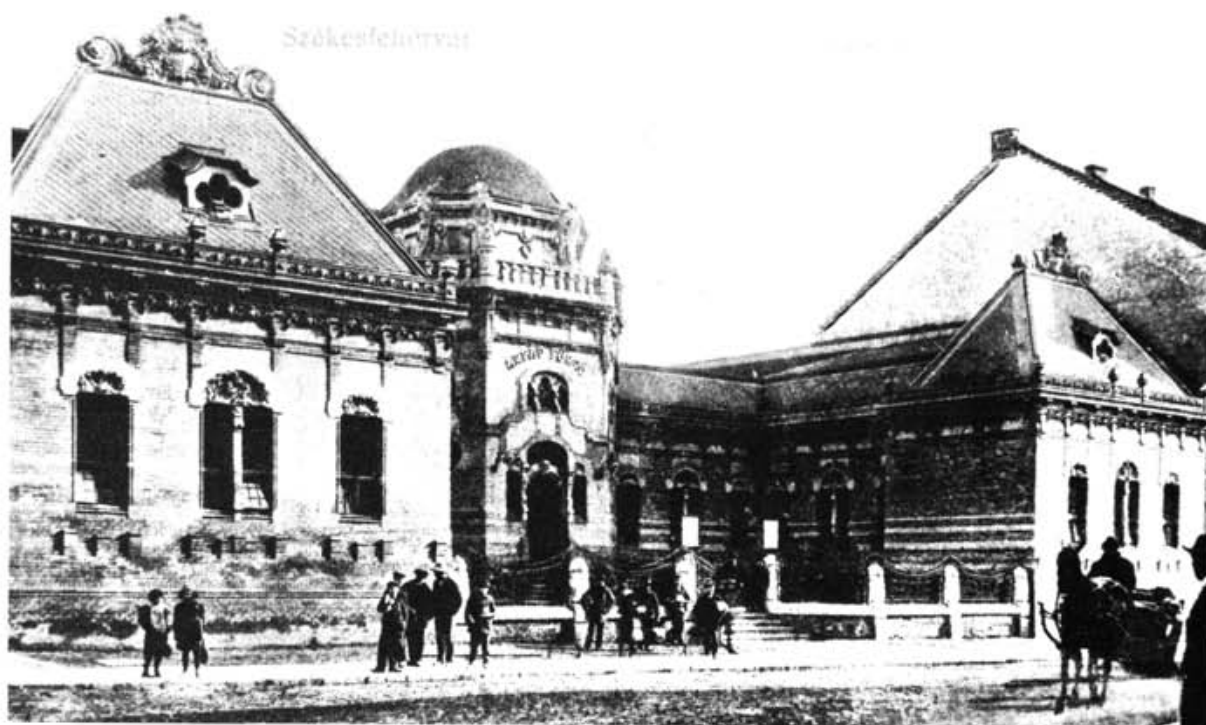

166. Szalai Alajos vendéglős Rózsa utcai üzlete előtt. P

167. A Malom-csatorna melletti ún. háromkrajcáros fürdő. (Molnár Tibor felv.)
1930-as évek eleje. P

168. Az Árpád fürdő 1917-ben.

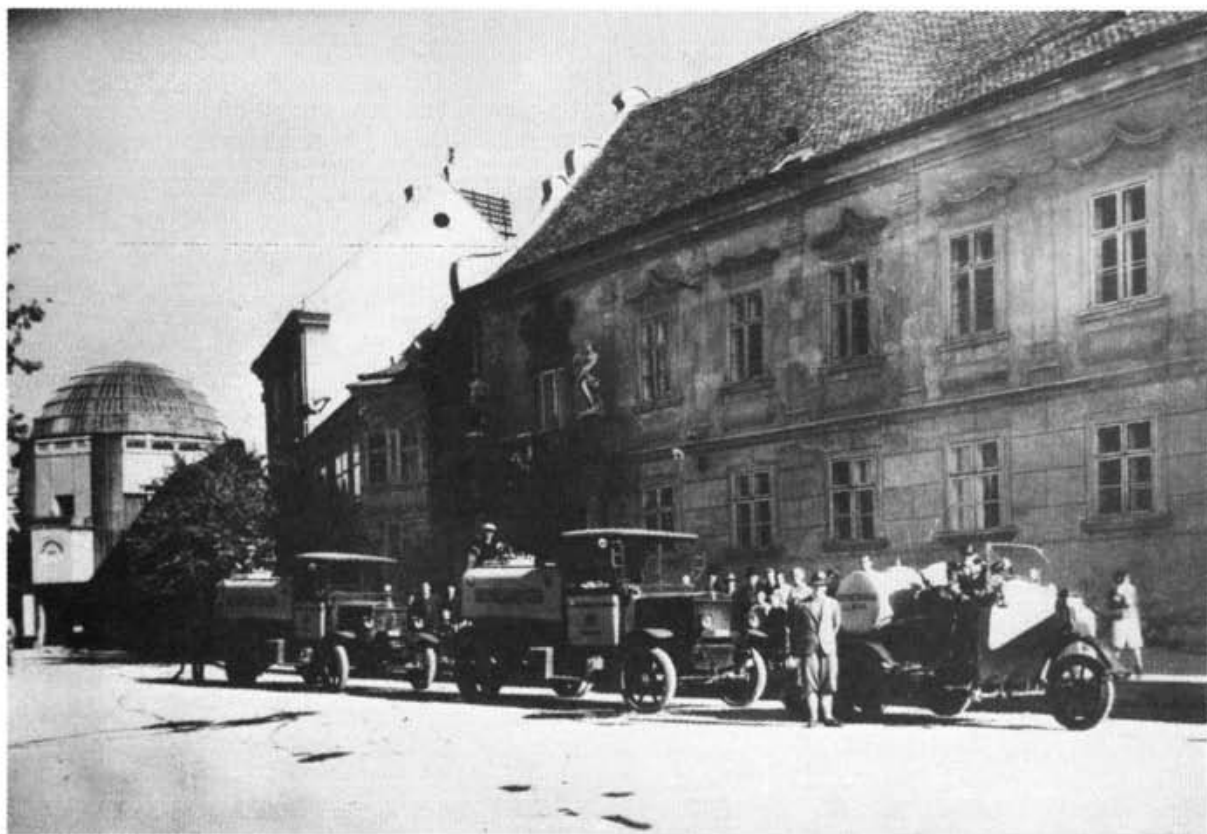

169. A strand 1934-ben, háttérben a város sziluettje. A korcsolyapálya melege-
dője még a régi. Később azt is lebontották és újat építettek helyette. NY

170. Csitáry-víz a strand mellett, az 1930-as évek végén. P

171. A köztisztasági üzem autói és alkalmazottai az 1938-as átalakítások előtti Fő téren. Az 1930-as évek első fele. P

172. Városmajor (a mai Sörház tér és környéke), a városgazda lakó- és hivatali háza, 1938. (Molnár Tibor felv.) P

173. A Mantz János-alapítványi óvoda az 1920-as években.

174. A vízivárosi elemi népiskola az 1930-as években. P

175. A Deák F. (mai József A.) utcai elemi iskola, 1920-as évek. P

176. A Ferenc József Nőnevelő épülete (ma Fejér Megyei Levéltár) az 1910-es években. L

Székesfehérvári, Ferenc-József nőnevelde intézet udvarának bejárata
*Kedves Ládám! Minden jó kívánság neved nap-
 idra merészi miénkét*

177. A nőnevelde udvara 1904-ben. NY

178. A nőnevelő új épülete (mai Petőfi iskola) az 1930-as évek elején. P

179. Ipariskola az 1920-as években (a mai Petőfi–Népköztársaság u. sarkán). P

180. Hunyadi Mátyás Felső Kereskedelmi Iskola, 1910-es évek. L

181. A Mirth-laktanya, ahol a fiúpolgári működött. 1920-as évek. P

182. Polgári fiúiskola, majd leánygimnázium (mai Teleki Blanka Gimnázium),
1930-as évek. NY

183. Téli Gazdasági Iskola, 1930-as évek. NY

184. Középfokú Mezőgazdasági Szakiskola (mai Vasvári Pál Gimnázium),
1938-ban. NY

185. A Cisztercita Gimnázium épülete az Oskola (mai Zalka M.) utcában, 1879. (Klökner Péter felv.) A város közvilágítását még a gázgyár működteti, ezen a felvételen a lámpagyűjtőgató éppen körútját végzi. A gimnázium épületével átellenes oldali házban működött a Múzeumegyesület 1910 és 1929 között. P

186. A Cisztercita Gimnázium nagyterme. 1930-as évek. NY

187. Az Ybl Miklós Főreáliskola (mai Vántus Károly Szakközépiskola) az 1930-as években. P

188. Az Egyházmegyei Katolikus Tanítók Háza, Palotai u. 27. 1920-as évek. P

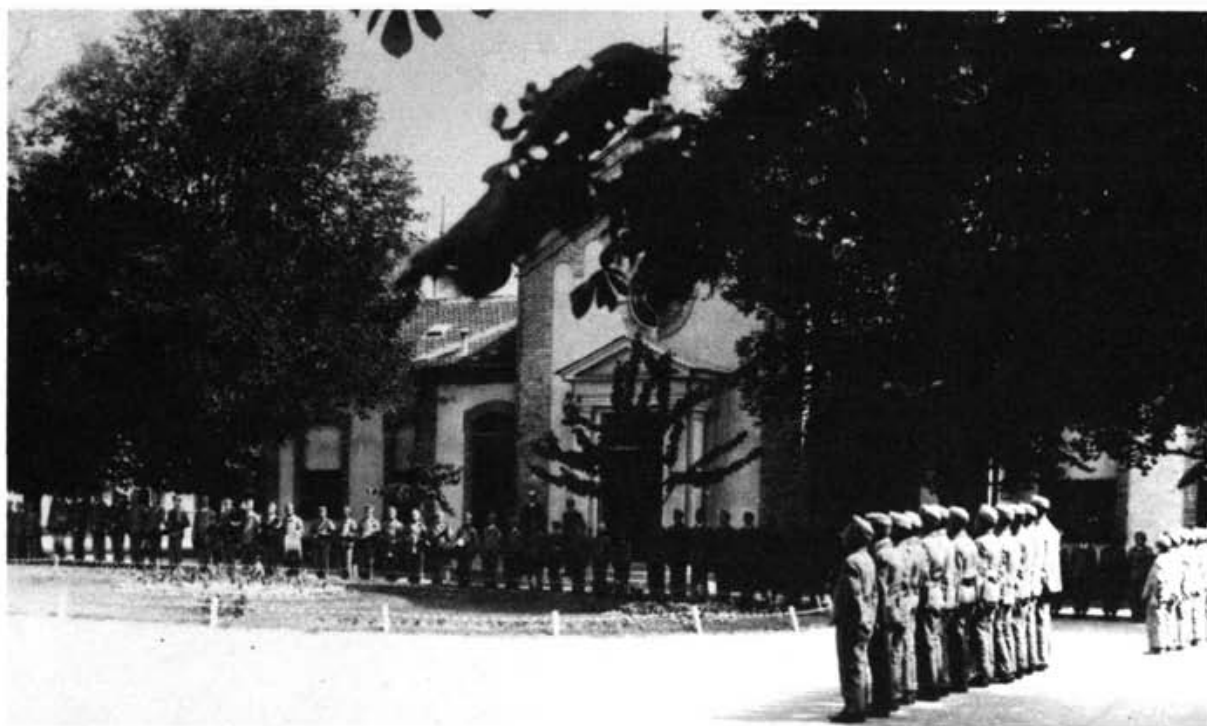

189. A Szent Imre Konviktus (a Széchenyi utcában) az 1920-as években. P

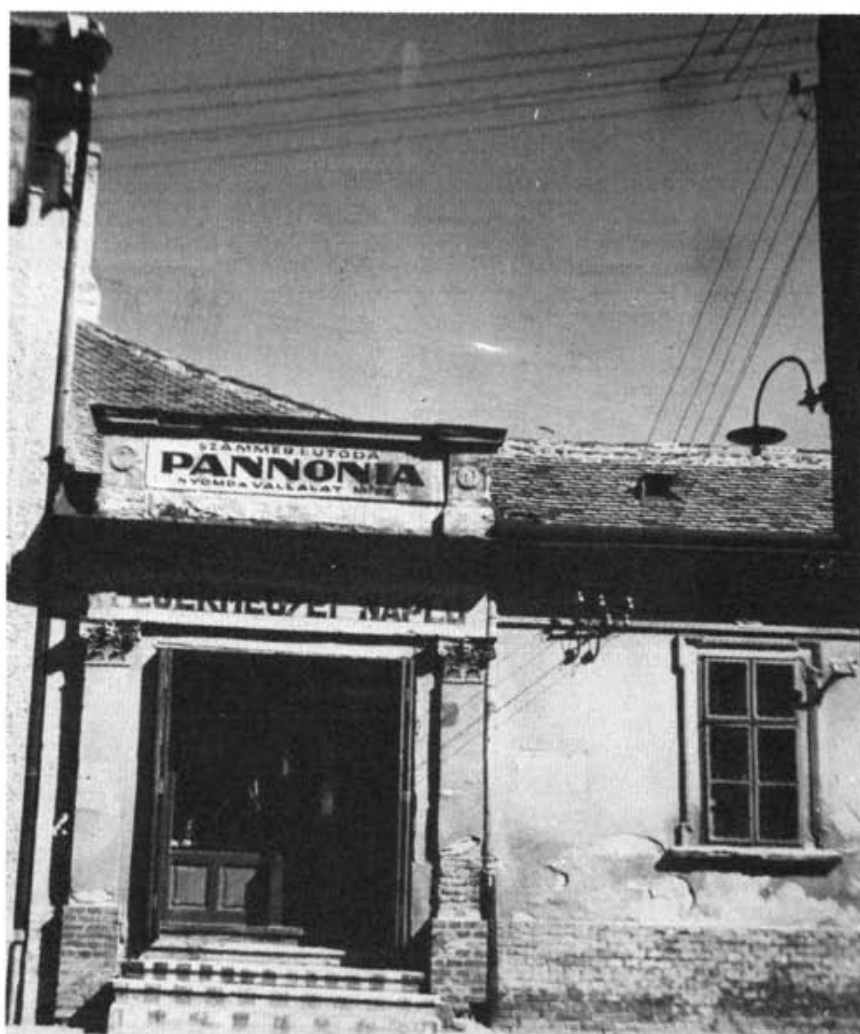
190. A fiúnevelő intézet, közkeletű nevén a „javító”. P

191. A fiúnevelő intézet udvara. P

192. A Pannónia Nyomda épülete a Bástya u. 9. szám
alatt. 1930-as évek. P

193. A Győry-ház udvara (mai Pelikán udvar), az első színházterem az 1930-as években. NY

194. A színház alapkövetétele, 1872. augusztus 20. NY

195. A színház 1879-ben (Klökner Péter felv.). L

196. Humoros képeslap a színházról és főként az éjszakáról, utólag ráragasztott alakokkal (a Szerencsi Képeslapmúzeum tulajdona). L

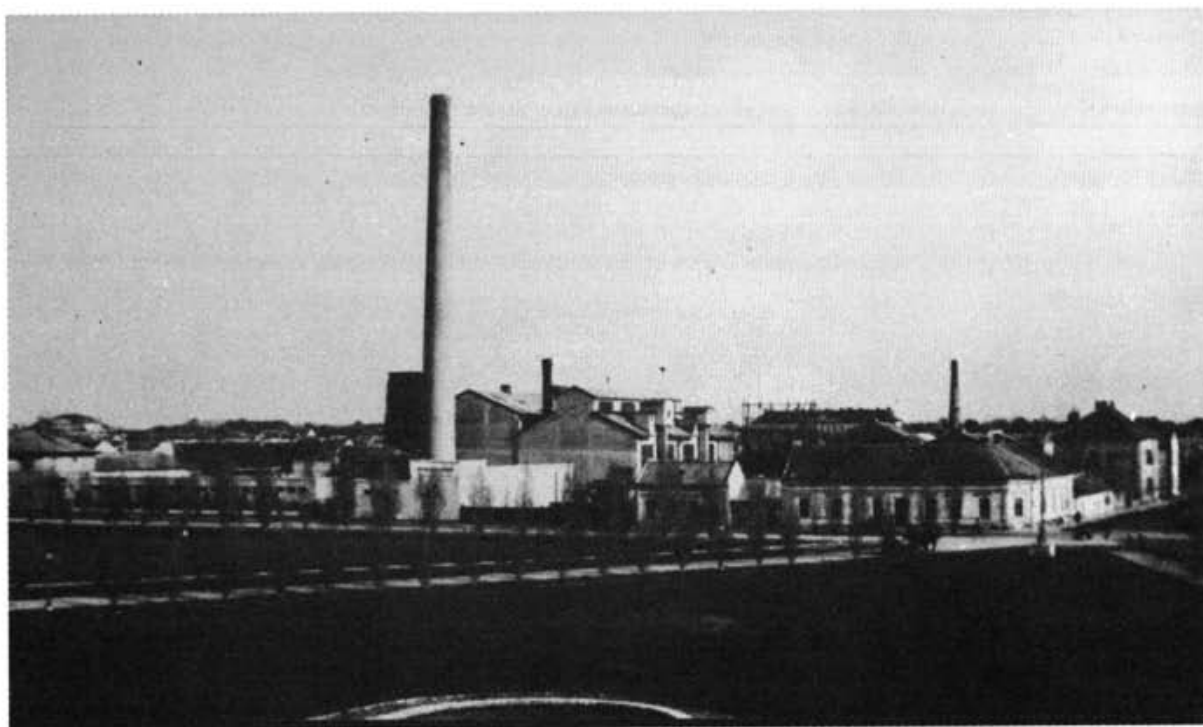

197. A Felmayer kékfestőgyár üzemépülete, 1930-as évek. L

198. A Malom-csatorna a Felmayer gyárnál, 1920-as évek. P

199. Gázgyár és villanygyár a Széna térnél, az 1930-as évek végén. P

200. Útépités a Gyümölcs (ma Schönherz Z.) utcában, 1937–38-ban.
(Molnár Tibor felv.) P

201. A Palotai út keramitburkolata készül az 1930-as évek végén.
(Molnár Tibor felv.) P

202. Vízivárosi plébániatemplom, Mantz óvoda a Rákóczi utcában az 1920-as években. Az utcán még a balra hajts szerint közlekedik a szekér és az autó. L

203. Ósz utca az 1930-as években (ma a Velinszky-lakótelep van a helyén). P

204. A Várkörút 1913-ban. P

205. József u. 1920-as évek. A Vidor testvérek cukorkaüzeme 1912 és 1930 között működött a 31. szám alatt. I.

206. Budai út–Deák F. (ma József A.) utca sarka az 1920-as években. I

207. Budai út, a Szabó-palota, mint bérház (ma rendőrség), mellette a huszár pótkeret laktanya az 1930-as évek elején. NY

208. Budai út–Kert (ma Fürst S.) utca sarka, 1909. I.

209. A királykút kovácsműhellyel 1929-ben. (Tóth Károly felv.) P

210. Felsőváros, Öreg utca, felsővárosi templom az 1910-es években. L

Székesfehérvár

Öreg - utca

211. Felsővárosi, ún. „Juhász”-templom 1913-ban. (Szigeti felv.) P

212. Palotaváros, Tobak utca az 1930-as évek végén. (Molnár Tibor felv.) P

213. Óreghegy, Donát-kápolna, 1940. (Molnár Tibor felv.) P

214. Donát-napi búcsú a kápolnánál, 1940. (Molnár Tibor felv.) P

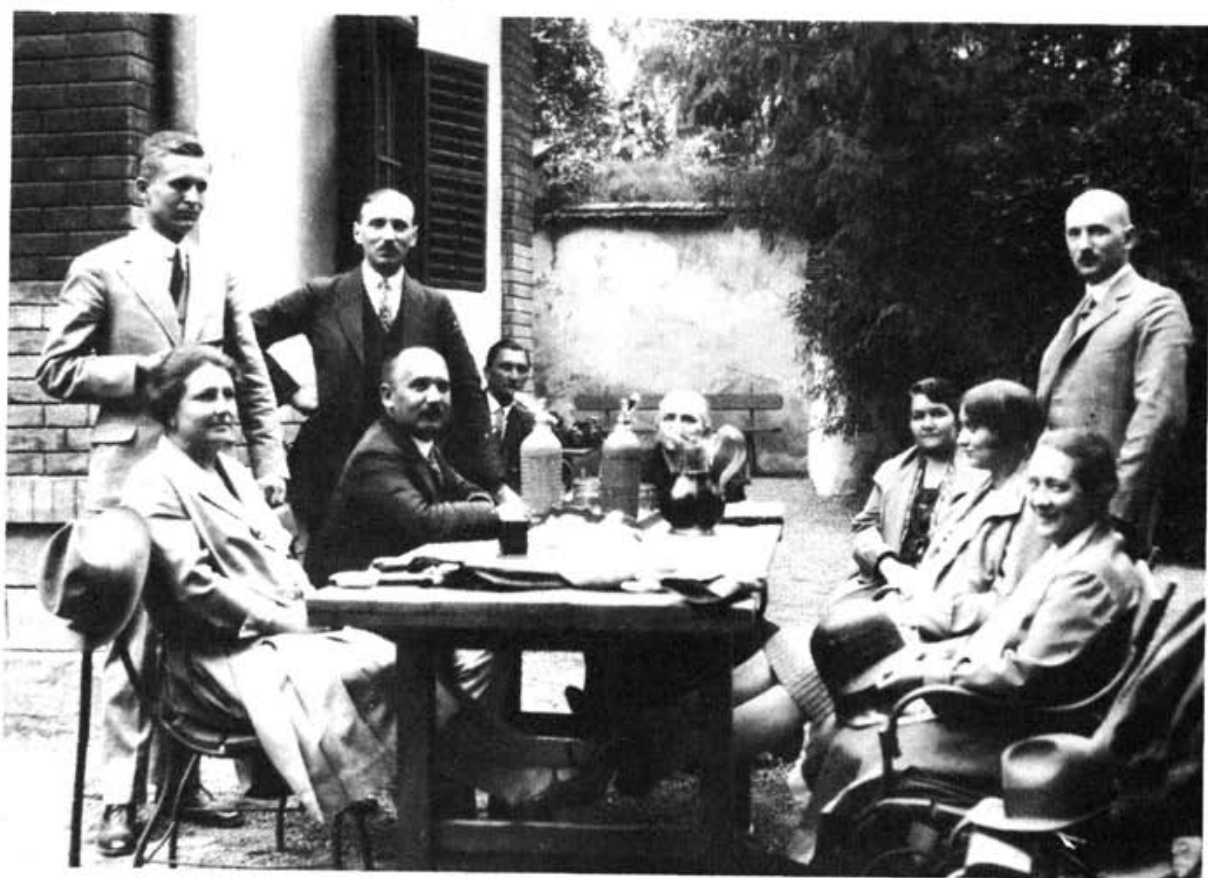

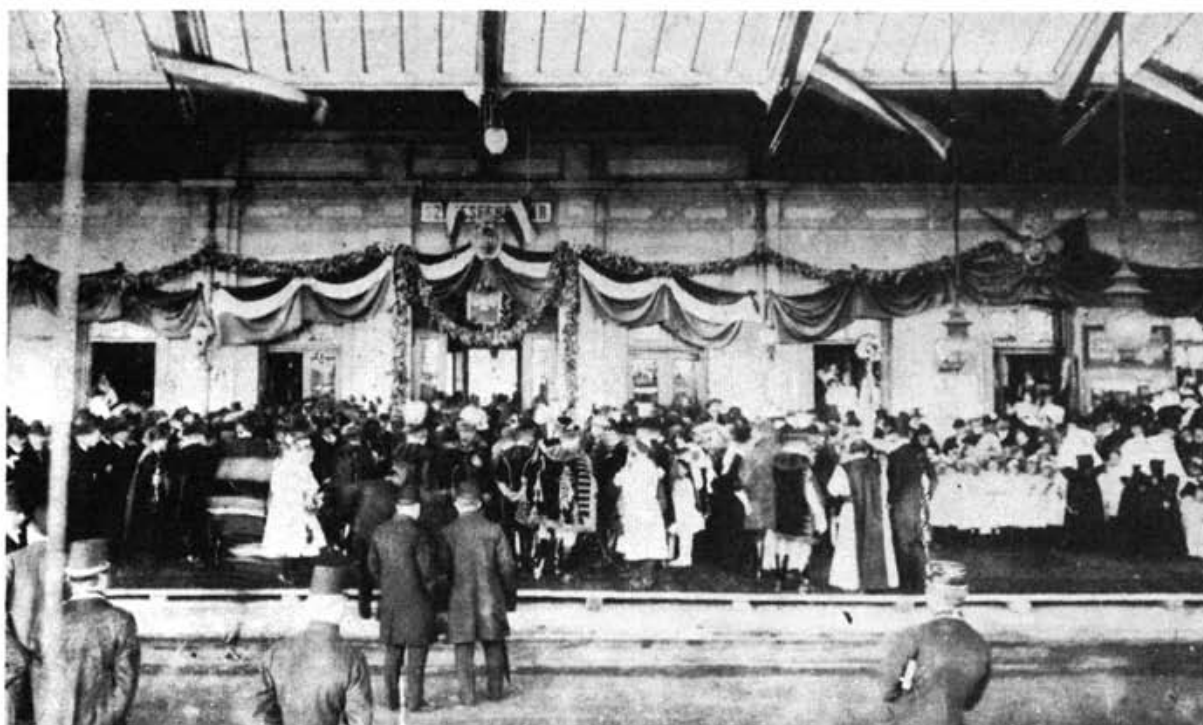
Székesfehérvár

Bányató kirándulóhely

215. Öreghegy, Bányató, háttérben a Donát-kápolna. 1930-as évek vége. I.

216. Csitány G. Emil későbbi polgármester családja és barátai a máriavölgyi nyaralóban, 1925-ben. P

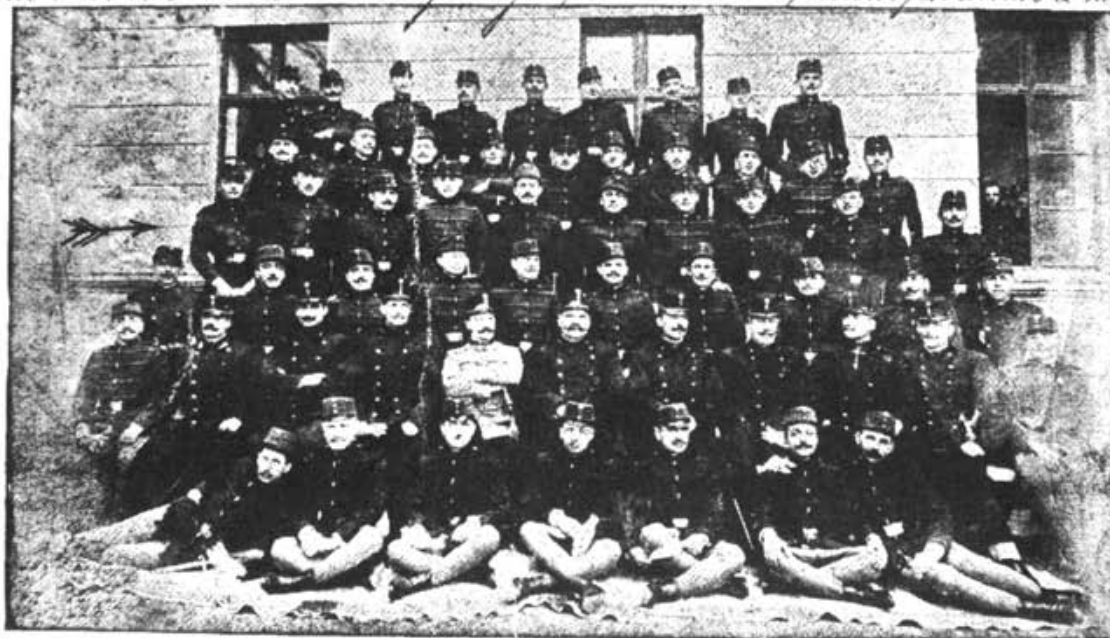

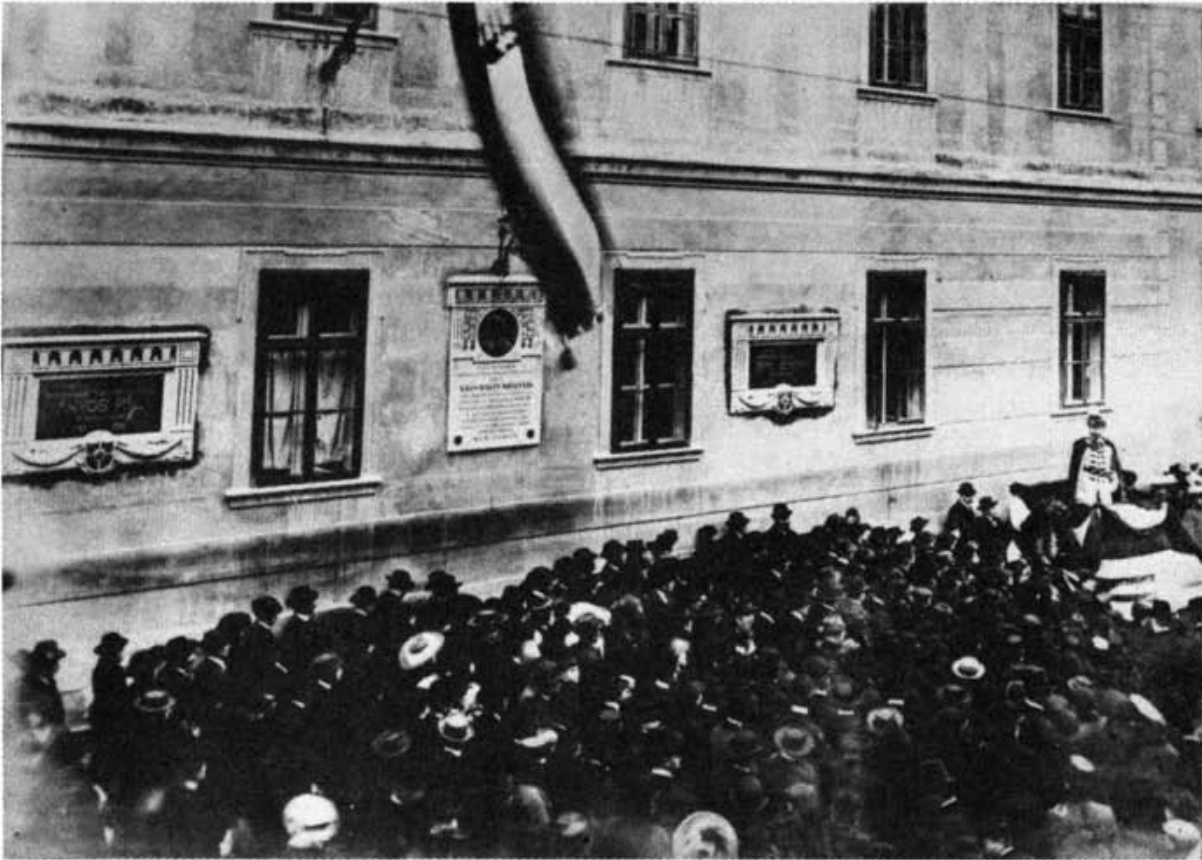
217. A Ferenc József fogadása címen jegyzett megsárgult fotón a régi vasúti indóház belsejét látjuk, díszes ünneplő közönséggel. Ha valóban a császár fogadásának előkészületeit ábrázolja, akkor 1882. szeptember 20-án készült. Ekkor járt itt harmadszor az uralkodó, s most először érkezett vonaton. Rudolf trónörökös és felesége kíséretében átutazott Székesfehérváron, ahol 17 perccig állt a vonata. P

218. A székesfehérvári önkéntes iskola növendékei 1899–1900-ból. Figyeljék meg a versezetet, amivel leszerelését köszönti a kanizsai fiú! NY

Ha az ma. 1899. november 12-én a császári esküvőjére, minden felrakott a képen

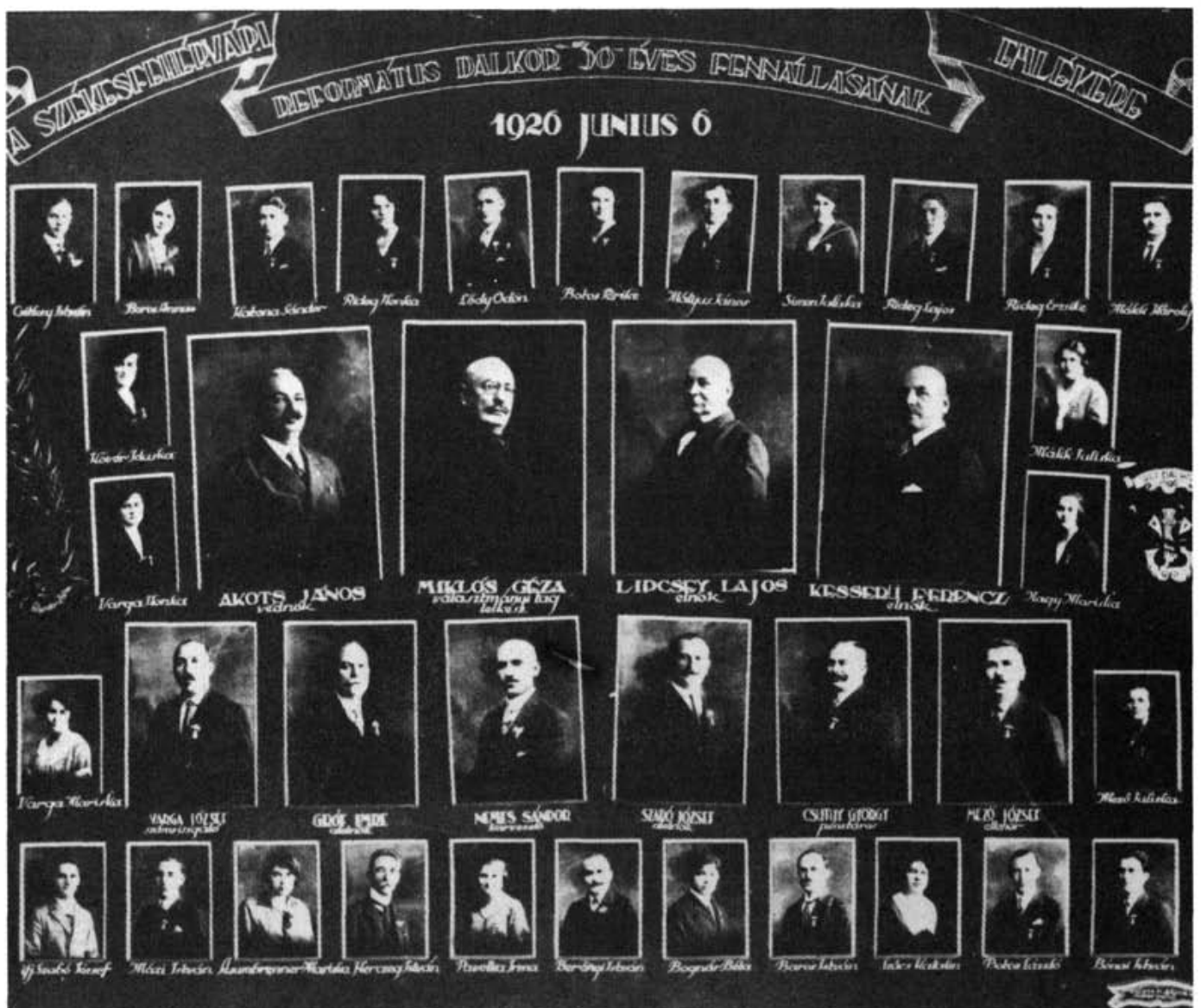
*Ha még itt, holnap már Kanizsán. Készt iskolája
Közvetlen Kanizsán*

219. Virág Benedek és Ányos Pál emléktáblájának avatása a cisztercita rendház falán 1905. december 3-án. A két új emléktáblát a Vörösmarty Kör kezdeményezésére helyezték Vörösmartyé mellé. P

220. A Cisztercita Gimnázium Vörösmarty Önképző Szövetsége 50 éves jubileuma. 1911. április 30-án készült a felvétel a rendház és a gimnázium közötti udvaron. P

221. A Református Dalköd 30 éves jubileumi tablója, 1926. P.

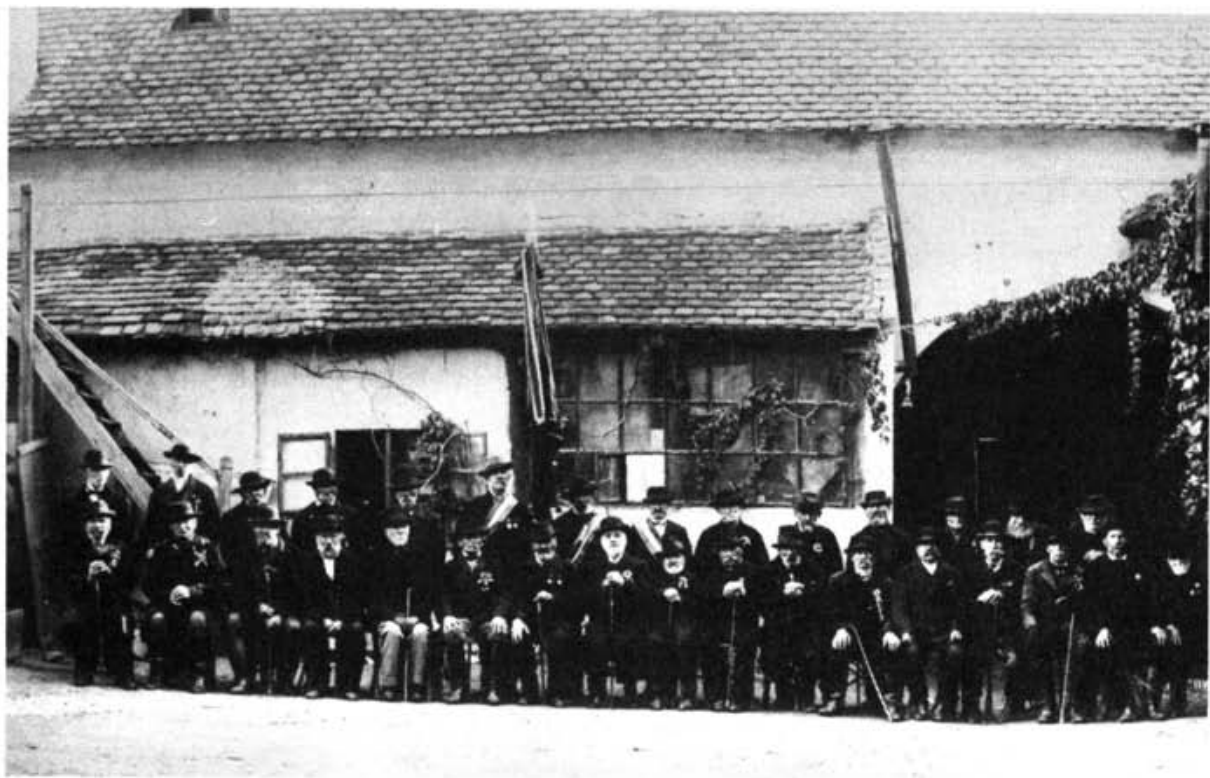
222. A Vértes vitéz avatása 1915. szeptember 8-án a Városháza előtt. Lyka Döme, pázmánci birtokos, az adományozó beszél. P

223. Ugyanaz az esemény, Prohászka Ottokár megyéspüspök felavatja a szobrot, P

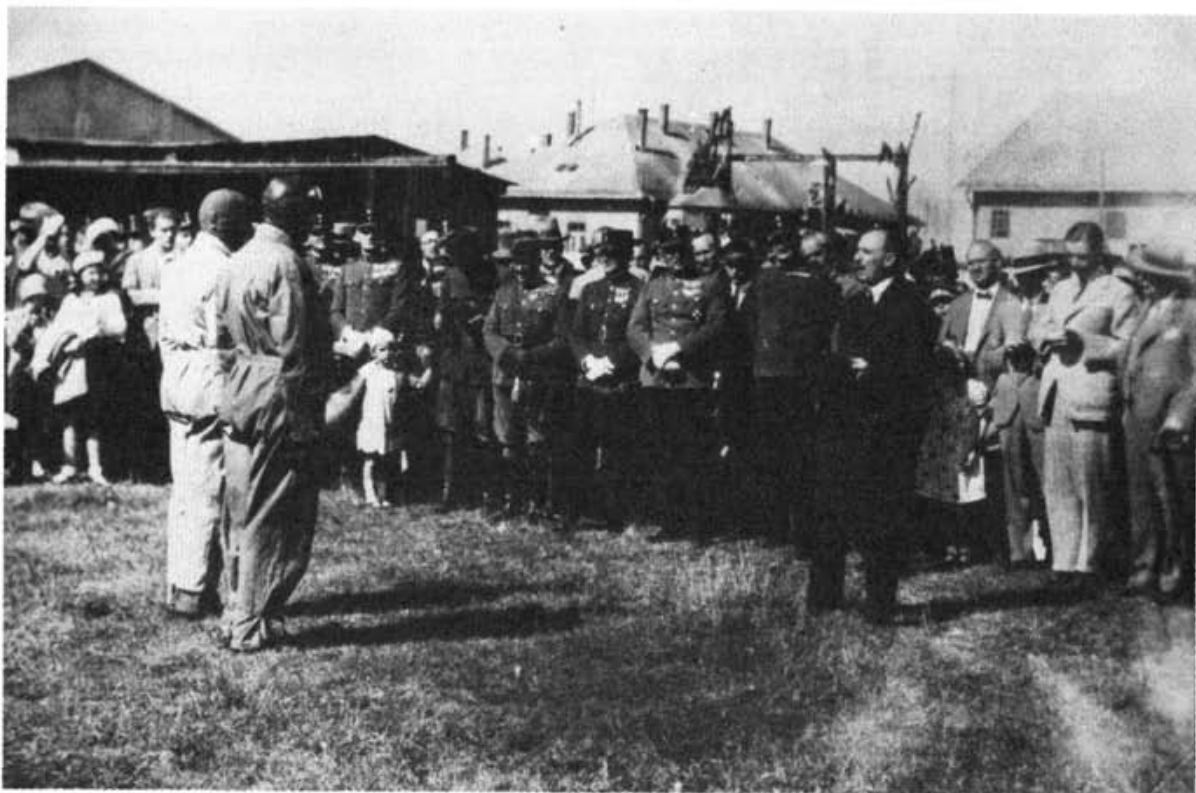

224. A Prohászka-émléktemplom alapkőletétele 1929. november 27-én. Shvoy Lajos püspök és Fábian Gáspár tervező elhelyezi az alapkövet. P

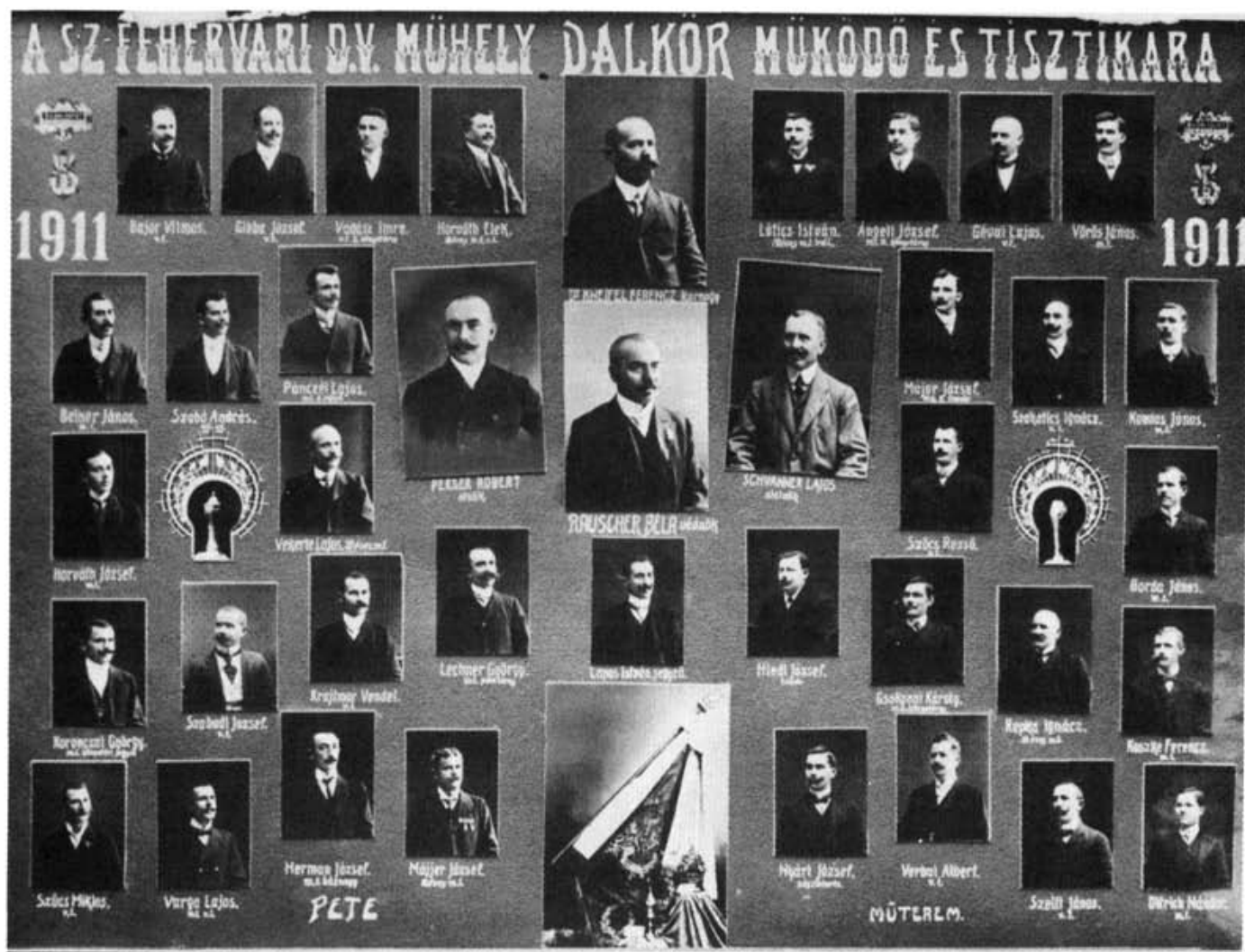
225. 1848–49-es honvédek ajándékképe a székesfehérvári Függetlenségi Körnek, 1926-ban. P

226. Endresz György és Magyar Sándor fogadása Székesfehérváron, 1932-ben. Endresz pilóta és Magyar navigátor 1931-ben Amerikából leszállás nélkül repült az Atlanti-óceánon át Bicskéig. A felvétel kevéssel Endresz halála előtt készült, hiszen 1932. május 21-én Olaszországban lezuhant gépével. P

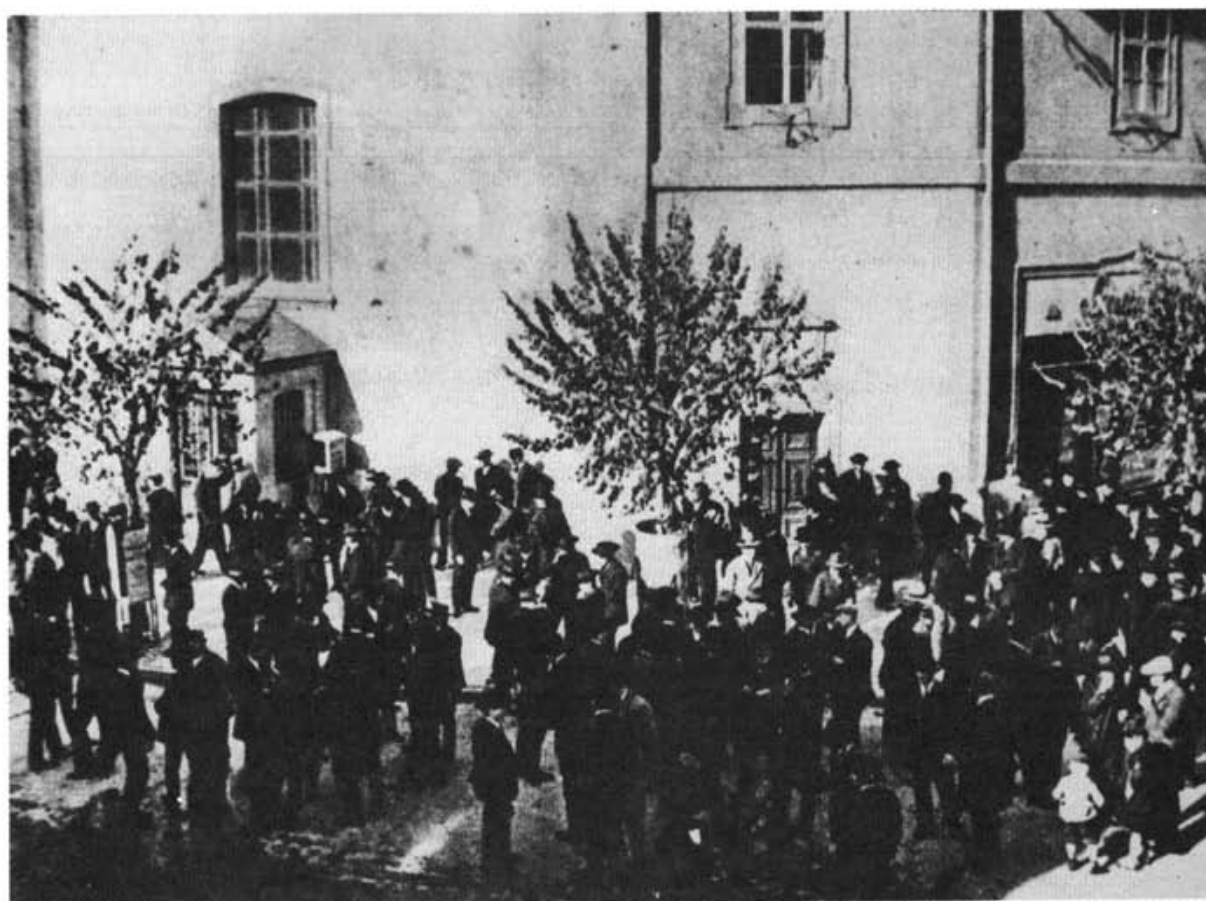

227. Az Alba Regia Lövészegylet lőterének avatása, 1933. szeptember 24. P

228. A Déli Vasúti Műhely Dalkörének tablója 1911-ből. P

229. „Gazdák kékbeli parlamentje” vagy kevésbé fennköltén a „köpködő”, a „barátok temploma” előtt vasárnap délelőtt. 1938. (Tóth Károly felv.) NY

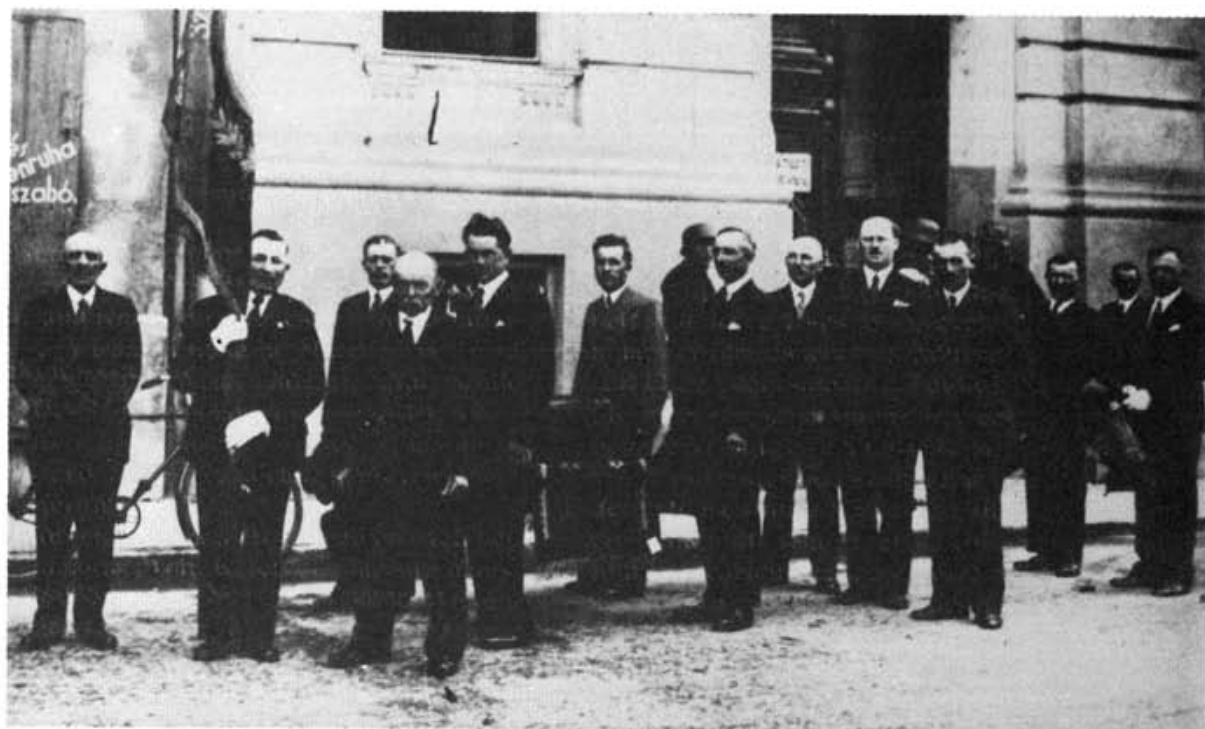
230. Csók István a 70. születésnapja tiszteletére rendezett ünnepség résztvevői körében, 1935-ben. P

231. Felsővárosi KALOT- és KALÁSZ-csoport a dalostalálkozón 1938-ban. P

232. Céhládavitel 1935 körül készült felvételen. Az Iparosok Háza előtt indulnak az Úrnapi körmenetre az Ipartestület tetőfedő szakosztályának tagjai. A felvétel érdekessége, hogy több mint fél évszázaddal a céhek feloszlata (1872) után is a körmenetben a céhládát és a céhkorsót vitték. P

TERMÉSZETES VÁROSFEJLŐDÉS

A város természetes központjából, az egykori Budai és Palotai kapukat összekötő utcák metszéspontjánál kialakult középkori piactérről kiindulva (Szabadság tér) egész korszakunkban (és a betongyűri záródásáig azután is) természetesen fejlődött. Nem véletlen az, hogy a házszámzás, amíg folyószámmal jelölték a házakat, a városházától indult. A török utáni felszabadulás idején a belvárosban 263 számozott ház, a külvárosban (Sziget, Rácváros, Palotaváros, a Budai külváros elpusztult) összesen 60 ház volt.

A belvárosi házakat azonban ekkor nem építeni, hanem előbb bontani kezdték: a romhalmaz helyén, gyakran több régi házhelyen épült fel egy-egy új. Ezzel magyarázható sok ház „kanyargós” homlokzata (17–19).

A 18. század végéről a belvárosban nyolc utcát ismerünk név szerint, a Budai külvárosban tizenhármat, a Palotavárosban tizenegy utcát.

A 18. század végén – 19. század elején vetette le a vár falbilincseit. A déli rondella falát nyitották meg először a mai Szent István tér és a Vörösmarty tér között (130). Ez több szempontból is jelentős volt, leginkább talán azért, mert ekkortól helyeződött át a forgalom a Budára vezető régi útról (Lovasberényi út) a később Budainak nevezett útra (Vöröshadsereg u.). Ez adott lökést a mai István tér fejlesztéséhez. Addig a téren kertek voltak, az egyik legnagyobb, a karmeliták kertje a mai tér közepéig nyúlt. Addig a belváros dél felé a karmeliták templomával és rendházával (később szemináriumi templom és a papi szeminárium épülete) véget ért (116).

A Szent István tér beépítése 1806-ban kezdődött el. Az építkezések középpontjában a Megyeháza klasszicista tömbjének kialakítása állt (114–115).

Az építkezésre a megyei hatóság már 1798-ban kért engedélyt, amit meg is kapott, de a benyújtott tervek körül hosszú huzavona kezdődött.

A homlokzatot végül Pollack Mihály tervezte meg, s a homlokzatterv mellé egységesítették az addig el nem fogadott három terv felhasználható elemeit, amelyek közül Johann Tegl, itteni építőmester elképzelése játszotta a döntő szerepet. Az épület így 1803–1809 között készült el. Elhelyezése és stílusa újszerű volt, az épület és az egész tér létrehozása egy tudatos városfejlesztési koncepció ritka szép, egységes eredménye. Az elképzelés egy, a korszak építészeti és városépítési stílusának mindenben megfelelő új városközpont kialakítását tűzte ki célul, amelyhez az új betorkolló Budai út és a Vörösmarty tér későbbi fejlesztése is csatlakozott. Az újfajta városközpont szíve a megyei adminisztráció háza lehetett, talán egy kissé a Városháza barokk környezetének ellenlábasként.

Az épület funkciójánál fogva, mint a mindenkorai megyei élet szimbóluma, a megye politikai eseményeiben döntő jelentőséggel bírt. Arra, hogy a politikai döntéseknek és eseményeknek a nyomát valamiképpen az épület is viseli, csak egyetlen példapárt idé-

zek. 1930-ban Fejér megye közönsége aláírással emléktáblát helyeztek el a közgyűlési teremben annak emlékére, hogy gr. Károlyi József vezetésével ellenforradalmi állásfoglalás született 1919. február 3-án, a Fejér megyében korábban hatalomra jutott forradalmi szervekkel szemben. Ma az épület falán, a bejáratnál elhelyezett emléktábla a Tanácsköztársaság 133 forradalmi napjának állít emléket.

A tér klasszicista házsora az 1820-as években készült el, legkésőbbiként 1831-ben a Ferenc József Nőnevelő háza (mai Levéltár; 176). 1843-ban már csak egy alacsony katonai őrház csúfította el a teret a Nőnevelő mellett.

A Szent István tér északi ellenpontjának kialakítására is történt kísérlet. 1809-ben az utolsó nemesi felkelés császári szemléje adta meg a kegyelemdőfést a Budai kapunak. A Dunántúl insurgensei felett Ferenc császár tartott itt szemlét, és ekkora haderőt nehezen bocsátott át a mai Műszaki Áruház és a Várkapu utca körzetében észak felé nyíló kapuzat. József nádor ajánlotta a városnak, hogy a két szomszédos ház megvételével és lebontásával szélesítsék a kijárást. A város a szomszédos megyék nemeseinek adományából 35 ezer Ft-ért megvette a két házat, és az egyik kaputorony kivételével az egész együttest lebontották (27). Az így kinyíló utcát Nádor utcának nevezték el. A kaputorony fennállása idején a mai Műszaki Áruház és az OTP-székház helyén kis park volt, s innen vezetett a Régi Promenáda a várárokig. A kapuzat lebontását megörökítő emléktáblát a megmaradt torony falán, majd annak 1872. évi lebontása után a Városháza udvarán helyezték el; ma a szemináriumi templom falában látható.

A kapu lebontása után, a 19. század 20-as éveiben itt is klasszicista építkezés kezdődött, amelynek ma már csak nyomai láthatók, a Várkapu utca, a Március 15. utca elejének néhány háza, a Magyar Király Szálló és a Wertheim-ház homlokzatán (101, 103).

A 19. század közepén alakult ki újabb kis lépéssel dél illetve észak felé két szép romantikus terünk.

A Vörösmarty tér a 19. század első felében még majorság volt. Keleti oldalán volt a püspökség majorja, s a majorságok mögött már a mocsárvilág tanyázott. A tér a Palotai kaputól

dél felé a városon kívül vezető egykori középkori gerendaút vonalában létesült, szerveződéskéhez azonban a döntő lökést a vár déli sarkának megnyitása és a Budai út forgalma jelentette. A tér első épülete már ekkor, a 19. század elején állt, a Budai út torkolatában felépült klasszicista ház azonban a II. világháború alatt megrongálódott. A tér rendezésére és teljes beépítésére az 1870-es években került sor. A keleti házsor két szélső háza már az 1850-es években felépült, valószínűleg Ybl Miklós flatalkori munkája, a 8. számú, a Say-ház pedig már érett korszakából való (131, 133–135).

Északon a Budai kaputorony bontása után a kis szabad területet hamarosan beépítették, így az új sétálóhely még északabbra tolódott, a Ligetsorra. (Dózsa György tér régebbi házsora.) Így vált egyre értékesebbé ez a terület. Gazdag polgárházakat építettek itt a 19. század közepe utáni időkben (103–104)

Ezzel az egykori vár és a külvárosok közti szabad területek elfogytak: új építési területek a belvárost körülvevő csatornák beboltozásával századunk 10-es, 30-as éveiben keletkeztek.

A múlt század végének jellegzetes eklektikus (Új Gimnázium, színház, Hadtestparancsnokság stb.), majd századunk elejének szecessziós épületei (Árpád-fürdő, Deák Áruház stb.) ezért már nem alkothattak egységes tereket vagy házsorokat (kivételek a Budai úti laktanyasor). Ott épültek, ahol hely volt (107, 185, 195, illetve 21, 43, 75, 168). Nem utolsósorban ezzel magyarázható az, hogy az utólagos rontások, átalakítások sokkal hamarabb érték ezeket a környezetükből „kilógó” épületeket (43, 75).

A csatornaboltozás után megnyílt Várkörút (204) két szakasza egy évtized különbséggel alakult ki. A déli szakasz a historizmus jegyében született a 10-es, 20-as években (Ipariskola, Felsőkereskedelmi, Nőnevelő új épülete). Ehhez kapcsolódik a Petőfi Sándor utca ide kivezető szakaszának két épülete is, a pénzügyi palota és a főposta (83).

A Várkörút északi szakaszán levegős modern villasor épült a 30-as években (23). Az így kialakított szép, széles, árnyas utat három sor gesztenyefa szegélyezte, ami később ugyanúgy a modern közlekedés áldozata lett, mint a Budai út topolyasora már a 30-as

években. A kortársak ez utóbbin ugyanúgy hiába keseregtek, mint mi az előbbin.

A 30-as évek végének nagy építkezései már az új építészeti stílus egy-egy épületét hozták létre (Nemzeti Bank, strand, vitézi színház, egészségház, vágóhid, új dandárparancsnokság; 74, 169). Ekkor nyitották meg az Új Várkörutat (Lenin út; 24), amelynek épületeit ekkor kezdték kialakítani, s amely a vasútállomás új épületekkel befejezett terébe torkollott (Fiúpolgári, Középfokú Mezőgazdasági Iskola, a vasútállomás átalakított épülete, Prohászka emléktemplom; 10, 11, 12).

A külvárosok kiépülésének folyamatát már részben érintettem. A középkori külvárosok közül a Budai elpusztult ugyan, s csak a 18. század végétől alakult ki nagyjából ennek helyén a Felsőváros, ezt azonban korszakunkban már régi külvárosnak tudták. Csak-hogy az alapvetően városias Budai külváros pusztja helyén most tipikus paraszti jellegű település alakult: széles marhahajtó utakkal, paraszt-polgári portákkal, közepén üres vár-állással. Erre a helyzetre jellemző az a népi elnevezés, amely az 1801-től épült Felsővárosi templom két oldalán kialakított párhuzamos széles utakat még ma is „gatyaszár”-utcának nevezi (210–211).

Olyannyira réginek, történelminek tűnt korszakunkban ez a városrész, hogy egyes helyneveinek magyarázata is homályba veszett már. Példaként a Csutora utca–Csutora temető elnevezést említem, amelyet 1866-ban a Magyarország és a Nagy Világ című lap hasábjain már így magyaráztak: „eredetileg német származású, de most már tökéletesen megmagyarosodott lakosaival, kik általán szőlőműveléssel foglalkozván, magyaros jó kedvet és humoros élt árulnak el, úgy, hogy még az egyik temetőt is Csutora temetőnek nevezték el, azon okból, mint egy fehérvári paraszttól magyarázatul nyerém, mert emellett elmenve, rendszerint meg szokták húzni a kutyogósta – holtak egészségére.” A magyarázat kedves, de az igazság nyilván az, ami az 1828-as népszámlálásból kiderült. Ekkorra ugyanis a nagy múltú csutorás mesteriséget, mint kihaltat említették. Az 1826-os, Wüstinger József által készített városfelmérés alkalmával pedig megjegyezték, hogy sokan – és éppen a Felsővárosban a legtöbben, 448-an – felhagytak mesterségük vagy cse-

kélyke földjük művelésével, és csak a szőlőművelésből éltek. E kihalt csutorás mesteriség lehet az utca és a temető névadója.

Wüstinger József térképén még a Tóváros nem szerepelt önálló városrészként, csak néhány ház állt benne. A város még a tóvárosi gyerekek iskoláztatására sem áldozott ekkor, a lakók maguk fizettek házanként egy tanítót. Iskola is csak 1844-ben épült itt.

A Vízivárost ugyanakkor már városrészként tartották nyilván, de jóval kisebb területet foglalt még el (a Kórház utca sarkáig, a későbbi aggintézet telkéig tartott). Ettől délre, a későbbi Égettváros helyén kertek, szántóföldek, a Váraljai rét és kisebb majorok voltak (Pirosalma, Bottlik, Gaszner, Zichy). A már létező utcákban néhány ház állt. 1860 után a vasút, mint fontos városfejlesztő tényező szinte vonzotta magához a külvárosi terjeszkedést; a legdinamikusabban a Víziváros, majd a Tóváros fejlődött, az Égettváros név és önálló alakulat ezekbe olvadt bele. Ugyanekkor ezektől délre újabb, később önállósult részek alakultak; a vasútvidéken a Búrtelep, a vasúti átjárón és a sárkeresztúri sorompón túl a Sóstó felé pedig a később nevet kapott Alsóváros. Ezen a területen, bár elvileg a sorompókon túli építkezéseket a város tiltotta, már az 1890-es években adtak ki építési engedélyeket.

Ugyanez volt a helyzet a várostól északra a mőri és palotai sorompón túl is. A komáromi vasútvonal mellett újabb tanyafizér volt kialakulóban, a későbbi Szárazrét.

Nyugat felé a Palotai külváros nem tudott terjeszkedni a sárréti mocsaras, vizenyős földek miatt.

Az Öreghegyen 1864 óta minden tilalom ellenére szépecskén folyt az építkezés. Egyrészt a legszegényebbek próbáltak itt tetőt húzni a fejük fölé: itt-ott présházából átalakított házacskák kezdtek benépesíteni a szőlőhegyi dűlőutakat. Másrészt a Mária-völgyben és a Fiskális úton már nyaralók, szőlőhegyi lakok álltak (216). Jankovich Ferenc így írt erről: „Ez a hegy itt a mindenkor kiiszorult magyarok vidéke volt, talán még a régi várjobbágyoké, akik ezer év óta csak úgy be szoktak járni a „várba” eladni egy fél marék babot a piacon vagy egy szakajtó keserű uborkát. Mert ezek a helybeliek csak kapálták a szőlőt, ők maguk legfeljebb hitvány kis veteményeket dugdostak fioxera-ölte, tenyéryní

földjeikbe. Emberemlékezet óta mindig a „várbeliéké” volt ez a hegy, mint ahogyan a város nyaralóhelye maradt később is, ma is, ahová hangos társaságokban jár ki üdülni, szórakozni az úri osztály.”

A Fiskális úttól a város felé az Almásy-telep azonban még az 1910-es években is szántóföldi termelés folyt, legfeljebb az Aszalvölgy melletti bolgárkertészeteket említhetjük. A Kistelek parcellázása ezután történt meg.

A városrendezés „szépészeti” szempontja természetesen már korszakunk elején is felmerült és megtestesült, amint láttuk is, az ezután beépítendő terek általában szép megoldásában.

A már meglévő településrészek, illetve rendszabályok korszakunkbeli megváltoztatásával, rendezésével külön kell foglalkoznunk.

A múlt század 30-as éveitől a „csinosság tekintetéből” tiltotta a városi hatóság, hogy a gazdák gabonájukat az utcákon nyomtassák el. Ezek szerint eddig így volt.

1848-ban jött létre a Szépészeti Bizottmány, ami 1861-től Szépítő Szakosztályként működött. 1868-ban Szépészeti Alapot nyitottak, amelynek javára a város átengedte kisebb bevételeit és a területigényes rendezésekhez területet adott. Az első leglátványosabb eredmény az volt, hogy a Belvárost, a vásárteret és a hidakat megtisztították a korábbi bódérengetegtől. A század közepe után fejlődő új városrészek felé és azok összeköttetésére új utcákat nyitottak. 1861-ben rendezték a Megyeházteret, a vásárteret és a Széchenyi utcát. A Vörösmarty tér egységes kialakítását azzal segítették elő, hogy kitelepítették innen a szücsök és vargák mosóházait. Az egész városban igyekeztek egységes alapelvek szerint engedélyezni a házak építését és átalakítását: az új házakat az utcafrontra fordították, a régieknél támogatták, hogy új szobákat töltsenek a régi házakhoz, de most már az utcafrontra. Ugyancsak az utca felé vezették ki a boltajtókat.

Előrelátóan gondoskodtak a még nyitott csatornák környékéről is. 1873-ban előírták, hogy a csatornák környékét úgy kell kezelni, hogy ha majd egyszer boltozzák, akkor ott út lesz. A jövőendő útnak pedig meg kell tartani a kellő szélességet.

A 19. század második felében vidéki városaink képéhez a liget és a fasor szervesen hozzátartozott. Nem véletlen tehát, hogy a romantikus, eklektikus terek kiképzésekor ezt a szempontot nálunk is komolyan figyelembe vették. Egy 1875-ös tanácsülési jegyzőkönyv ez ügyben – szerencsénkire – így fogalmazott: „most e díszes és élvezhető ligetek elhanyagolása több volna a városhatóság részéről, mint mulasztás”. Ebben a szellemben rendezték már 1874-ben a Vörösmarty teret, majd 1884-ben a Zichy ligetet (133–135, illetve 103, 106).

Nagyobb beruházások a múlt század vége felé az utcaátalakítások voltak: a Könyök közt, a Nádor utcát és a Szarka utcát (Vellinszky-ltp. helyén, Március 15. utca, Tánicsics Mihály utca) szélesítették, a csordahajtó utakat, valamint a Lovasberényi és Budai utat szűkítették.

Ezek az átalakítások és a milleniumi rendezések és építkezések Havranek József polgármestersége (1878-1908) alatt történtek. Különösen a Városház és a püspökség terének (1889) valamint a Búzapiac (1890) rendezését kapcsolták az ő nevéhez (17, 28, 47).

Zavaros Aladár polgármestersége (1919-1930), legalábbis ami végkifejletét illeti, nem mondható ilyen eredményesnek. Az „agyafűrt” melléknévvel megtisztelt Zavaros Aladár ugyanis éppen a városi beruházások pénzeiből és az inségmunka-pénzekből skakasztott, így végül beigazolódtott a hírlapok véleménye, akik már régen „közigazgatási csirkefogónak” titulálták. Ténylegesen azonban ő is lendített a városrendezés ügyén: a 20-as években jelentősen korszerűsítették a villany-, víz- és úthálózatot (199).

Zavaros panamabotránya érdekes összefüggésben állt egy egészen más ügygel. A polgármester mellett kiállt Bilket Ferenc, felsővárosi plébános. Állítólag ezért haragudtak volna meg rá annyira a felsővárosi gazdák, hogy azután nem az „ő templomába” jártak, hanem a „várba”, a ferencesekhez, a „barátokhoz”.

Látni fogjuk, hogy egy-egy szobor elhelyezése századunkban, de még inkább a 30-as években milyen sok társadalmi vitát kavart. Egy ilyen vitában, a 69-es Hindenburg Gyalogezred hősi szobrának elhelyezése (154)

kapcsán írta 1931-ben Marosi Arnold, a múzeum igazgatója, hogy mennyire hiányzik egy elfogadott városrendezési terv, amely előre gondoskodna az eljövendő utcák és terek kiképzésének meghatározásáról.

Ilyen átfogó, a város jövőjének megtervezésén alapuló koncepcióval kezdett polgármesteri munkájához Csitány G. Emil 1931-ben. Már ekkor gondolt az 1938-as ünnepségek miatti városrendezésre, annak sokoldalú előkészítésére.

Intézményesen és tervszerűen Magyarhonban először fogtak ekkor hozzá egy városképjavító munkafolyamathoz, amelybe a terek és épületek átalakítása mellett a cégfeliratok egységesítése is belefért, vagy az a gondolat is, hogy a kirakatokat az architektúrába kell illeszteni. A nagy rendezési folyamat élén Kótsis Iván és Schmidl Ferenc építészek álltak. Hozzá Hóman Bálint, Székesfehérvár nemzetgyűlési képviselője, akkori kultuszminiszter révén állami fejlesztési alapot kaptak. Az ünnepi év előtti építkezésekre ezen kívül a város 6,5 millió pengőt áldozott. Igen helyes alapelveként kezelték azt, hogy a Szent István tér és a Vörösmarty tér egységes hangulatát meg kell őrizni. Bontásokkal új tereket alakítottak ki (Országzászló tér, Hősök tere, Prohászka park; 109–112, illetve 63–66, 81 és 42, 67) és rendezték a Fő teret. Ez utóbbi szempontjából a Romkert feltárása és kialakítása, valamint a Városháza tömbjének átalakítása mondható a legjelentősebbnek (50–69). A rossz vagy elrontott homlokzatú házakat átalakították (Múzeum; 113; Arany János utca 12., Arany János utca 4. stb.), az ekkor már igen elhanyagolt ferences templomot, a püspöki székesegyházat és az Annakápolnát restaurálták (123–124). Az így átalakult belvárosban mintaszerűen kiválasztott és elhelyezett szobrokat állítottak fel (Szent István, 10-es huszárok emlékszobra, Kálmáncschy Domokos, Országalma, Pro-

hászka-emlékoszlop, Wathay várkapitány szobra; 118, 76–77, 124). Gondoljuk meg! Ma is ezek között a képek között élünk. 50 év próbáját állták ki immár.

Az 1938-as ünnepi év eseményeiről könyvek készültek, a legfontosabb eseményeken dolgozott a filmhíradó és helyszíni rádióközvetítések is voltak. Természetesen a fényképesek is jelen voltak, nem is kevesen; válogathattunk is felvételeikből. Így az ünnepi év (1938. január 17–december 29.) építészeti eseményeit a fényképekkel dokumentáljuk.

Itt most csak kettőre szeretnék külön is kitérni. Az egyik az, hogy az akkor már egy évszázada elhanyagolt évforduló, a török uralom alóli felszabadulás ünnepe is belefért ekkor ebbe az egész éves ünnepségsorozatba. Május 19-én leplezték le Medgyessy Ferenc domborművét a ferences rendház falán (78), utána három estén át szabadtéri bemutatókon elevenítették fel a visszafoglalás eseményeit. Az augusztus 18-i ünnepi országgyűlést az átépített Városháza udvarán tartották (58–61). Ezelőtt városunkban 1527-ben, Ferdinánd király koronázása alkalmával tartottak utoljára országgyűlést. Az ünnepi országgyűlés az 1938. évi XXVI. törvénycikkben Szent István emlékéét örökítette meg és beiktatta az augusztus 20-i ünnepet. Ezután avatták fel „hivatalosan” a Romkertet (68–71) és a Szent István-szobrot (118). Erre az alkalomra írta Kodály Zoltán a Szent István himnuszt.

Az év kisebb jelentőségű eseményei is (kongresszusok, díszközgyűlések, dalosversenyek, tornáünnepek, tanügyi, művészeti, búzaminőség, szarvasmarha-tenyésztési és vadászati kiállítások) mind nagy tömegeket mozgattak meg. Soha nem látott turizmus köszöntött városunkra (a vitézavatáson és az országgyűlésen 25–30 ezer, a Szent-Jobb ünnepségen 50 ezer ember vett részt; 72–73).

„ORSZÁGÚT VISZ FEHÉRVÁRIG”

Korszakunkban huzamosabb itt-tartózkodásra marasztalta Székesfehérvár szűkebb körzetéből a diákokat, tágabb, többmegyéni körzetéből a háziezedeibe (17. honvéd-, 69. gyalog-, illetve a 10. huszárezred) bevonuló katonákat, a kórházi betegeket és a vándorló iparoslegényeket. Esetleg végleges letelepedésre a vasútnál vagy a kisebb üzemekben elhelyezkedőket, vagy az ebben reménykedőket. A mai értelemben vett nagyobb tömegeket megmozgató idegenforgalom inkább csak korszakunk vége felé, az 1920-as 30-as években jelent meg, ekkor már jelentős számú idegen koptatta Fehérvár macskaköveit. Korábban elsősorban a jó vasúti közlekedés, később a balatoni főút megnyitásának (30-as évek vége) köszönhetően. Állandó vonzerőt

jelentettek széles körben a híres fehérvári vásárok, melyek a főváros és a körzet városainak iparosait és kereskedőit ugyanúgy a városba vonzották, mint a környék gazdáit, de még a mezőföldi cselédeket és szegődött juhászokat is.

Lássuk tehát mit kellett tudnia az elemi iskolát 1868 óta kötelezően végzett magyar átlagpolgárnak Székesfehérvárról. A század elején készült tankönyv szerint ezt: „Budapestről vasúton utazva, ennek a vidéknek nevezetesebb városait következő sorban találjuk: Székesfehérvár, a Sárvíz vidékén. Árpád házából való királyaink korában hazánk fővárosa volt és ott temették el sok jeles királyunkat. Közeli van a Velencei-tó”. Nem sokkal egészült ki a tanulnivaló a 30-as évek végére sem: „A megye székhelye Székesfehérvár. Mindig központ volt. Első királyaink korában az ország székhelye volt. Ma a dunántúli vasúthálózat főcsomópontja. A vidék művelődését, népjólétét szolgálják intézményei (iskolái, könyvtára, múzeuma, árvaházai, kórháza, gyermekkórháza). Élénk az ipara is; fejlődnek gyártelepei.”

Hát ez bizony nem sok. Kérdés persze, hogy a mai „átlagpolgár” mit tud róla?

A távolsági közlekedést a 19. század elejétől a „társaskocsi” vagy postakocsi oldotta meg. Fehérvári vállalkozóként a Büttel, helyi szóhasználatban „Pitli” családot ismerjük, akik rendszeres gyorskocsijáratot tartottak fenn Buda és Balatonfüred felé. Boross Mihály Élményeim című írásában említi, hogy Büttel járművén tette meg az utat Pestről Székesfehérvárra 1848. március 16-án, a 15-i pesti események, a forradalom vértelen győzelmének hírével. A helyi hagyomány szerint Büttelék háza, azaz a postaállomás épülete a Sas utca (Ady Endre utca) sarkán volt, később az itt álló két házból alakult ki a Schlammadinger-ház, mely a II. világháború alatt megsérült, így lebontották (31), helyén a Kotsis Iván tervei szerinti mai házat építették (az IBUSZ-irodával). Érdekes, hogy ez a hagyomány szilárdan élt a tősgyökeres fehérváriak között, „Pitliék” itteni birtoklásának azonban semmilyen levéltári nyomát sem találjuk.

1857-ben Szűcs István és Maizer Imre kezdte meg a személyfuvarozást Pestre 26 lóval, 6 fedeles és 6 nyitott „csinos” kocsival. Pár évvel ezután mellettük a Lobmayer-cég

nyitotta meg a pest–balatoni gyorskocsijáratot. Az 6 kocsijuk reggel 7 órakor indult, Kápolnásnyéken a kocsmáiban reggelire, Martonvásáron ebédre, Érden a Libadöglőcsárdában uzsonnára álltak meg, így este 7 órára már meg is érkeztek a fővárosba.

Szép számmal voltak persze, akik még a 19. században is csak amúgy gyalogosan, az „apostolok lován” érkeztek. Róluk általában nem szólnak történeti források, de azért álljon itt két példa a híresebbekből. Az 1842 telén itt színésznek állt Petőfi Sándor karácsony napjaiban Fehérvárról Pestre gyalogolt és vissza, hogy Vörösmartyt versei kézirátával felkeresse, munkáiról véleményét kikérje. „Karácsonykor Pesten valék s megismerkedém személyesen Bajzával és Vörösmartyval. Vörösmartynak szembe tűntek verseim s amint Bajzától is hallám, ő a Petőfi név alatt valami régibb író t veit rejteni. Fél napot tölték a régtől tisztelt, szeretett két férfi körében. Boldog fél nap!” Ugyancsak gyalogosan érkezett 1879-ben Kner Izidor vándorlásai közben városunkba. „... a Lánchídon át az országuóra érve, az első szembejövőtől megkérdeztem, hogy a jobbra vagy balra nyíló két út hova vezet. Pilisvörösvár és Székesfehérvár között kellett választanom, s mert az utóbbi szebben hangzott, arra indultam és még aznap késő este oda is érkeztem...”

A csirkepiactéri Arany Bányában egy porció birkapörköltért meg egy darab kenyérért túladtam az atyámtól kapott fertályforinton... Hotelnak kínálva kínálkozott a kocsmával szemközti Zichy-liget korán serkedő pázsitja, bokra... A csirkepiac kútjánál megmosakodtam... harmadnap kondíció után néztem...”

Kner Izidor példája tipikus annyiból, hogy a vándorló legények, hacsak alkalmi fuvar nem kínálkozott, bizony általában így érkeztek. 1872 előtt a céhek vagy ifjúcéhek, esetleg legénytársulások igyekeztek megkönnyíteni a vándorló társak dolgát. Amíg munkát nem találtak, a Ponty vendéglőbéli legényszálláson az ún. „tparszállón” éjszakai szállást és meleg ételt kaphattak (17, 90). 1872 után ez már az Ipartestület feladata volt, amit teljesített is. 1894-ben egy szobát emeletes ágyakkal rendeztek be erre a célra a Pontyban. Munkaközvetítőt is alkalmaztak. A nyomdászszakszervezet még a 30-as évek munkáinséges idején is gondoskodott az át-

utazó, munka nélküli nyomdászok ellátásáról a Ponty szállóban.

A városba közúton legtöbbször kocsik, szekerek érkeztek. A környék lakossága eladni és venni sűrűn járt a fehérvári híres vásárookra és a hetipiacokra. Az iparosok és kofák gyakran többen fogadtak meg egy kocsit, hogy a költségeket megoszthassák. A költségekhez a „kövezetvám” is hozzátartozott. Ezt a városi vámházaknál, sorompóknál fizették a szabad királyi város kasszájába, a városok árumegállító jogának késői maradványaként (3, 4). A városba vezető utakon nyolc sorompó és vámház állta útját az érkező kocsiknak: (csákbereányi, palotai, csíkvári, budai, zámolyi, sárkeresztúri, lovasberényi, móri vámházak) itt városi alkalmazottak (vagy a bérlők, hiszen az 1840-es években pl. a bérletet „kotyállották”, azaz a többet ígérőnek adták bérbe) szedték a kövezetvámot. Ennek elnevezése utal arra, hogy ezt a város az utak fenntartására fordította. Az 1930-as években ez kocsinként 80 fillér volt (ekkor ez több mint 4 kg búza ára a piacon!). Vámot fehérvári lakos természetesen nem fizetett (ő adózott), a fuvaros sem. Így a környező falvak gazdái igyekeztek fehérvári emberrel szállíttatni, hiszen így a vámot, amit persze az áru tulajdonosa fizetett volna, megtakarították. Nagy keletjük volt a fehérvári fuvarosoknak! Nagyobb, teherbíróbb kocsikat használtak hát, mint a környék gazdái. A kocsikon feltüntetett táblákon szerepelt az illetőség, a lakás, de a sorompóőrök állítólag már a kocsizörgésről is megismerték a fuvarosokat; ki sem léptek a vámházból, hanem láncon vagy kötélen fölemelték a sorompót közeledtükre (4).

A kövezetvámot és ezzel együtt a sorompókat a 30-as évek végén szüntették meg, állami kezdeményezésre. A balatoni út kiépítésével párhuzamosan így kívánták támogatni az átmenő forgalmat. A kiesett vámbevétel pótlására átalányt kapott a város. A vámházak – néhány máig is – megmaradtak; egyiküket-másikat azonban elsöpörte a városfejlődés és csak nevük él tovább. Aki a Vörös Hadsereg–Élmunkás út kereszteződésébe indul, ma is azt mondja a buszon: leszallok a sorompónál!

Vasúton 1860 óta érhető el Székesfehérvár. 1860. július 1-jén gördült ki a fehérvári régi indóházból az első szerelvény Újszöny felé, s egy év múlva megnyílt a Déli Vasút

Budapest–Nagykanizsa vonala is (5, 7, 8). A város már a tervezés időszakában helyesen látta a vasút megnyitásának nagy jelentőségét, ezért tőle telhetően szorgalmazta is: városi földjeiből 50 holdat ingyen ajánlott fel erre a célra, az építkezéshez pedig a téglát és a követ is ingyen kínálta. Ám feltétele az volt, hogy az „indulóház” a Vásártéren legyen. Megegyezés ez ügyben nem született, mint-hogy a vasútvonal építésének tulajdonképeni célja a fővárosnak a flumei kikötővel való összeköttetése volt, ebből a szempontból az ilyen „kitérők” nem voltak elfogadhatók. Így a város sem adta ingyen a szükséges földeket: a Váraljai-dűlő és az András-gyöpbeli földek holdjáért 350 Ft-ot, a Csíkvári-dűlőbeliekért 106 Ft-ot kapott a Déli Vasúttársaságtól. A vonal az I. világháború után a Duna–Száva–Adria vasút nevet viselte 1932-ig, azóta a MÁV tulajdona. A veszprémi vonalat 1872-ben építették ki.

Az új vasútvonal és az első állomásépület már az első évtizedekben is hatalmas forgalmat bonyolított le, s hamarosan ki is nőtt a székesfehérvári igényeket. Az állomásépületet 1926–27-ben átépítették és nagyobbították (6), s hamarosan a régi indóház egységes perontetős csarnokát is át kellett alakítani. A 30-as évek elején elkezdték már két hatalmas aluljáró építésével a mai fedett szigetperonos megoldás kialakítását. Ez az aluljárós pályaudvar megnyitásakor, 1938-ban igen modernnek számított. (Ma is ezt a megoldási módot használjuk; a mai állomásépület a háborúban elpusztult helyén 1952-ben épült.)

A forgalom növekedését a szárnyvonalak, a helyi kezdeményezésre épített „vicinálisok” megnyitása is fokozta. 1896-ban kezdődött el a közlekedés a Székesfehérvár–Pusztaszabolcs, a Börgönd–Sárbogárd vonalon, 1898-ban pedig a Székesfehérvár–Bicske, illetve a Székesfehérvár–Börgönd összekötő szakaszon. A város a vicinális vasút építésére 175 ezer koronát fordított.

Már az első déli vasúti vonal megnyitásakor létrejött a mai járműjavító őse, a társaság gép- és kocsijavító üzeme (1), ahol rövid ideig 150 munkást foglalkoztattak. Ez hamarosan megszűnt ugyan, de 1892-től újjászervezték. 20 munkással indult, s az I. világháború előtt már 600 munkásnak adott kenyeret. 1932-ig

ez volt a kezelő vasúttársaság egyetlen javító-műhelye.

A vasút környéke természetes módon folyamatosan átalakult a vasút jelentőségének növekedésével. 1860 után fokozatosan kialakult a vasutasok eléggé zárt településrésze, az ún. „Búrtelep”. A vasutasok bevándorló, „gyüttment” mivolta, még századunkban is irigyelt nyugdíjas állása, no és persze egyenruhájuk, sajátos szervezetük és munkarendjük határozott különállást biztosított számukra. 1891-ben 291 vasutas élt családjával Fehérváron.

A vasút eleinte nagyon „messze” esett a várostól: láttuk, a várostatyák is közelebbre, a Belváros északi csücskére kívánták volna.

A múlt századi utas az állomásépületből kilépve még a huszárok gyakorló lovaspályája mellett haladt el. Az állomással messze szemben csak a méntelep és átellenben a Polgári Lövölde állta az útját a Fehérvárral ismerkedő tekintetnek. Külterület volt ez a javából. Az állomás előtt a nyitott Aszalvölgyi-kanális csörgedezett. Fölötte két helyen lehetett kis hídon a város felé menni: a Lövölde utcán vagy a várhoz közelebb eső Apáca, majd a Deák Ferenc (mai József Attila) utcán. A mai Lenin út íves vonala még nem létezett; nádas, szittyós térség volt, amelynek közepén, a várkörüti árok folytatásaként ömlött a víz az Aszalvölgyi-árokba (1).

Az említett utcákat sem szabad azonban még a mai városi utcafogalmaink szerint elképzelni: az Apáca (József Attila), Dinnye (Sallai Imre), Gyümölcs (Schönherz Zoltán) és Kert (Fürst Sándor) utcákban még alig volt ház. 1851-ben az Apáca utca és a Budai út sarkán még major volt, a Bottlik-féle, melyet a város az ide helyezett ágyúüteg számára vásárolt meg. Mellette volt a Pirosalma-, nem messze szemben pedig a Gaszner-major.

Az említett épületek, a méntelep és a lövölde maguk is inkább ehhez a kertés városrészhez illettek. A méntelep létrehozására az állam és a város között 1851-ben indult meg a tárgyalás, amelynek eredményeként pár év múlva felépült az istállókkal, gyakorlóterekkel körülvett központi épület (155). Ehhez a területet, a követ, a homokot és a téglát a város adta. A méntelep elsősorban a katonai loállomány gondozását és javítását célozta ugyan, de kétségtelenül nagy ha-

tással volt a tágabb környék lótenyésztésére is.

A lövölde célját tekintve is pihenőkert volt, amelynek területét 1826-ban a Lövöldöző Társaság a várostól kapta. Ugyanis előző lövőházát a régi Lövöldöző utcában (később Ősz utca, a mai Velinszky-lakótelep helyén) kisajátították és eladták. A befolyt pénzt, úgy látszik, közben a város elköltötte, mert a tőkét az újjáéledő társaságnak nem tudták kiadni, helyette kapták a telket. Az akkor kialakított lövöldének kétoszlopos kapuja, sövénykerítése, gondozott sétaútfai, hintázóhelyei voltak, és egy alacsony tornyos kis lövőháza. 1864-ben épült fel a nagy központi épület, amely ekkor évtizedekig a székesfehérvári társasági élet központja volt, nagy bálók színhelye. Mellette voltak a céllövölde épületei, a tenispályák és a zenepavilon. A lövölde mint sport- és pihenőkert 1937-ben egészült ki egy nagy fedett sportcsarnokkal (156–159).

A lövölde egyik híres vendége maga Ferenc József császár volt 1857-ben, aki ki is próbálta a lövőházat. A lövöldével szemben, a vasútállomás helyén népünnepélyt rendezett a város a látogatás tiszteletére. A császári látogatásról Szogyény-Marich László így írt emlékirataiban: „A császári körút hasznát nehéz megérteni, mert a felség semmit sem látott a maga természetes és valódi állapotában: minden mesterkélt volt, bajok eltakartak... a néppel pedig éppen nem érintkezett.”

A méntelep és a lövölde területe az 1879. évi országos kiállítás idején összekapcsolódott. Ekkor a közöttük lévő útszakaszt lezárták, s ennek vasútállomás felé eső része volt a kiállítás egyik kapuja. A város felé csak a lövöldét megkerülve lehetett eljutni. A kiállítás 1879. május 10. és június 15. között „mű-, ipar-, termény- és állatkiállításból” állt, 4284 m² fedett és 40 748 m² szabad téren. Mindehhez a megyeházbeli tanügyi kiállítás csatlakozott. Az országos kiállítás a város iparos- és gazdatársadalmának jó leckét és jó bemutatkozási lehetőséget jelentett. A bemutatón 150 iparág szerepelt. Jellemző, hogy a 407 Fejér megyei résztvevő közül 216 fehérvári volt. A szervezés és megvalósítás élén Zichy Jenő gróf állt, akinek ebbeli érdemeit a város a kiállítás bezárása után városi díszpolgár-

sággal és a Zichy liget elnevezéssel (Dózsa György téri liget) ismerte el (105).

A Tóváros (Széchenyi utca környéke) felé vezető utat 1863-ban alakították ki egy ház megvételeivel és lebontásával, ekkor Új utcának nevezték (1). 1884-től, Horvát István (1784–1846) történettudós emléktáblájának elhelyezésétől az ő nevét viseli.

A vasútállomás előtti területet csak az 1930-as években építették be. A nyitott csatornákat befedték, a vizes területeket kiszárították, illetve feltöltötték. Itt épült meg ebben az időszakban 1938-ig a Prohászka-emléktemplom (Fábián Gáspár terve, 12), a mai általános, eredetileg polgári iskola és a Középfokú Gazdasági Iskola (mai Vasvári Pál Gimnázium), mindkettőt Széll László tervezte (10, 11). 1935-től kezdődött meg az Új várkörút, később Prohászka út (mai Lenin út) beépítése (24). Az állomás terét is rendezték: 1938-ban a Városháza előtt elhozták a Püspökutat (Bory Jenő műve, ma a Piac téren, 10) s körülötte lemélyített, terméskő támfalú pihenőkertet alakítottak ki. Most már úgy érezhette magát az utazó, mint aki városba érkezett. (A vasútállomás, a Búrtelep sok háza, a lövölde és a méntelep a II. világháborúban pusztult el.)

Korszakunk emberének általában még nem volt annyira sietős az élet, hogy léptenyomon közlekedési eszközre szállt volna. Lehetőség azért persze erre is volt. Bérkocsifuvarozás egész korszakunkban létezett, már 1848 óta. 1857-ben hat fedeles és hat nyitott kocsit vállalt fuvar. A városi forgalomban egyes kétfogatú bérkocsik vettek részt, amelyeket 1938-ig a vasútállomás előtt (5), a Bazilika (Szabadság) téren, a szeminárium előtt, a Magyar Király Szálloda (Velence, 102) és a Fekete Sas Szálló (Ady Endre utca 7.) előtt talált meg, aki utazni akart. A vállalkozónál természetesen külön befogással éjjel-nappal lehetett rendelni, dupla, néha többszörös árért. 1917-ben egy egész napra 13 K 40 f volt egy egyfogatú, a kétfogatú ára 21 K 80 f. Sima fuvar a „vaspályaudvarig” a belvárosból 1 K 20 f egyfogatúval, 2 K 60 a kétfogatúval. Ennek duplájába került egy-egy öreghegyi fuvar, pedig arra a fehérvári szőlősgazdáknak többször volt szükségük. Egy 1917-es házi elszámolás szerint az öreghegyi szőlő művelésének egész évi költségéből a konflis díja

6%-ot tett ki, ami igen magas akkor, ha tudjuk, hogy 72% munkabérre, 18% vegyszerre és 3% egyéb, nagy tételű fuvarra kellett. Az egész 894 koronás összegből egyébként a szüreti kiadások jelentették a legnagyobb tételt: 200 K fogyott el a két szüretelő hadifogoly katona munkabérére és az egész család élelmezésére.

1938-ban a bércocsik száma az autóbusz-forgalom és a taxik miatt megcsappant, a belvárosban már csak a szeminárium templom mellett volt állomásuk. Igaz, az 1938-as belvárosi építkezések, pontosabban a romkertek feltárásai és az addig ezen a területen volt itatókút (25) megszűnése miatt a Fő téren már nem is állhattak. Ennek és a többi megszűnt bércocsiállomásnak a szerepét a taxidrosztok vették át 1938-ra.

Rendszeres autóbuszjárata a 20-as, 30-as években hagyományosan négy volt Fehérvárnak. A 20-as évek végéig a Magyar Király (Velence) Szálló elől indultak, 1938-tól pedig a mai Piac téren (akkor Nagyboldogasszony tér) volt az autóbusz-állomás. Busz indult a vasútállomásra, a kórházhoz, az Aranybulla vendéglőhöz és az Öreghegyre, végig a Fiskális dűlőn a Túrószásáig. A rövidebbjáraton 30 fillérért, a hosszabbakon 40 fillérért lehetett utazni.

Érdekességként említem itt meg, hogy többször, 1897-ben és 1916-ban is felvetődött a villamos kiépítésének gondolata. 1916-ban egy fővárosi vállalkozó kért engedélyt a tervezési munkákra, a kivitelezők is sorban álltak. A következő évben megjelenő fehérvári naptár azonban már a tervet, mint a háborús idők miatt megvalósulatlan vágyalmot parentálta el.

A csatornákkal szabdalta múlt századi városban nehezen lehetett volna még csak elképzelni is a mai értelemben vett tömegközlekedést. Először a nyitott várarki csatorna beboltozásának gondolata vetődött fel, de az évtizedek óta húzódozó problémát csak századunkban tudták megoldani. Addig ugyanis a kialakult gyakorlat szerint a költségek 1/3 részét az ott lakóknak kellett volna fizetni, akik ilyen nagy költséget nem vállaltak. A Kórház, később Rákóczi utcai boltozatot is csak 1893-ban készítették el. Az összes többi nyílt csatorna maradt századunk 20-as, 30-as éveitig.

A sűrűn lakott városmagot körülvevő csatornarendszer számtalan közegészségügyi, közlekedési és végső soron szépészeti problémát vetett fel. Ezek közül az egyik legsúlyosabb az volt, hogy a múlt században az alapvető közművek (szennyvízelvezetés és -kezelés) hiányában a Belváros szennyvize a csapadékvízzel együtt a várarki csatornába ömlött (29, 47). Pedig ekkor jobb híján, mindenféle szennyet egyszerűen a ház elé zúdítottak. Erre egyik legjobb bizonyíték, hogy Ferenc József 1857. évi látogatása előtt pár nappal ezt szigorúan megtiltották, legalábbis a császár itt-tartózkodása idejére. A várarki kanálisban nem mindig volt folyó víz, így nem túlozhatott egy 1865-ös városi jegyzőkönyv, amikor azt írta, hogy a Belvárosban „rendkívüli büdösség terjeng”. Valamit javult ezután a helyzet, mert 1868-tól a Malomcsatorna vizét esténként a várarki csatornán engedték le, így naponta leöblítették a szennyet.

Ha volt víz a csatornában, abban sem volt mindig sok köszönet. Lóúsztatót és a lovak és marhák itatóját például a felsővárosi sétátérnél (a színház helyén és 1884-től a Zichy ligetnél) alakították ki. A mészárosok közös vágóhidját pedig 1864-ben a Városmajorban állították fel; ennek szennyes leve a szabad fürdő felett ömlött a Malomcsatornába, és miután ez a várostól É-ra, az uralkodó szélirányban fekszik, bűze is a város felett terjengett. Ez olyan súlyos probléma volt, hogy 1875-ben kénytelenek voltak új vágóhidat építeni a várostól D-re, a Jancsár-csatornána a városból kilépő szakaszán (a mai vágóhid helyén).

A következő problémát az árvizek jelentették. Igen nehéz ma ezt elképzelni is ebben a vízben szegény városban. A múlt században a Pusztafolyó és az Aszalvölgyi-árok szabályozatlan medre okozott árvizeket: az előbbi a Rácvárost, az utóbbi a Vízivárost veszélyeztette. Veszélyt már az egyszerű, évente ismétlődő tavaszi árhullám és a zöldár is okozott a mélyebben fekvő területeken, a város körül pedig ilyenkor vígan lehetett ladikázni. 1874-ben és 1881-ben komoly árvíz volt, s ennek hatására a Pusztafolyó keresztöltését megerősítették, az Aszalvölgyi-árok pedig 1885-ben új medret kapott, de változatlanul nyitott maradt. Nagy árvíz volt az Aszalvölgyi-árkon 1909-ben is, amikor a Halesz, a vasút-

környék, a lövölde és az egész Tóváros is víz alatt állt. Több ház összedőlt. A városbéli csatornák (Malom, Jancsár, Aszalvölgyi, Várárki) beboltozása századunk 20-as, 30-as éveiben kezdődött el, s csak ekkor nyíltak meg a beboltozott csatornák felett olyan, a mai képhez szorosan hozzá tartozó széles utak, mint a Várkörút (Lenin út, Népköztársaság út), Simor utca (Piac tér), Mátyás király út (Szabadságharcos út) és a Szent László út (Balatoni út). Csak ezek után lehetett rendezni pl. a vasútállomás előtti teret (Béke tér).

Ekkor kezdték kiszárítani és feltölteni pl. a Hosszúsétatéri-dűlőt, ahol azonban még hosszú ideig a nádas, szittyós lapály uralkodott (a mai Münnich-lakótelep területe). A „rév” és a „vám” kérdése természetesen itt is meggondolandó: a széles, lupos, nagyvárosias utak helyén ugyanis addig intím, ligetes-fasoros sétautak voltak. A Malomcsatorna Nagy Sándor (ma Ady Endre) utcai hídján Nepomuki Szent János szobra állt (129), a sóstói sétány, mellette a kettős kanálissal, szépen rendezett, kellemes sétaútként vezetett a Sóstóhoz (161). Mindezt tehát elvesztette a város a „réven”, és nyerte a sok új telket, a széles és egyenes utcát, a már képileg teljesen „egybenőtt” várost.

A régi és az új utcák kövezése, történjen az bármikor, nagy gondot jelentett. Már 1848-ban foglalkozott a városi hatóság a kövezet szükségességével, de még teljesen kövezett utcája 1856-ban sem volt a városnak. A Belváros utcáit sóderrel, zúzalékkal tették járhatóvá, de miután ezt semmibe nem ágyazták be, a szennyvíz és csapadékvíz hamarosan lemosta. Igen nagy eredménynek számított, amikor a már említett császárlátogatás előtt három utcában (Nádor, Sas, Szent István = Március 15., Ady Endre, Arany János) járdát építettek és a Megyeház, a Vörösmarty és a Hal teret kavicsal terítették le. Az első igazán épített út a Palotai út egy része volt, amit 1864-ben „makadással” burkoltak.

1871-től kezdték el a „macskafejes” burkolatú utak építését. Ez viszont lassú volt és nagyon drága. Nem csoda, hogy a Belváros legfontosabb pontjai is csak a századfordulóra kapták meg kövezetüket, az egész Belváros századunk 10-es éveire érte el ezt a szintet. Az Öreghegyből származó szép sárga gránitkövezet egyébként egységes képet adott szinte az egész Belvárosnak (29, 47). A gyaloglárókat szürkés terméskő lappal fedték, s a lapok hézagain lefolyt a csapadékvíz. A belvárosban mindenütt gondoskodtak az esővíz elvezetéséről: mint említettük, az árkok tartalma a csatornába ömlött. A 30-as évekbeli útépítések szívesen használt anyaga a keramittégla volt. Ezzel vagy aszfalttal burkolták az újonnan kialakított utakat és tereket, s ez váltotta fel a városközpont macskafejes kövezetét is (90, 200–201).

A múlt században a városban nem volt egyszerű dolog a tájékozódás annak ellenére sem, hogy minden oldalról jól látható a várossziluett: a templomtornyok és kiemelkedőbb épületek szinte az idegent (nem akadályozta ezt a ma bezárulni készülő betongyűrű); és annak ellenére sem, hogy az élő vízfolyások miatt a város jól tagolódott. Hogy mégis nehéz dolga volt a postásnak és az idegennnek, annak az az oka, hogy sajátos volt a házak számozása. 1826-tól számozták ugyan a házakat, de nem utcák, még csak nem is városrészek szerint, hanem az egészet egyben, folyószámozással. Így fordulhatott elő például az, hogy a szeminártum épülete még 1861-ben is a 160. számot viselte, az egész utcának azonban csak két háza volt. Még az 1920-as években sem volt rendben minden. Ekkor már persze utcák szerint számozták és a páros-páratlan oldalt a mai gyakorlat szerint jelölték, de az Alsó- és Felsőkirálysoron (Élmunkás, Mórícz Zsigmond utca) még mindig folyószámmal jelölték a házakat, az egy-egy sorház között volt ugyanis a vásárállás (1).

„MEGJÖTTEK A FEHÉRVÁRI HUSZÁROK”

A katonaság mindig is nagy szerepet játszott Székesfehérvár életében. Elég itt csak a török elleni háborúkra utalni. Fehérvár Buda eleste után két évvel került török kézre, és ugyancsak két évvel Buda felszabadítása után szabadult fel a török uralom alól (1543, ill. 1688). E két időpont előtt magyar, közöttük (az 1601–1602-es évek fordulója kivételével) török végvár volt. Magukban ezek a tények is rávilágítanak Székesfehérvár stratégiai szerepére az ország középpontjának, a fővárosnak védelmében; nem hiába tekintették s tekintik ma is Székesfehérvárt „Buda jobb karjának”.

A 18–19. században sem volt ez másképp. E két század hangos a városnak a katonatartással kapcsolatos panaszaitól. A házaknál elszállásolt katonaság bizony nagyon sok gondot okozott polgárnak és zsellérnek egyaránt, s jelentős számokról volt szó. 1854-ben például városi kimutatás készült az itt tartózkodó katonaság létszámáról; Ferenc József császár ugyanis ekkor tartotta esküvőjét, s ennek öröme minden katonának 1 font hús járt. A városi hatóságok ekkor 1191 font húst szolgáltatottak ki a katonáknak, igaz ugyanekkor a városi szegényeket is megvendégelték.

A kaszárnyát, a mai Kossuth Lajos utca régi névadóját csak 1801-ben építtette a város az Árpád fürdő, főposta, pénzügyi palota helyén. A kaszárnya a belvárosi polgárság adományaiból és adóiból épült; így legalább megszabadultak az ezerszer elátkozott katonaszállásolásoktól. A kaszárnya talán már építéskor is szűk volt, a század 60-as éveire azonban a helyzet már katasztrofális. 1860-ban átszervezték a katonai struktúrát: a közös hadseregbeli addigi 62 ezred helyett 80-at állítottak fel. Ez után az átszervezés után Fehérvár hadkiegészítő parancsnoksági székhely lett. A közös hadseregbeli háziezred, a 69. gyalogezred és a 10. huszárezred ekkor alakult, de nem volt hová költöznie. A város pedig kijelentette, hogy újabb laktanyát nem óhajt építeni. Így egy lovasezred- és osztályparancsnokságot helyeztek ide. Ez viszont rosszabbul esett a városnak, mint az eredeti elosztás: a hírhedt „fehérvári huszárok” helyett inkább gyalogosokat kértek, és még a laktanyaépítést is megígérték. Így 1883. október 23-án nagy zeneszóval végre bevonulhattak a háziezredek, egyelőre persze csakúgy a lakosság terhére, mint azelőtt. Már elkezdődött azonban a Budai úti laktanyasor tervezése. 1892-ben a lovaskaszárnya, azaz a huszárlaktanya épült fel, összes kellékével: lovardákkal és gyakorlóterekkel. Építéséhez a „Jezsuita-” és a „Sifli-földek” egy részét vették igénybe (156). A Lövölde utca másik sarkán, a volt megyei kórházból alakították ki ezután a huszárpótkeret laktanyáját (207).

Fehérvári huszárnak lenni fogalom volt már a múlt század végén is. Nem nagyon volt tanácsos velük „csak úgy gyalogosan” (azaz segítség vagy fegyver nélkül) vitába bocsát-

kozni. Nem véletlen, hogy a huszárvirtust Krúdy Gyula is kiemelte a Fehérvári könyv írásakor 1919-ben.

„A fehérvári huszárok különösen híresek sneidigságukról. Szükség volt a bátorságra, férfierőre, ha valaki huszártisztek útjába tévedt.”

A gyalogsági, azaz a 69-es laktanya 1902-ben, a nagy század eleji építkezési periódusban épült fel (151). A 69-es bakákat, vagy ahogy 1915-től ezredtulajdonosukról nevezték őket, a „Hindenburg-bakákat” hadkiegészítő parancsnokságuk Fejér megyéből és Tolna, valamint Esztergom megye 2–2 járásából sorozta. Szürkével szeptet, kettős gombolású, fehér díszöltönyüket jól ismerték városunk utcáin. Ha máshonnan nem ismerték volna őket, 1902 és 1910 között az egyik Ligetsori (a mai Dózsa György tér régi ház-sora) ház előtt (104) bizonyosan láthatták őket. Ebben az időszakban ugyanis itt lakott Ferenc József császár unokahúga, Erzsébet Amália főhercegnő, férje, Lichtenstein Jenő herceg itteni ulánus kapitányi beosztása miatt. Állítólag, ha a hercegnő otthon volt, akkor mindig két „közös baka”, azaz 69-es gyalogezredbeli állt őrséget a kapuban. A roszmájúak szerint, ha csak a „kapitány úr” volt otthon, neki nem járt őrség. A még élesebb nyelvűek nem is nagyon értették, hogy miért félt annyira a főhercegnő, hiszen olyan csúnya és sovány volt szegény. A félelem azonban mégis igaz lehetett, mert 1902-ben, az építőmunkások sztrájkja idején a tér másik oldala, az épülő bírósági épület mellől egy egész szakasz, „svadrony” ulánus őrizte a főhercegi lakást.

A Budai úti laktanyasor építkezését a megyei kórház felé eső sarokban a csapatkórház (152), mellette a katonai élelmezési raktár tette teljessé.

A Magyar Királyi Honvédség 17. ezredének elhelyezésére a város szerződést kötött, melynek értelmében honvédlaktanyáról is gondoskodnia kellett. 1884-ben felépült a 17-es honvédlaktanya épülete a Felsővárosban, a Malom utcában (149), a szintén városi tulajdonban lévő katonai nevelőház mellett. Itt épült fel, a tér északi lezárásaként a 2. honvéd vegyesdandár-parancsnokság is 1883-ban (107, Dózsa György tér 10.).

Századunk elejére tehát nyugvópontra jutott a katonaság elhelyezésének kérdése: fe-

lesleges lett a régi kaszárnya. Ennek lebontásával vált lehetővé a Kossuth Lajos utca rendezése és a Petőfi Sándor utca meghosszabbítása a Várkörútig.

A világháború azonban sajnos hamarosan újból nagy tömegeket hozott a városba. 1915-ben már állt a Budai úti nagy barakk-tábor (a mai Hadiárva utca és Zrínyi utca között; 153), ahol eleinte a hadba vonulókat, majd a hadifoglyokat helyezték el.

1916. január 9-én orosz vörös kereszties missziós küldöttség és dán katonatisztek látogatták meg a fogolytábort és a fogolykórházat, s a foglyok elhelyezéséről és ellátásáról elismerően nyilatkoztak.

Később a hadiárva-intézet elhelyezéséről is itt gondoskodtak. 1922-től a tábor és a sebesültkórház 40 barakkjában nyílt meg az intézet, amely csak a 20-as évek végén kapta meg három nagy épületét (a mai Gépipari Szakközépiskola területe).

A háziezredek világháborús hősi halottainak emlékére köztéri szobrok álltak és nagy részben állnak is városunkban. A 17. honvéd gyalogezred emlékműve Bory Jenő alkotása, a Dózsa György téren elhelyezett orosz lánoszobor. A limanovai csatában elesett 10-es huszárok emlékére Kallós Ede készített szobrot, amit 1925-ben a megyeháza előtt állítottak fel (117); itt állt 1938-ig, Szent István király szobrának elhelyezéséig. Ma a sérült szobor létezik, de nem látható köztéren. A szobrot megkoszorúzta 86 éves korában Mackensen tábornok is, aki az ezred „másodtulajdonosa” volt. Nevéről katonáit Mackensen-huszároknak neveztek. Az 1935-ös látogatásról emléktábla készült, amely a megyeháza falára került.

A 10-es huszárezred hőseinek állít emléket 1938-tól Pátzay Pál lovasszoborra a Városháza előtt. Finoman fogalmazunk, ha azt állítjuk, hogy a hősi szobor meztelensége „nem nyerte meg” a polgárok tetszését, tiltakoztak ellene. Csak arra a fenyegetésre fogadták el – állítólag –, hogy ha nekik nem kell, majd felállítják Kaposváron. Ez hatott. Eredetileg a Kallós-szobor helyére szánták, és még a Múzeumegyesület is amellet állt ki a beadványában, hogy a Fő teret a Szent István-szobor számára tartsák fenn. Végül a szobormakettekkel tartott próba hozta meg a mai – mondhatjuk – ideális eredményt (76–77).

A 69-es gyalogezred hősi szobrát Bory Jenő készítette, 1931-ben állították fel a Vörösmarty tér–Széchenyi utca torkolatában (154).

A világháború hőseiről emlékezett meg az 1929-ben részben felállított Pásztor János–Hikisch Rezső-alkotás is a székesegyház altemplomlejárata körül kialakult téren. A kompozíció 1936-ban egészült ki a fekvő katonaszobrával, amely ma ismét azon a helyen van, ahová az alkotók szánták. Az emlékmű a korszak egyetlen olyan köztéri alkotása volt felállításakor, amelyen Ady-idézet szerepelt (65–66).

A világháború kapcsán kell beszélnünk egy „furcsa” köztéri szoborról is, amely ma a múzeum gyűjteményében van. A Vértes vitéz szobra (Riegele Alajos pozsonyi szobrászmunkája), melyet Lyka Döme ajándékozott a városnak, eredetileg hársfából készült és a háborús özvegyek, árvák és rokkantak javára történő adakozásra hívta fel a lakosságot: az adakozók szegyet verhettek a fába, így alakult ki a vitéz vértje (egy vasszög ára 50 fillér volt,

de a szoborba ezüst- és aranszegeket is vertek az adakozók). Hasonló szobor állt pl. Kolozsvárott (szintén Lyka Döme adománya), Pozsonyban, Nagyváradon, Losoncon vagy Budapesten az Anker-palota előtt is. A székesfehérvári „szobrot” 1915. szeptember 8-án avatták fel a Városháza előtt, Prohászka Ottokár megyéspüspök és Suára Gyula székesfehérvári polgármester beszédével; az első szegyet Széchenyi Viktor főispán verte. A szobor előtt folytak le az elkövetkezendő két év hazafias és jótékony célú ünnepségei, így róla sok fénykép készült (222–223).

Kevéssé ismert, hogy a háborús szükségletek kielégítésére létesült Fehérváron a repülőtér, és mellette elég jelentős közterületet adott a város 1917-ben a Zeppelin-légihajókat töltő hidrogéngyár és a légihajós csapatok elhelyezésére is. A katonai létesítmények sora a 30-as években Hübner Tibor tervel alapján épült dunántúli vegyesdandár-parancsnoksági épülettel zárult (ma Barátság Háza).

KÖZMŰVEK ÉS VENDÉGLŐK

A város közvilágítása a közepes nagyságú magyar városokéhoz hasonlóan változott: a 18. század végéig a jelentősebb középületek falán elhelyezett szurokfákyától századunkra a villanyvilágításig. 1800-ban engedte meg a város, hogy magánemberek házukra éjjelre olajlámpást akasszanak: vélték így megvédeni a házat a tolvajoktól. Ehhez az olajat a város adta. Az 1810-es évek végére a legjelentősebb belvárosi utcákon kandeláberes olajlámpások jelentek meg, de még 1840-ben is összesen 31 nagyobb és 9 kisebb lámpás volt a városban. Ezek költségeit a vásárok pecsenyés sátrainak adóiból és a kanálistartón termő fű fűbéréből (a kaszá-

lási jogért fizetett bérlet) fedezték. A lámpákat 1857-ig egy, azután két felügyelő gondozta városi fizetéssel. Egyébként az 1850-es években áttértek a petróleum használatára. Jellemző apróság, hogy 1848. március 26-án, a március 15-i vívmányokért a vásártéren celebrált magyar nyelvű hálaadó mise estéjén a városban diszkvilágítást rendeltek el: minden ablakba égő gyertyát tettek.

1870-ben készült az első terv a gázgyár felépítésére, ehhez a város a mai Lenin út–Fürst Sándor utca–Béke tér körzetében ajánlott telket. A tárgyalások ekkor a vállalkozó halála miatt megszakadtak. Az új vállalkozóval a Kereskedelmi Bank kezdeményezésére 1872-ben írták alá a szerződést. Ekkor már a mai helyen, a Vízvárosban jelölték ki a telket. A létrejött Légszeszvilágítási Társulat megszerezte a várostól a közvilágítási monopóliumot 30 évre (199). 1873. január 2-án gyúltak ki a fények, s ennek örömére zeneszóval járta be a lakosság az ünnepten – 150 lámpával – kivilágított várost. A gáztársulat előbb egy brüsszeli, majd egy augsburgi cégnek eladta a gyárat és a monopóliumot (185). A monopólium lejáratá után a közvilágítást a villanygyár működtette, de a városi gáz termelése nem csökkent, sőt a háztartásokban egyre nagyobb mértékben használták.

A város vezetői már 1895 óta fontolgatták a villanytelep létrehozását. A megvalósításra azonban csak a gázgyári szerződés lejáratá után került sor. 1902-ben állapodtak meg az egyik pályázóval, a Schuckert Művek magyarországi vezérképviselével a városi villanytelep felépítésére és koncessziós alapon való működtetésére. Lázasan munkába kezdődött. A villanyfény 1903-ra virradóra gyúlt ki Székesfehérvár utcáin, 800 izzó- és 20 ívlámpát világítva. (Ekkor még csak 29 lakásba vezették bel; 199). Az ipari motorok meghajtása kezdetben nem terhelte a villanygyárat, hiszen a nagyobb üzemeknek (Felmayer-gyár, Déli vasúti műhely, Weiss- és Tull-féle bőrgyár, Gázgyár, a Budapesti Gőzmalom és az Akóts-malom) saját áramfejlesztőjük volt.

Meg kell hagyni, a lakosság sem és a korabeli sajtó sem fogadta a villanyvilágítást olyan lelkesen, mint annak idején a gázlámpát. A lakosság megszokta a jó öreg gázlámpákat és a lámpagyújtogatókat is (173, 185). A sajtó a villanyt veszélyesnek ítélte. Olyan módon, ahogy ezt a nagy sietségben csinál-

ták, az is volt: a vezetékek alacsonyan lógtak, szigetelés még nem volt. A gyerekek a vezetékeket fémtárgyakkal dobálták, és örültek a keletkező szikráknak, nem úgy a Székesfehérvár és Vidéke fanyalgó újságírója. A fanyalgás persze nem rendítette meg a Phoebus Vállalatot: vezetékei lassan behálózták a várost, 19 transzformátorháza, a gyár kéményei pedig hozzáadtak a városképhez (203, 212). Egyik vízvárosi adatközlőm például aszerint emlékszik a város eseményeire, hogy melyik kéménye pipált a villanygyárnak.

1920-tól a város saját kezelésébe vette a villanytelepet és ezután jelentős bővítést hajtott végre: ekkor építették a 60 m magas kéményt. A 30-as évek végén Polgárdit, Lepsényt, Enyinget és Mezőszentgyörgyöt is ez a gyár látta el távvezetéken villamos energiával. Ekkor cserélték ki a Belvárosban a légvezetéseket föld alatti kábelekre, s az 1938-as ünnepségekre a Romkert, a Püspökség, a Város- és Megyeház többszínű díszvilágítást kapott (32, 58). Ekkor már a villanygyár „hulladékhőjét” is hasznosították: távvezeteken juttatták el pl. a Felmayer-gyárba és a kórházba.

A város ivóvizét, még a híresen jó vízfű korszakban, a Királykút biztosította. Egészen 1911-ig, a vízvezeték megépítéséig a város nagyobb fele ezt használta. A kutat, ahol a hagyomány szerint a városba igyekvő királyok frissítették föl magukat, a 18. század végén vették körül klasszicista emeletes épülettel. Ez a megoldás, azaz a lakóház és nyilvános közkút funkciók összeötvözése Magyarhonban eléggé szokatlan.

Sokan megfordultak a Királykútnál naponta, amit, ha másból nem, abból is tudhatunk, hogy a régi fényképeken az egyik oldalon kovácsműhely van (209), márpedig az mindig forgalmas helyeken létesült: ott volt rá szükség. A vízfordás rendjét már a 19. században szabályozták: délelőtt a Belváros, délután a Felső- és Víziváros számára hordták. A hatóság állandó vízfordókat alkalmazott. A Belváros bizonyos pontjaira be is vezették ezt a vizet csővezetéken. Zichy grófné például a város középpontjában levő palotájába (ma városi tanács) való bevezetéséért 400 Ft-ot fizetett a városnak a 18. század végén. 1818-ban már rossz állapotban voltak a csövek, ezért új kutakat kezdtek fúrni. Egy lajtós-

nak azonban megengedte a hatóság, hogy a Királykúti vizet pénzért árulhassa.

Az 1911-ben lépipített vízvezeték az Aszalvölgyben létesített kutak vizét továbbította; 1911–13 között 50 km-es hálózat épült. Ezt a vízműtelepet 1933-ban a sóstói kút egészítette ki.

A nagyobb üzemek nem használták a vezetékes vizet: a Felmayer-gyár és a MÁV-állomás a Gaja vizét, a gőzmalom és a tűzoltóság pedig saját fűrt kút vizét fogyasztották.

A csatornázás századunkban kettős rendszerű volt, külön vezették el a csapadékvizet (ez a Gajába került) és külön a szennyvizet. Ezt a Sóstóból a két világháború között leválasztott derítőmedencébe vezették, itt komposztálták. Ez lett a Sóstó veszte! Mert az elválasztás nem sikerült valami fényesen: állítólag a falat a patkányfélék átfurkálták, így az addig fürdésre is alkalmas Sóstó elszennyeződött. Az itt nyert komposzttal igen jó eredménnyel trágyázták a városi földeket, a derített szennyvizet rétöntözésre használták.

Szólni kell még itt Fehérvár ásványvizetről. Korszakunkban ismert volt a Felmayer-gyári, Árpád fürdői, György és Zsuzsanna, illetve a strand környéki forrás. Ez utóbbi fűrésánál meleg vizet kerestek, de a maig is jól ismert és közkedvelt „Csitáry vizet” találták (170). Az Árpád fürdő is eredetileg a természetes gyógyvizekre épült (168); a gyógyulni szándékozók elhelyezésére bővült az Árpád Szállóval. Blaha Lujza is kezelte itt magát: a városi közönség hódolatát és szeretetét szál-lásának erkélyéről dallal köszönte meg.

1894-ben építették ki a Székesfehérvár–Budapest közötti telefonhálózatot. A postai fejlesztés eredménye 1923-ban a rádiótelep klépítése lett: az itt elhelyezett adóállomás a külföldre menő táviratokat továbbította. Az adóépület mellett műhely, raktár és 3 lakóház épült.

Felépülésekor igazi szenzációnak számított építészberkekben az új közvágóhíd. A régit 1934-ben bontották le, s a helyén Kralik–Szabó–Farkas–Rimanóczyi tervei szerint építették fel az újat. Vágóhidunkat sokáig példaként tanították a műegytemen.

A gyógyvizek kapcsán említettem már az Árpád fürdőt. Azonban a gyógyvíz hamar elmaradt: hamar elpusztultak csövei, a kút összeomlott. A nagymedencét, amely akkor

még nyitott volt, lefedték, tetőt kapott, s a vállalkozó egy ideig mozt működtetett itt, ez volt az Árpád mozgószínház. Később a medencét újra rendeltetésének megfelelően, de kútvízzel működtették, uszodaként (157, 168).

A gyereksereg persze a század elején is megtalálta nyáron a fürdésre alkalmas helyet: a „gólyá”-nak nevezett Pusztafolyó-szakasz kb. 200 méter hosszú, katianszerű medrében fürödhettek a fiúk és az esetleg odamerészkedő férfiak. Lányok ide az előbb említették felettebb hiányos „öltözéke” miatt nem jártak.

Némileg kulturáltabb fürdési lehetőség nyílt a Városmajornál levő Malomcsatorna-szakaszon. Itt a vízimalom felduzzasztott bő és tiszta vizét „háromkrajcáros fürdőnek” nevezték, még ha hivatalos neve Városi közfürdő volt is (156, 167). Az 1910-es években ezek mellett csak régi gőz- és kádfürdők működtek, a Rózsás-(régén Kizling-)kertben, a belvárosban a Lakatos, azaz a régi Fürdő utcában és azzal szemközt, a várakok túlól falán (a mai óvoda tájékán).

A strand építkezése az 1930-as évek közepén folyt, a Malomcsatorna beholtozása után kialakított területen. (Először a Sóstón akartak tavi strandot nyitni.) A strand felépítése a „Csitáry-éra” egyik legnagyobb beruházása volt, a korszakban jól felszerelt, modern versenyszodának számított (169). A helyiek valószínűleg jobban kedvelték azonban éttermét, amelyet később lebontottak. Itt igen hangulatos estéket lehetett eltölteni. Kedden, pénteken este tánc is volt, katonazenekar játszott. Nagyon kedvelt volt a többi zenés kerthelyiség is. A Rózsás kertben (153), az ottani táncban elsősorban a felsővárosi flatalokat lehetett megtalálni. Itt minden vasárnap délután folyt a tánc. Az Árpád fürdő kerthelyiségében és a lövöldében is katonazene volt (159). A Zichy liget fái alatt is volt egy kis kerti vendéglő (99, 166), de ezt elsősorban a vasárnap délelőtti korzó alkalmából, vagy a templomból hazafelé menet keresték fel polgárok és gazdák egyaránt, hogy ott elfogyasszák ebéd előtti zónapörköltjüket, amire persze inni is kellett valamit, azután szép lassan haza lehetett sétálni a terített asztalhoz.

A sétáló- és találkozóhely szervesen hozzátartozott a régi város életéhez. Ezt a szerepet

Fehérváron a Budai kaputorony lebontása előtt a Régi Promenád (ez a kaputoronytól a mostani OTP telkén át a „Szent János hídjáig”, azaz a Malomcsatornát átívelő kis hidig tartott), azután pedig a Ligetsor és a Zichy liget töltötte be (103–105). Itt lehetett meghallani a legfrissebb híreket és itt lehetett megmutatni a legújabb toalettet, nyári vasárnaponként térzenét is hallgathatott a korzó közönsége. Sőt 1872-ben a város zenekedvelő ifjúsága minden kedden és szombaton is hirdetett térzenét. Volt azonban „cselédkorzó” is: így hívták a Fő utca árnyékosabb, keskenyebb járdájú oldalát.

A pihenést, a felüdülést szolgáló parkok már egy kissé messzebb estek a Belvárostól: érthető ez, hiszen a várfalakkal körülkerített területen korszakunk végére már minden tenyérynél hely beépült, sőt már a bontások is elkezdődtek. A Vörösmarty tér kis ligete – ami azonban a szobor „félreállításá” előtt sokkal nagyobb, ligetszerűbb volt, mint a mai – a téren futó csatornák lefedése és a szobor elhelyezése után (1866) alakult ki (132–135). Kovácsoltvas ráccsal kellett védeni, hiszen a parkocska mellett hajtották ki reggelente a marhákat a legelőre.

A Vörösmarty tér zártságát a Sóstói sétány régi állapota (161) jobban megőrizte még, mint az, amikor a 30-as évek utolsó éveiben itt is beholtozták a sétány csatornáit és felettük megnyílt a Balatonra vivő széles út (Szent László út). Ez a szép, árnyas, két sor öreg fával és sövényssorral szegélyezett sétány az élővízként mellette futó csatornával a Sóstói ligeterdőbe vezetett. Belőle ágazott le és futott a Széchenyi utcával párhuzamosan a Hosszú sétátér (160).

Az Ottokár- (Várfal) parkot részben kevésel a romkert kialakításához kapcsolódó bontások előtt, részben utána hozták létre. Itt mód nyílt a Monostor-bástya maradványainak bemutatására is. A téren lévő alkotásokat 1938-ban helyezték el. Lux Elek műve Wathay Ferenc várkapitányt ábrázolja, Ohman Béláé pedig Prohászka Ottokár emlékére készült.

A Halesz története ismét sokkal előbb kezdődött. A homokos, buckás terület a városé volt. 1839-ben fákat ültettek itt és a város csöszti fogadott a fák gondozására, öntözésére. A nép pedig – az utólagos névmagyarázat szerint – sanda pillantásokkal nézte a ho-

mokba fát ültető kezdeményezést és bölcsen meg-megjegyezték: „Ha lesz, fa lesz!” Eszerint innen eredne az elnevezés. Az 1849. évi „haleszi felkelés” emlékére 1898-ban emelték a vértanú-emlékoszlopot. Ez még valóban csak oszlop volt, mely a Nagybaldogasszony-bazilika kövei közül származott, tetejét egy sima lappal fedték (162). A nép egyszerűen csak gyertyatartónak csúfolta, mert hogy valóban olyan is volt.

Még vagy 30 évnek kellett eltelni, amíg iverőpönt Bory Jenő turulmadara a csonka-bonka emlékmű tetejére (163). Minden megszólás ellenére azonban ez volt városunk egyik legnépszerűbb emlékműve: március 15-én és október 6-án a munkásság és diákság rendszeresen itt ünnepelt. 1898 jelentett fordulatot az egész terület életében: eddig kertszerű volt, most viszont díszcserjék és díszfák ültetésével ligetté, parkká alakították át, s Erzsébet királyné meggyilkolásának emlékére (1898) Erzsébet ligetnek nevezték el. Századunkban sporttelepet is alakítottak ki.

Sétáló- és pihenőparkként, vagy aktív sportolásra is igen szívesen vették igénybe a lövölde parkját és tenispályáit (157–159). Teniszezni nyáron a „gödörben”, azaz a korcsolyapályán is lehetett (169). Télen itt korcsolyáztak a felnőttek a régi melegező épületéből kiszüremelő katonazenére. A pályát a Korcsolyázó Egylet tartotta fenn. Az 1936-ban lebontott régi épület helyett új korcsolya- és teniszcsarnokot építettek. Itt gyerekeknek nem volt helye. Ők a megfagyott Hosszú-sétatéri-dűlőre, vagy a mai strand területének vizes tisztásaira jártak korcsolyázni.

S ha már a szabadidő eltöltésének lehetőségeinél tartunk, feltétlenül és itt kell szólnunk a vendéglátóhelyekről is. Egy városról alkotott képhez nagyon szorosan hozzátartozik az, hogy vajon el lehet-e ott tölteni egy-egy órát, esetleg étellel-itallal vagy főként beszélgetéssel, szemléldéssel, netalántán még újságolvasással, vagy előadások meghallgatásával is. Mindezen funkcióknak megfelelő vendéglátóhelyeknek kell lenniük minden városban, és pedig bőségesen és differenciáltan: mindenki azt választhassa, ami pillanatnyi igényeinek megfelel. Nos, ennek az elvárásnak az általunk tárgyalt évtizedekben Székesfehérvár megfelelt, s sokkal inkább megfelelt, mint ma. A négyszázötven terítékes

díszebéd megrendezésére (pl. ilyet adott a város a Magyar Királyban a Vörösmarty Mihály születésének centenáriuma alkalmából rendezett díszünnepségen 1900. december 1-jén) éppúgy volt lehetőség, mint a dalárdák, szakegyletek, szakszervezetek tagjainak találkozására, de még a munkásság sztrájkanyagként és önképző-olvasóköri helyiségeiként, vagy munkásotthonaiként is egy-egy korabeli vendéglő, annak különterme vagy udvara szolgált. Volt itt étterem, kávéház, cukrászda, söröző, sörkert, vendéglő, beszálló vendéglő, „itzés kimérés”, kocsmabőség. Étterme volt a 30-as években a szállodáknak (a Magyar Királynak, Fekete Sasnak, Árpádnak) és ezeken kívül üzemelt még a Központi Vendéglő (a mai Ósfehérvár; 79), Laczkovits Bélaié (Budai út 8.), Szalay Alajosé (Rózsa utca 7.; 166), Foltényi Józsefé (Kossuth utca 14.), a vasúti étterem és az Aranybulla vendéglő.

Kávéház működött a Magyar Királyban, a Nádor utca–Várkapu utca sarkán (33, ma Műszaki Áruház), a színház épületében (195), és a Kossuth utca 17. szám alatt, ez volt a Vörösmarty Kávéház (a Kossuth utca–Petőfi utca sarkán). Cukrászdák is csak a Belvárosban voltak: Marich (Kossuth utca 14.), Folkert (Nádor utca 5. és Kossuth utca 3.), Binder (Nádor utca–Rózsa utcai sarok), Löwinger (Nádor utca 21.), csak korszakunk végén nyitottak egyet a Sóstón is.

A beszálló vendéglők viszont természetesen a Belváros peremén, a piacok, vásárok helyéhez közel, vagy a nagy bevezető utak mentén telepedtek. Már az 1826-os felmérés is azt tanúsítja, hogy a Felsővárosban volt a legtöbb fogadó, szám szerint 13, a vásárálláson és a Budáról ekkor itt betorkolló út közelében. A múlt század végétől például az Arany Sas (a Nemzeti Bank helyén), a Bárány (a bírósággal szemben, a Nádor utca elején), a Vásártér, a Ponty (90.), a Korona (Simor utca, ma Piac tér), a Kálózdai fogadó (a Vörösmarty téren), és az Aranyperce (a Palotai úton) pedig a hetipiacok fogalmát bonyolította le. Az udvari színek alá ide beállhatott a vásárra, piacra érkező, a vásár idején megszállhatott, vagy csak az éjszakára összetolt asztalok között megalhatott, de a futó vendégeknek is megfelelt a kimérés.

A beszálló vendéglőket is ideszámítva 1931-ben 78 vendéglő működött a városban,

ebből az Ősz utcában három is, az 1., a 23. és 27. szám alatt. Persze, tegyük itt hozzá: itt volt a város „rosszhírű negyede”. Megjegyzendő még az is, hogy vendéglő címszó alatt szerepel a kocsmá, csapszék is. A kerthelyiségekről, kertvendéglőkről már szóltunk. Azoknak viszont lehetett olykor sajátos funkciója is: a Rózsáskert például 1904-ben az építőmunkások régi sztrájkutányának számított, később a Sóstói vendéglőben gyülekeztek. A nyomdászok sztrájkutányája 1903-ban a Lakatos utcabeli Bruckmüller vendéglő volt, majd 1909-től a Budai úti Laczkovits vendéglőben tanyáztak. A pékek ugyancsak Bruckmüllernél vészelték át 1903-ban a sztrájk időszakát, majd utána a Kuntler vendéglőbe költöztek.

A Fehér Ló vendéglő az ácsok gyülekezőhelye volt 1903-ban, itt alakították meg szakszervezetüket is (a mai Garzon-ház helyén).

Az 1880-as években az építőmunkások önképzőköre a Könyök utca 10-ben, a Nofitzter-féle itzés bormérésben működött. A Latzkovits vendéglő (Vörös Hadsereg út 8.) két generáción át a dalárdák találkozóhelye volt. 1922-ben és 1924-ben is itt rendezték meg az összes helybeli dalárda hangversenyét. A Varga-féle vendéglőben, az Alsókirálysoron, az Intim kávéházban, az Ősz utcában az 1920-as években az építők munkásotthonai működtek. Különösen népszerű volt a század elején a munkásság körében a Vásártéren lévő Vinkóczi vendéglő (kb. a mai Mikszáth Kálmán utca-Marx tér sarkán): itt alakult meg 1903-ban az Építőmunkások Szakszervezete, és a Szűts-féle vendéglő a Zöldfa utca 14. sz. alatt (ma József út felső szakasza, a Rákóczi úttól a Vörös Hadsereg útig), amely a helybeli közös szakmai szakszervezet gyülekezőhelyének számított. A vasipari dolgozók a palotavárosi Fett Vince beszálló vendéglőjében tanyáztak (Palotai út 33.), Horváth Mihály vendéglője (Tobak utca 7.) és Kiss Kálmáné, a Fehér Ló különhelyiségeiben iparos olvasóköri tartották könyveiket. Az egyes szakmák báljaikat is kedves vendéglőkben rendezték. Hagyományos volt pl. a kőművesek bálja Rókus napján (augusztus 16.): ekkor szabadultak fel a legények, ekkor szerződötték az inasokat. A bál bevételét az önképzőkör téli rendezvényeire vagy könyvvásárlásra fordították. Pünkösd másnapján

tartották az ácsok „szekercebáljukat”. Az építőmunkások összefogásaként a századfordulótól együtt tartották a bált az ácsok és a kőművesek. Szakmai bálnak nevezhetnénk – habár egy kissé kír a sorból – a hagyományos Szent Mihály-napi (szeptember 29.) juhászbücsúhoz kapcsolódó juhászbált is. Nem elsősorban azért, mert nem ipari szakmáról van itt szó, hanem inkább azért, mert az, bár Fehérvár életének része volt (hiszen a felsővárosi – vagy „Juhász”-templom és az Arany Sas, a Bárány, a Csillag -a Honvéd utcában- és a Korona vendéglők voltak hagyományosan a helyszínei), mégis elsősorban a mezőföldi juhászok közös ünnepe, a juhászszegeztetés ideje volt. A Juhászbál hagyománya igen régi, századunkra már elenyészőben volt. Az egyes külvárosok hagyományos báljai is vendéglőkben voltak eleinte: ilyen volt a felsővárosiak bálja, a „Gazdabál” farsang utolsó előtti vasárnapján, egy hétre rá pedig az alsó- és palotavárosiak „farsangutóji” bálja. Ezeket azonban 1903, a Szent István-terem átadása után már rendre itt tartották meg. A szintén hagyományos katalini – „szárvágó” –, Szilveszter-napi, húsvét- vagy pünkösdhétzöli bálakat azonban a Bárány vendéglőben, a Katolikus Kör helyiségeiben (Felsővárosi Művelődési Ház) és a Szent István-teremben felváltva tartották. A farsangi katonai- és cselédbálok színhelye a palotavárosi Papp vendéglő volt (a Tolnai utca-Sütő utca sarkán állt, később, a városrész lebontása előtt igen rossz hírű kocsmá lett: a „Háromlépcsős”).

A farsang Fehérváron is elég mozgalmas és zenésztől hangos volt, amint az már a fentiekből is látható. Nem szabad azonban még elfelejtenünk azt sem, hogy az I. világháborúig csak farsangban rendeztek lakodalmat. Csak ezután jött divatba a szüreti lakodalom, amit úgy fejeztek ki, hogy „újborra esküdtek” a fiatalok. A lakodalmakba igyekeztek a kedvelt zenekarokat hívni: a „Kőműves”-, a „Ganz”- vagy „Ceni”-bandát, vagy Stenkál Jánosét, ami építőmunkásokból állt. Ezek fúvószenekarok voltak, de lakodalmakban sokszor cserélték hangszereiket, vonószene-karrá is átalakultak.

Különösen sok kocsmá működött a hetilap színhelyei közelében, elsősorban a Piac tér körzetében. Nem hiába tartotta a régi palotavárosi mondás: minden utcában kell

lennie egy suszternek, egy fűszerboltnak és egy kocsmának. No ennek buzgón eleget is tettek – legalábbis a kocsmárosok.

A környéken a két világháború között a már említetteken kívül még legalább 20 kocsmaműködött. Közülük talán a legnevezetesebb a Kis Pipa volt a Hal téren, a piacozók igen szívesen felkeresték. Az 1850-es évektől a Tolnai utca 2. szám alatt működött a Reiszberger család beszálló vendéglője, ez az 1930-as években Dréher–Haggenmacher Első Magyar Részvény Serfőzde Rt. tulajdonába került, itt épült fel 1937-ben a „Hági” söröző kerthelyiséggel. A söröző azonban, ahogyan a sörivás sem, nem tipikus korszáunkban: ide már sikk és divat volt járni, ez már az „úri közönség” szórakozása és szóra-

kozóhelye volt: itt rendszeresen étkeztek a város és megye hivatalnokai és állandó zenekar játszott esténként. A söröző a cég lerakától (Ybl Miklós utca 6.) kapta a sört, ahonnan természetesen minden kocsmarendelhetett. Másutt azonban jobbára csak nyári délutánokon fogyott a sör; a bor és a pálinka járta inkább. A kocszmáknak, hármilyen sok volt is belőlük, általában megvolt a törzsközönsége, a jobbaknak, tisztábbaknak az állandó asztaltársaságuk is. Éppen ezért jobb kocszmákban nem tűrték a részegyet, a hangoskodót, szépen kitessekeltek őket, s nem volt nagyon gyakori a kocsmái ökölharc. Elsősorban persze itt, a piac környékén fordultak meg a lumpen elemek: a Ponty falát támasztották naphosszat.

SOKADALMAK

A vásártartás joga a szabad királyi városi kiváltság egyik sarkalatos pontja volt. A török alóli felszabadulás után, hamarosan (1689-ben) visszakapta a vásártartás jogát a város (ekkor évi négy országos vásárra és a szerdai és szombati hetipiácra). Ehhez 1757-ben egy ötödik vásár tartásának jogát megvásárolták. Századunk elején történt kísérlet a hatodik, a karácsonyi vásár meghonosítására is, de ez nem igazolta a hozzá fűzött reményeket.

Így maradt a jól megszokott öt vásár: a böjti, a Szent György-napi (április 24.), Szent Iván-napi (június 24.), Szent Bertalan-napi (augusztus 24.) és Szent Demeter-napi (október 26.). A vásárt az adott napot magában foglaló vasárnap, hétfőn és kedden tartották. Az első napon volt a baromvásár, ekkor mást tilos volt árulni. A másik két napon a kirakodóvásár volt, ezt a két napot „derékvásárnak”

hívták. A 19. században csak kétnaposak, az I. világháború után meg már csak egynaposak voltak a vásárok (vasárnap). A 30-as években viszont már minden hónap 15. napját tartalmazó hét szerdájára hirdettek vásárt: minden második alkalommal állat- és kirakodóvásár is volt, a közbeeső hónapokban csak állatvásár. A vásárok helyszíne a Vásártér volt. Mai vásárfogalmainkkal nem mérhető fel a 19. századi Vásártér nagysága, tágassága és nyüzsgése: képzeljük el a mai Marx tértől a Május 1. térig, sőt a Budai úti sorompóig terjedő szabad területet, ahol a vásárok alkalmával lépni is nehéz, olyan sokan vannak, míg egyébként a gyerekek libát legeltetnek itt. Kivétel persze a szerdai és szombati hetipiácok ideje, amikor sertést árultak itt, a hatalmas vásártér Széna téri részén, mert itt volt a mérlegház és nem messze, a sorompó felé a cédualaház (itt lehetett a hivatalos passzust kiállíttatni; 197). Egyébként az egyszerű napokon csak akkor fordult itt meg egy-egy szekér, ha valamit meg kellett mérni, hiszen ez volt a városban az egyetlen, kocsit is mérő hiteles hídmérleg. Vásárkor a Széna téren a szekérről árulható állatokat (szopós malac és borjú), a szénát és a szalmát árulták. A mai iskola helyén volt a sertésvásár, innen a sorompó felé a tehén-, majd az ökörvásár. A Móricz Zsigmond utca vonalától a Berényi útig és azon túl is állt a lóvásár, külön lófuttató hellyel. A Berényi úttól a Zichy ligetig álltak a kirakodóvásár sátrai. A kirakodóvásár területét 1878-ban rendezték: a zöldségesek, szappanosok és vöröshagymások a Berényi út és a Fő út torkolatában árultak. Innen a liget mellett álltak az iparosok sátrai, majd az Arany Sas fogadó mellett a fazekasok, bábsütők, bádigosok és kötelesek. Az Arany Sas és a Malom utca között voltak a szűcsök és szűrszabók, mögöttük a szerszámfárusok és a kádárok.

A szerdai és szombati hetipiácok a Piac téren zajlottak. A tér kiszélesedő része a Liszt Ferenc utca torkolatában a Halpiác (később Hal tér) nevet viselte, míg a mai buszpályaudvartól a keskenyebb hosszú nyúlványnak Búzapiac volt a neve (1886-tól Simor utca; 13.). Ekkor még a mindennapi élelmiszereket nem itt, hanem a várban, a Fő téren árulták. Ez volt ugyanis a város középkori eredetű piactere, a Budai és Palotai kapuk felőli utak metszéspontjában: neve

Belső Piac volt, míg a püspökség melletti szakaszt Fazekas Piacnak nevezték. A múlt század végén még zöldséget, gyümölcsöt, tejterméket, baromfit árusítottak itt, és a ferences templom előtti szakaszon álltak a pékek és cipósütő asszonyok kenyeres és zsemlés sátrai, mellettük pedig (főként ősszel) nagy vándlingokból árulták a felsővárosi asszonyok a libafertályt (91-94). A Belső Piacon a két világháború között szűnt meg az árusítás, ekkor az élelmiszerpiac is a Piac térre költözött ki, a Ponty vendéglő elé.

Hetivásár alkalmával az élelmiszerpiac körül csoportosultak a fazekasok, a rézművesek, a Mária-szobor körül álltak a fás, szénás, gyümölcsös szekerek, ezektől délre árultak a bádogosok, szíjgyártók, kefekötők, kötelesek, szittások, bognárok és kádárok. A Búzapiacon kocsikból árulták a gabonát, kukoricát, burgonyát, káposztát. Szemben álltak a piacra is dolgozó mesteremberek sátrai: cipész, csizmadia, szabó, szűrszabó, szűcs, kalapos, kékfestő, késes stb. Közöttük persze voltak bazárosok, hentesek lacikonyhái, péksátrak (95-96).

Volt tehát itt mindenféle áru, amit csak kívánni lehet, de vevő és nézelődő is bőven. Az országos vásárok elsősorban az itteni ló, a vágómarha, az igába való tinó hírneve révén váltak országos jelentőségűvé: a lóvásárt az olasz, német, török és persze a magyar lószorozó bizottságok is szívesen felkeresték. A hetivásároknak főképpen a gabona-, a fa-, és a kisipari termékek cseréje szempontjából volt fontos szerepük. E jelentőségük már korszakunk végére is erősen megkopott a gyáripár versenyé, a fogyasztók vásárlói szokásainak megváltozása miatt. A város fokozatosan „belakta” a vásár- és piactereket. A Vásártérre először csak a bíróság palotája (1902), majd a 20-as, 30-as években új középületek (hadtestparancsnokság, központi elemi iskola = Május 1. tért; téli gazdasági iskola, polgári iskola = II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola stb.) és lakások hada épült. Még 1938-ban a Csákvári út és a Homoksor közötti terület feltöltése, rendezése után itt nyitották meg az új vásártérrel.

SZENT GYÖRGY ÉS FLÓRIÁN VÉDELMEBEN

Az elmúlt századok dühöngő járványai sok emberéletet oltottak ki. Ha a 18. század még a pestisé volt (az 1709–10. és az 1739–40. évi pestisjárvány halottainak temetője viseli a Gugásdűlő, illetve a Pestispincék nevet, a pestis elmúltának emlékére pedig a Felsővárosi templom helyén állt kápolnát emelték), akkor a 19. század a tifuszé és a koleráé (az 1831-es kolerajárvány emlékére újították fel 1834-ben a Piac téri Mária-képet). Az 1831-es és az 1848-as kolerajárványban 1088 fehérvári halt meg. Az ilyen megpróbáltatásokhoz képest elég kezdetleges volt az egészségügyi ellátás. A 19. század közepén tizenöt orvos volt a városban, de mindannyian a

Belvárosban laktak: mutatja ez azt is, hogy a külvárosok népe a legritkább esetben fordult orvoshoz.

Kórház építését az utolsó nemesi felkelés (1809) óta fontolgatták. A felkelés céljaira előirányzott pénzből maradt, ehhez jöttek még az adományok, majd a jótékony célú táncmulatságok és a büntetésekből befolyt pénzekkel együtt 1865-ben gyűlt össze a pénz a megyei kórházra. A város ehhez odaadta a hajdani előfogató házat (a Lövölde út és a Budai út sarkán) és itt nyílt meg 1865-ben az első megyei kórház 32 ágygal, (ebből lett később a huszár pótkeret-laktanya). Ugyanekkor nyílt meg a városi kórház (ekkor Kórház, később Rákóczi utcában) 40 ágygal. Ezek már megnyitásukkor szűkek, célszerűtlenek voltak. 1869–70-ben felnőtt és gyermek ragálykórházat kellett létrehozni: az előbbi a mai Prohászka templom körzetében, az utóbbi a Városmajorban létesült, és 1930-ig itt működött, amíg az új kórház járványosztálya meg nem épült.

A megyei Szent György Kórházat 1901. január 2-án nyitották meg; 5 kat. holdon, pavilonrendszerben épült (142, 144). Az építkezés alaptölkéjét a családi Kégl György alapítványa vetette meg (így lett 1905-ben a Dinnye utca neve Kégl György utca, ma Sallai Imre utca). A kórházat a kezdeti években gázzal világították. Ekkor még nem volt sebészük, így csak kisebb, rutinműtéteket végeztek, de az aztán ünnepi alkalomnak számított: ahhoz illendően fel kellett öltözni: szalonkabát, keménygallér és kezelő. 1906-ban még kiküldték a műtőből az egyik alorvost, mert csak úgy köpenyben ment be a műtőbe! Ezekben az években a „vincések” teljesítettek itt betegápolói szolgálatot, majd a „Keresztes Nővérek”, végül a „Szatmári Irgalmasok” (1923-tól).

A kórház első évtizede az anyagi nehézségek jegyében telt el, de 1911-ben már bővítették: ekkor 220 ágyas lett. 1913-ban épült a Lujza Szanatórium (143), a tbc-s betegek elkülönítésére: korszerű, szabadtéri fekvőhelyekkel a fenyőerdőben. 1917-ben kezdték építeni a Gyermekszanatóriumot, amit a háború miatt csak 1923-ban fejeztek be (a mai idegosztály; 145). 1930-ban a város nyitotta meg a kórház területén a Járványkórházat (mai nőgyógyászat), ekkor nyílt meg az új gyermekosztály is (mai fertőzőosztály).

Az 1916 óta folyó fejlesztésekhez a város jelentős területeket sajátított ki. 1929-ben a további fejlesztések alapjaként modern kórházat és új mosodát építettek, most már 800 beteg kiszolgálására.

Kégl György adományáról már beszéltünk. A kórház történetének összefoglalásához a sokjótékony adakozó közül még feltétlenül ki kell emelnünk kettőt: 1909-ben Nagy Sándor, alapi földbirtokos hagyott több mint 100 ezer koronát a kórházalapra (ugyanakkor négyszer annyit az árvaházra), 1910-ben pedig Grünfeld Jakab 50 ezer koronás alapítványa teremtett lehetőséget a feleségéről elnevezett Lujza Szanatórium költségeinek összegyűjtésére. Nagy Sándorról e nemes gesztus emlékére az egykori Sas utcát nevezték el (mai Ady Endre utca).

1900-ban épült a Budai út és Seregélyesi út sarkán a katonai kórház (152). A két egészségügyi intézmény között igen jó kapcsolat alakult ki.

A két világháború között egyéb intézmények is szolgálták az egészségügyet. A tisztiorvosi hivatal a Bástyá utcában volt, a „szegényrendelő” pedig régi városháza tömbjében, majd az Oskola utcában (Zalka Máté utca). Az Anya- és Csecsemővédő Egyesület rendelője a Lord Rothermere úton (a mai Dózsa György tér bíróság felőli oldala), a Stefánia Szövetség Anya- és Csecsemővédő Intézete pedig a Bástyá utca 11. sz. alatt. Ekkor épült az OTI rendelő is, legalábbis annak Kégl utcai (Sallai Imre utca) első része. 1936-ban a Bástyá utca 11. számú lakóháznak a Várkörút felé nyúló kertjében egészségházat építettek, a Tüdő- és Nemlabeteg-gondozó a Berényi úton épült.

Léteztek ekkor a városban magánszanatóriumok is: a Juhász-szanatórium az Új Várkörúton (Lenin út), a híresebb, a Pajzs-szanatórium a Zichy ligetben, a bíróság melletti emeletes házban volt (ma rendőrség). Pajzs Pál jól menő magánszanatóriuma 1920-ig működött, ekkor ugyanis a tulajdonost a Tanácsköztársaság alatti szereplése (a Munkás és Katonatanács, majd a Direktórium tagja) miatt 5 évi börtönre ítélték. Innen azonban megszökött, Szerbiában, majd Jáva szigetén telepedett le.

Árvaházat a város 1872 óta tartott fenn, ekkor még a mai múzeumépületben (a Gagarrin téren), 1913-ban épült az említett Nagy

Sándor-hagyatékból Fábián Gáspár és Bory Jenő tervei szerint a Jézus szíve templom (azaz a Vízvárosi plébániatemplom) mögött az árvaház új épülete (ma óvoda; 197). Az 1930-as években az itt elhelyezett 60 gyermeket a Paulai Szt. Vince rend apái látták el. Az árvaház melletti sarokház az aggintézeté. Ilyen intézet alapítására már 1724-ben gondolt a város: erre szánták a polgárok felvételekor fizetett díjakat, az újról és névnapki köszöntők megváltását, jótékony mulatóságok bevételét. A régi postaépülethől alakították ki az aggintézetet (a Kossuth utcában, a mai Pintér Károly Művelődési Ház, az egykori Széchenyi-palota helyén állt). Majd ennek az épületnek a lebontása után a régi kórház telkén épült fel a mai épület, amelyet a két világháború között emeletes szárnyal kibővítettek és díszítettek. A zárt erkélyfalón lévő (sajnos ma már nem látható, mert lemeszelték) és a külső falon látható Rákóczi-szgraffito Marton Jakab fehérvári festőművész munkája (139–141). Az aggintézet sarokházának Széna téri (ma Május 1. tér egy része) folytatásaként, a Vásártér egykori mázsaházának helyére építették 1938-ban az Úrinők Otthonát (ma napközi otthon; 97).

Az izraelita szeretetház a Várkörúton, a Romkerttel szemben volt.

1895-ben nyitották meg a Javitóintézetet 120 növendék számára (a Lövölde utcában, a mai Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet helyén). Az intézetben iparos- és kertmunkás-képzés folyt, s műhelyeiben jó minőségű játékokat készítettek a fiatalok (190–191).

A mentőszolgálat, a betegszállítás és fertőtlenítés a múlt század végén még önkéntes egyesületi keretek között, a tűzoltósággal egy szervezetben folyt (196). Miután azonban a széles Móri-árokban fekvő Fehérváron a tűzoltás sokkal nagyobb probléma volt, a fő profil a tűzveszély meggátlása maradt mindvégig, s csak mint azzal együtt járó tevékenység jelentkezett a sérültek mentése és ellátása. Erre a célra 1930-ban lófogatú mentőkoszikkal rendelkeztek.

A 18. században a külvárosokban fa- és sárfalú házak voltak, szalma- vagy nádtetővel, s ha volt kéményük egyáltalán, az fából készült. Ez persze nem feltűnő, ha tudjuk, hogy a Városháza faszindely tetőzetét is csak 1848-ban cserélték cserépre. Maga az építőanyag is fokozott tűzveszélyt jelentett tehát.

Többször elrendelték a fakémények lebontását, de hiába. (Tegyük hozzá: a rendeletek hiába születtek országszerte is!) Később a nád- és szalmatetők lebontását és cserépre való kicserélését is elrendelték, azt is hiába. Nem kell azt hinnünk, hogy a nép megátalkodottsága lett volna az oka annak, hogy a rendeleteket nem hajtották végre, sokkal inkább a szegénysége. Így a városi magisztrátus is hamar áttért a tiltások helyett az aktív tűzvédelemre: éjjeliőrök vigyázták éjjel-nappal a várost, éjszaka az órát is kiáltaniuk kellett. A dohányzást is szigorúan korlátozták: pipázni csak a szobában és a konyhában lehetett, a pipázókat rendszeresen összeírták. A tüzesetek megelőzésére a házaknál vizet kellett tartani, s a belterületen kazlat tilos volt rakni. 1728-ban megalkották az első tűzi szabályzatot: ebben a tűzhöz az első lajt vízzel érkezőknek jutalmat tűznek ki. Ekkor minden férfiember önkéntes tűzoltó volt kötelességből: szakmánként határozták meg, hogy kiknek kell a tűzjelre a tűzhöz szaladni – ám azt is le kellett írni, hogy kiknek nem volt szabad a tűz közelébe menni: nőknek és gyerekeknek tilos. Már 1736-ban felállították minden városrészben a lajtok, csákyák elhelyezésére a tűzoltófészereket, amelyeket még századunk 30-as éveiben is ott láttak a szemtanúk pl. a Göbel János (ma György Oszkár) téren. Ebben a században már voltak a városnak tűzifecskendői, ezeket a városmajorban tartották. A tűzoltás élén mindig az illető városrész fertálymestere állt, hiszen az ő házánál tartották az apróbb tűzoltó eszközöket. 1814-től városi kéménytisztítót fogadtak fel, aki jelentette a tűzveszélyes tűzhelyeket, kemencéket és kéményeket. 1861-ben a Réh-kertben, a korszolyapálya környékén víztározót alakítottak ki.

Tüzek azért mindig voltak szép számmal. Nagyobb tűzvész pusztított 1837-ben a Felsővárosban (ekkor égett le a régi katonai nevelőház is, ezt a város újra felépítette), 1843-ban pedig a Rác- és Palotavárosban, amely átterjedt a Tóvárosra is. A Rácváros és a Tóvárosnak a csizmadianegyede a zsúfoltsága, a Fel-

sőváros pedig a szeles, fátlan udvarai miatt volt különösen tűzveszélyes. Többen megfigyelték már, hogy a felsővárosiak nem szerették a fákat: talán fontosabb volt az, hogy jól mozoghassanak udvarukon a szekérrel, a széles utcákon akadály nélkül hajthassák a jószágot a csordára.

Emiatt az állandó tűzveszély miatt vált Fehérvár egyik fogadalmi napjává Flórián-nap (május 6.), a tűzoltás védőszentjének napja. 1839-ben állítottak fel a Lakatos utcában egy Flórián-szobrot (Szigl Gáspár polgár állíttatta), ahová ezen a napon körmenetek érkeztek a templomokból. Különösen az 1843-as „nagy tűz” után erősödött meg ez a hagyomány. A szobor a II. világháború alatt aknatalálatot kapott (ma ennek a helyén áll Ferenczy Béni Játszó fiúk című alkotása).

Az Önkéntes Tűzoltó Egyesület 1873-ban alakult meg Havranek József, akkor rendőrkapitány, később polgármester vezetésével. 1889-ben egészült ki a mentőegyesülettel. A tűzoltószékház és a tűzjelző hálózat 1885-ben épült fel Kempelen Imre mohai birtokos adományából, a telket is ő adta (147–148), sőt az induló felszerelés megvásárlásában is ő segített. Kempelen Imre nevét 1891 óta viseli a tűzoltóság előtti tér. A laktanyát és a felszerelést 1930-ban alakították át, ekkor már két autófecskendőjük, motorfecskendőjük és tolólétrájuk volt. (Emlékezzünk csak, ugyanekkor a betegeket lovas mentőkocsin szállították; 146.) Ekkor már a hivatásos tűzoltólétszám is elégséges volt a legsürgősebb feladatok megoldására; mellettük a nagyobb üzemek maguk is szerveztek önkéntes tűzoltóegységeket (MÁV, Felmayer-gyár), és a városi önkéntes egyet továbbra is segítette munkájukat.

A múlt század végétől, az öt nagyobb városi kerület kialakulásától állandósult a tűzjelzés rendszere. Nem lévén itt tűztorony, a jelzést a templomtornyokból adták le: annyit kongattak, ahányadik kerületben ütött ki a tűz: ha a Belvárosban egyet, ha a Felsővárosban kettőt, ha a Palotavárosban hármat, ha a Tóvárosban négyet, ha a Vízi városban ötöt, és ha másutt, a kültelken, akkor hatot.

„KOMOLY KŐISKOLÁD PADJÁBAN”

A város legérdemesebb munkásai igyekeztek jó gondot fordítani iskoláira, világosan látták minél többfajta, és lehetőleg felsőfokú képzést nyújtó iskola városba való telepítésének fontosságát. 1802-ben kérte a város a pécsi jogakadémia idehelyezését, 1840-ben pedig újól (először a 18. sz. végén) merült fel a pápai református kollégiumnak idehozatala. Ennek letelepítéséhez a belvárosi iskolát és 10 ezer ezüst forintot ajánlott fel a város. Az indoklás szerint: „e város fekvésénél fogva a kereskedés minden ágaitól kizárva vagyon, és mesterségi készítményeit Pest Buda fővárosok közelléte felettébb nyomja, természetmennyei elfogyasztására pe-

dig parasztok hiányában vagyon, e miatt a város régi óhajtásai közé tartozik ide egy kormány, vagy ítélőszék, vagy valamely főiskola helyezése.” 1857-ben egy dunántúli gazdasági iskola megszervezését tűzték ki célul, letelepítéséhez a szőlőhegy előtti bérföldek egy részét, a Pucher-kertet ajánlották fel. Mindezek azonban csak óhajok maradtak. Talán a város hangadó polgárai nem is akarták ezeket igazán: hiszen a református kollégium tervét a belső tanács szavazta le, aki úgymond „nem látja rendében, hogy pápista népnek előljárósága reformata iskolára ily tetemes segedelmezést nyújtson.”

A nagy jövő-s-menésnek amúgy sem örültek volna; minden úgy volt jó, ahogyan az ő hatalmuk alatt volt. Merő konzervativizmus akadályozta meg tehát ezeket a kezdeményezéseket.

Az óvodák létrehozásának gondolata viszonylag korán, már 1845-ben felmerült. Ekkor Tar József postamester 200 ezüst forintot adományozott a tóvárosi óvoda létrehozására. Óvoda ugyan még nem alakult (a Tóváros még elég gyéren lakott ekkor), az adományt addig Tar beleegyezésével az éjjeli világítás tőkéjében kezelték. Az első óvodát végül is egy magánember, Rapos József nyitotta 1858-ban, saját házában. Itt ugyanakkor bölcsődét és „olvasdát” (legalsó iskolai osztály) is fenntartottak. Tegyük hozzá itt, hogy az óvodák létrehozása azért is igen fontos volt ebben a korban, mert a tankötelezettségi idő alsó határát 6 éves korban csak később szabták meg, addig a 4–5 éves gyermekeket is iskolába írták szüleik. Így az iskolák alsó osztálya igen zsúfolt volt: 100–150 gyereket is befogadtak. A legkisebbeket az 1840-es években először az ún. „kisiskolába” írták, így próbálták osztani az első osztályokat. Jobb megoldásnak mutatkozott egy más jellegű intézmény, az óvoda létrehozása. Az első városi óvodaként a Belvárosi Óvoda jött létre 1868-ban, nyolcévi szervezés után. Eredetileg az Oskola utcában (Zalka Máté utca) volt, azután költözött a mai József Attila Gimnázium helyén álló házak egyikébe. Ugyancsak a 60-as évek végén alakult meg a palotavárosi óvoda, 1886-ban a felsővárosi, majd a tóvárosi. Így 1896-ban, Mantz János halálakor a végrendeletében meghatározott „kisdédóvodai alapítványt” (30 000 forint) egy vízivárosbeli óvoda felépítésére és felszerelésére for-

dították (173.). Ekkor a Víziváros lakossága már rohamosan nőtt. Ezt a területet is a régi kórház telkéből csipentették le úgy, ahogy annak idején az aggintézetét, majd később az árvaházét is. Az óvodát a Kórház utca (Rákóczi út)–Könyök utca, 1906-tól Mantz János utca (ma az utcanév létezik. modern lakótelep, kb. ebben a térségben) sarkán építették fel 1906-ban, s a következő évben nyitották meg 130 gyermek számára. Az alapító Mantz János egyébként nemcsak az óvoda javára végrendelezett, hanem az aggintézet, a tűzoltóegyesület, az árvaház és a diákösztöndíjak céljaira is hagyományozott kisebb-nagyobb összegeket. Mantz János feleségével csak nyugdíjas korára, nyugalmazott gazdasztként költözött Fehérvárra, a Malom utca 2. szám alá. A városi problémák, elsősorban a szociális kérdések problémakörébe benső barátjuk, Göbel János György vonta be őket.

Göbel a fehérvári iskolaügy igen tevékeny munkása volt: az elemi iskolák, az iparos és a polgári leányiskola igazgatója is volt. 1903-ban halt meg, nevét a Göbel János tér (György Oszkár tér) neve őrizte.

A belvárosi magyar nebulókat már a török kori Székesfehérváron is oktatták: oskolameszterük, Parrag András neve az 1688-as telekösszeírásban is szerepelt. 1728-ban már német és magyar iskola is létezett az 1936-ban lebontott háztömbben, a Bierbauer-ház mögött (54.). Ezek helyén alakult ki a Városháza mai tömbje.

A német iskolából alakult ki később a városi leány főlemi, amit 1832-ben Pfunt-ház (fehérváriasan „Fontház”) Oskola utca felőli részén helyeztek el (Zenei Általános Iskola korábbi helyén). A belvárosi fiú főlemit, a régi „nemzeti” iskolát 1778-ban hozták létre, s 1932-ben ugyanígy kapott 4 tantermet (45.). Mi sem természetesebb, hogy a külvárosok fokozatos benépesülésével párhuzamosan létrejöttek az egyes városrészek iskolái is: az 1860-as években a Belvárosban 2 (fiú és leány), a Palotavárosban 1 (vegyes), a Tóvárosban 1 (vegyes), a Felsővárosban 3 vegyes és a Vízivárosban 1 (vegyes; 162.) elemi iskola működött. Ezek mellett a felekezeti iskolák is elemi képzést adtak: az „irgalmas nénék iskolájában”, azaz a zárdában (Ferenc József Nőnevelő; 176–177.), a szerb, az izraelita, az evangélikus és a református (137.) iskolákban folyt a tanítás.

Az elemi oktatás 1868-óta kötelező: ekkor 2540 gyermek járt Fehérváron állami vagy felekezeti elemibe.

1873-óta az állami elemi iskolák Székesfehérváron községiek és közösek, azaz felekezeti megkülönböztetés nélkül járhatnak az iskolába a tanulók. Ekkor vezették be a tandíjat is. A millenniumi ünnepekre készült el az Ezredéves Iskola, 1909-ben a Deák Ferenc utcai községi népiskola (175.) az 1938-as ünnepekre pedig a Szent István Központi elemi iskola (Május 1. tér; 97.). Ezek mellett a katolikus, a református és az izraelita egyház tartott fenn korszakunk végén iskolát.

1906-ban hozták létre a Kertalja utcában a Községi Önálló Gazdasági Népiskolát, amelynek az iskolaépületét csak 1927-ben építették. Az iskolának 32 holdas gyakorló területe és tangazdasága volt. Hasonló gondolatkörben létesült 1928-ban a Téli Gazdasági Iskola is (ma a Rákóczi iskolához tartozik; 183.), de ez már a gazdasági év szünetében, télen ültette iskolapadba az elemi már végzett, gazdálkodó kisgazda-fiakat. Móricz Zsigmond 1932-ben látogatta meg az iskolát, és a Gyalogolni jó című kötetében riportot közölt a látottakról: hangvétele maliciózus, ha szigorúbbak vagyunk, ellenséges; tanulságul mégsem árt idézni egy részletét: „...150 darab könyvet kaptak a Földművelési Minisztériumtól, amely ezt az egész téli iskolát a Közoktatásügyi Minisztérium truccára hozta létre 1928-ban. A legnagyobb költséggel és áldozattal, és pedig azért, mert a közoktatásügy 1927-ben, szintén a legnagyobb költséggel és áldozattal egy ugyanilyen célú, de nyári iskolát építtetett.

Persze az lett volna a logikus, hogy ha a nyári iskola télen üresen áll, akkor ott tartsanak téli tanfolyamot. Esetleg ingyen tanfolyamot tartsanak, hogy jobban kihasználják a befektetett tőkét, de nem az történt, hanem az, hogy néhány lépés távolban építettek egy új palotát. Még nagyobb, még drágábbat és még fölöslegesebbet, hogy ott meg télen tanítsanak hatvan gazdagereket. Internátus, hideg-meleg víz, két fürdőszoba, email kádakkal. Zuhanyozó és a hálószoba mellett olyan mosdó, amelyben hatvan külön zománclavór van egymás mellett, valami csodálatos gép módjára felszerelve.” Mi tagadás, lehet az epés hangnak valami alapja! Kétségtelen azonban az, hogy ebben a korszakban

szükség volt arra, hogy az életképes (vidékünk jó talaj- és éghajlati adottságai között a 10–20 holdas) kisgazdaságok tulajdonosainak ismereteit gyarapítsák, arra, hogy az „okszerű”, piacképes gazdálkodási alapelveket magukévá tegyék, s így igyekezzenek közlekedési és piaclehetőségeiket a lehető legjobban kihasználni. Ebben az iskolázás, a szakismeretekkel való foglalkozás egész biztosan segített.

A mezőgazdasági ismeretek következő lépésfokát, a középfokú szakképzést a 30-as években létrehozott Szent István Középfokú Mezőgazdasági Szakiskola biztosította (184.). Épületével (mai Vasvári Pál Gimnázium) zárult le a vasútállomás előtti tágas térnek a kialakulása (tervezte: Széll László).

Az iparosképzés a céhrendszer megszűntetése után is döntően a kisműhelyekben folyt, 1883-tól azonban a tanoncképzést iskolai tanfolyamokkal egészítették ki, ahol közismereti tárgyakat és rajzot tanítottak. A tanítást ekkor az elemi iskolák tanítóiból Göbel János György szervezte meg: 13 tanítóval és 318 tanulóval.

1909-ben épült fel az ipariskola (a Petőfi Sándor utca és a Várkörút sarkán, Dworzsak Dezső tervei szerint; 179.). Az iskolában 30 osztályban oktatták a különböző szakmákra készülők fiúkat, és 8 osztályban a lányokat.

Magasabb szintre jutott a kereskedőképzés. Az 1712-ben alakult Kereskedelmi Társulat 1868-ban hozta létre magániskolaként első iskoláját, amely ekkor a Zichy-ház három kis szobájában működött. 1872-től középfokú képesítést adott az iskola, s két év múlva megvették erre a célra Kossuth utca 9. sz. házat, amelynek udvari emeletes épületében működött. A Hunyadi Mátyás Fiú Felsőkereskedelmi új iskolaépületét eredetileg a Pirosalma major telkére (Pirosalma utca körzete) tervezték, végül is azonban 1908-tól a Várkörúton építették, Say Ferenc tervei szerint (180.). A Kereskedelmi Társulat fennállása 200. évfordulóján, 1912-ben avatták fel (mai Népköztársaság út–Petőfi Sándor utca sark), ugyanez szolgált a társulat székházául, az egyéves női kereskedelmi szaktanfolyam és a kereskedő tanonciskola helyéül is. Eredetileg az iskola előtt, a gyalogjáró szélén állt Bory Jenő szép I. világháborús szobra, amely az iskola elesett diákjainak állít emléket. (A szobor az útszélesítés miatt innen elkerült,

az Árpád Szálló melletti kis parkban áll, a csorgókút fölött.)

A növevelés akkor még eléggé elhanyagolt feladatát vállalta magára a Ferenc József Növevelő Intézet, vagyis a zárda (176–177.). Erre a célra Farkas Ferenc székesfehérvári nagyprépost ajánlotta fel 1853-ban saját házát és az alapító tőkét. Az eredetileg adományozott tőkéből az intézet csak évről évre kapott városi segéllyel működhetett, majd ezt az összeget a 60-as években Farkas Imre püspök visszatérítette és kipótolta. A növevelés támogatása bizonyára meglévő gondolat volt, de az alapításhoz, s főként az elnevezéshez döntő lökést adott az, hogy 1853-ban egy csákvári szabólegény, Libényi János mezenyületet követett el a császár ellen: nyakon szúrta. A császár felépült, s ennek emlékére nevezte el az alapítványt Farkas nagyprépost. Így aztán természetes, hogy az intézet jelképes avatása, a kápolna alapkövetétele Ferenc József 1857. évi székesfehérvári látogatásakor történt meg. A növendékek 1864-ben vették birtokukba a szatmári Irgalmas Növérrek által vezetett iskolát. Kezdetben csak elemi ismereteket nyújtott, 1893-tól azonban polgári leányiskolával, majd női ipariskolával bővült. 1870 óta internátussal, majd 1927-ben Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter segítségével új iskolaépülettel a területe is növekedett (mai Petőfi Sándor Általános Iskola; 178.), ahol 1930-tól tanítóképzés is folyt.

A városi polgári leányiskolát 1876-ban hozták létre, amely később felső leányiskolává, leányliceummá, majd 1917 és 1927 között leánygimnáziummá szerveződött (mai Zalka Máté utca elején az ének-zenei iskola helyén működött; 45.)

A fiúk képzésében a híres gimnáziumok léte miatt sokáig nem került sor a polgári iskola megszervezésére; a fehérvári fiúk Móra jártak polgárba. Csak 1920-ban nyílt meg a fiúpolgári az egykori „Mirth-laktanya” néven ismert házban (181.). A név polgári tulajdonosáról ragadt rá, a laktanya pedig azért, mert az Arany Sas vendéglő helyén katonai, majd csendőrlaktanya volt egy darabig. Az épületet a Nemzeti Bank palotájának építése miatt bontották le 1935-ben. Ekkor átmenetileg a növevelő új szárnyával szembeni épületbe költözött (Teleki Blanka Gimnázium), majd ezt 1932-től átvette az újjá-

szervezett leánygimnázium (182.), a főpolgári pedig a számára épített iskolaépületbe, a mai Rákóczi Ferenc Általános Iskola házába költözött. A 30-as évek végén új polgári is szerveztek, amelynek a vasútállomással szemközt építettek iskolát (Széll László terve szerint, a mai Béke téri általános iskola).

A híres fehérvári főgimnáziumról szólóan idézzük először a falán elhelyezett építési tábla szövegét (Zalka Máté utca 7.): „Feredetileg XVIII. század eleji, egyemeletes barokk épület, kisebb harangtoronnyal. 1803-ban, majd 1874–75-ben átalakították. Az utóbbi alkalommal kapta a második emeletet és a mai eklektikus külső díszítését. 1724-től a nagy hírű székesfehérvári gimnázium működött falai között...” Az iskolát a 18. század közepén felépült jezsuita, majd pálos, végül cisztercita rendi kolostorral összekapcsolták, hiszen mindig annak lakói tanítottak benne. Az egyemeletes épületnek csak alsó részét, 3 tantermet, egy színháztermet, és egy oratóriumot használtak iskolai célokra. Az iskolát 1776-ban a jezsuitáktól a pálos rendiek vették át, majd 1813-tól a cisztercita rend kezelésébe került. A pálos rend eltörlése (1786) utáni bizonytalan helyzetben a rendház és részben az iskola is a katonaságé lett: az oratóriumban élelmet raktároztak. 1803-ban az emeleten 5 tantermet alakítottak ki. A tanítás tehát a rend megszűnése után tovább folyt, jórészt az egykori rendtagokkal, akik immár világi tanárként tanítottak. 1809-ben a francia háborúk miatt az iskolát katonai kórházként használták, ekkor a tanítás polgárházaknál folyt, a tanulók csak 1811-ben költöztek vissza. 1848–50 között ismét katonai kórház, a császári katonaság számára, ezalatt a rendházban tanítottak. 1851-től főgimnáziumi rangot kapott, így a tantermek számát bővíteni kellett: 8 osztályossá vált; 1853-ban voltak az épületben – és városunkban – az első érettségi vizsgák. Közben az iskola jócskán kinőtte régi helyét, így 1874-ben elkezdték átalakítását Brein Ferenc tervel szerint. Egy tanévben a tanítás részben a rendházban, részben pedig a püspöki palota földszintjén folyt. Az új épülethez a cisztercita rend 120 000 Ft-ot használt fel. Az épületet a következő tanév elején, 1875. október 3-án adták át (akkor még októberben kezdődött az iskolaévi; 185–186.). Ezt az

évszámot adja a kapu felett elhelyezett máránytábla kronosztikonja.

Sokan írtak már arról a jelentős funkcióról, amit a gimnázium számos jeles tanára és növendéke révén, s egyáltalán működése révén a város kulturális életében betöltött. Tanárai közül – csak felsorolásképpen – emlékezzünk meg Pray György, Baróti Szabó Dávid (jezsuiták), Ányos Pál, Virág Benedek, Pottyondy Rafael, Benyák Bernát, Kreskay Imre (pálos rendiek, majd világiak, Benyák piarista), Villax Ferdinánd, Szabó Krizosztom (ő volt a cenzor, aki Vörösmarty Mihály első műveit kiadta), Horváth Dániel, Takács Henrik, Vagovits Bertalan, Winkler Engelbert, Fordermayer Vilmos, Koller Károly, Szvorényi József, Menzner Rudolf és Marosi Arnold (ciszterciták), és a mellettük tanító világiak, mint pl. Budenz József nevével. Közülük kettőnek, Virág Benedeknek és Ányos Pálnak emléktáblát szentelt a hálás utókor, (1905. december 3-án; a rendház falán (219.). A felsoroltak és mellettük még sokan élen jártak a tankönyvírásban és az „iskolán kívüli” ismeretterjesztésben is.

A leghíresebb diákok nevét felsorolni éppolyan fontos: Fejér György, Horvát István, Szalay László, Reguly Antal, Rónay Jácint, Vajda János, Ybl Miklós, Simor János, Goldzicher Ignác, Endrődy Sándor, Wekerle Sándor, vagy Szekfü Gyula. Híres diákjairól közös emléktábla beszél a régi gimnázium falán. Vörösmarty Mihály neve méltán került a legelőkelőbb helyre a tanítványoké között. Önálló emléktábláját 1900-ban avatták fel, sajnos nem a gimnázium, hanem a rendház falán (219.).

A gimnázium számos erénye közül itt most csak a magyar nyelv és kultúra ápolása terén kifejtett misszióját emelem ki: II. József németesítő politikája alatt az itteni pálosok közül csak a német tanár tudott németül; a dolgozatokat magyarul írták, a tanítás magyarul folyt, az iskolai színdarabok magyarok voltak. Benyák Bernátot igazgatói székéből éppen magyarsága miatt távolították el.

A nagy múltú gimnázium örökébe lépett a cisztercita rend új gimnáziuma (József Áttila Gimnázium). A terv csak igen bonyolult telekcsere révén valósulhatott meg a sűrűn beépített területen: a Jókai és Zalka Máté utca között volt három ház a rend tulajdoná-

ban, ezeket eladták a városnak, helyette megvették az új épület helyén állt két házat (az egyikben volt a belvárosi óvoda). Ezután a város és a rend is lebontotta új szerzeményeit, így lett hely az építkezésre, és így valósult meg a városi hatóság rendezési koncepciója is: ekkor keletkezett a XI. Ince pápa tér (Bartók Béla tér). A város e területen építette fel a 40-es évek elején a városi kultúrházat (mai Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár és Csók István Képtár épülete; 125–126.).

A rend a gimnáziumot 1937-ben kezdte építtetni, az első tanulókat azonban csak 1941-ben fogadta az épület. Az eredeti terv szerint a kis tér fölött a régi és az új gimnázium épületét fedett híd kötötte volna össze.

Igen szerencsés helyzetben van az olvasó: a másik gimnázium, a „főreál” történetének, és főként hangulatának ismertetésénél bizvást támaszkodhatok egykori diákjai leírására. Feltűnően sokat írtak és különösen kedvezőket erről az iskoláról. Jankovich Ferenc „A magam emberségéből” című önéletírásában például ezt: „A közel százéves [reáltanoda] különben is híres középiskola volt Fehérváron, méltó vetélytársa a papi gimnáziumnak. Tanárai közt nagyszerű emberek akadtak, több Eötvös-kollégista is. Itt tanított egy ideig Szabó Dezső, és még engemet is a költő és műfordító György Oszkár (kiről még az ungvári időkben, mert ott együtt tanárkodtak, az [Elsodort falu] Miklósát mintázta meg a regényíró – a Bőjthe János és Miklós közti parázs viták legnagyobb része szó szerinti lejegyzés. Ezt magától György Oszkártól tudom). Iskolaigazgatónk a neves kis- és nagyszótáríró Kelemen Béla volt. Az egyes természettudományi tárgyakat, például a mértant, matematikát, fizikát, de még a magyar irodalmat is oly tanároktól tanultuk, akik előzőleg évekig tanársegédkedtek a különböző egyetemeken (így dr. Hantos László, Szilvássy János, Dormuth Árpád stb.). Az iskolából már akkor is jeles tudósok és tehetséges fiatal írók kerültek ki (Kodolányi, Tóth Aladár, Gereblyés, Pákozdy Ferenc stb.)”...

Az iskola 1854-ben kétosztályú községi reáliskolaként alakult Ferenczy János polgármester és Bula Teofil ciszterci rendi gimnáziumigazgató kezdeményezésére. Az utóbbi hét évig igazgatója is volt az iskolának. 1883-tól nyolc osztályú főreáliskola lett. Előbb az Oskola utca 2. (Zalka Máté utca)

számú városi tulajdonú házban (leánylíceum helyén) működött, majd saját épületébe 1894-ben költözött (187.). Ybl Miklós nevét 1925-től viselte.

Az iskola szabadabb szelleme, jó hangulata nagyon megragadta az itt tanulókat. Kodolányi János „Süllyedő világ” című művében így ír erről:

„Az iskola egészen fogamra való. Szabad bajtársi hang uralkodik itt, nyomát sem érzem a gőgös, puffadt tanári uralomnak. Igazgatónk is tetszik, Kelemen Béla ő, ugyanaz, akinek szótárait használjuk. Mosolygó, kissé szkeptikus arc, pirosas orrú úr, iparkodik félelmes ábrázatot vágni, ha végigmegy a folyosókon, de magában mosolyog.

A tanárok, akár fiatalabbak, akár öregek, jó emberek. Rigolyások, hiszen tanárok, de megértők és bölcssek... Igazi munkában gazdag, békés diákélet kezdődik számomra Fehérvárott”.

Csak az érdekesség kedvéért idézek Szabó Dezső „Életeim” című művéből, aki tanárként, természetesen egészen más nézőpontból ítélte meg kollegáit. Kissé karcos modorban így ír: „Délben jelentkeztem a főreáliskola igazgatójánál. Kelemen Béla volt, az ismert szótáríró. Nagyon udvariasan fogadott, de rögtön láttam, hogy olyan ember, aki minden pillanatban ezer óvatosság folyosóját tartja nyitva maga mögött.”

Az ifjabb nemzedék is nagy szeretettel – bár ha riadt szorongással is olykor – közelített az iskolához. Erre például Csanádi Imre Óda a nélkülözött Fehérvárhoz című ifjúkori verséből idézek egyetlen versszakot:

„Ó, Város! Városom lettél, hazámmá lettél, köved-falad közé kötött ifjú korom.

Kövely köiskolád padjában lelt nem egy tél,

hol jó szón, hol meg ostonon.”

Az épület falán emléktábla hirdeti György Oszkár költő-tanár emlékét. Itt tanított 1920–1940 között. Önálló verseskötetei (In memoriam, Titkok, A végtelen faszor) mellett nevéhez fűződik az első Baudelaire-fordításkötet kiadása (A rossz virágai), Verlaine, Spire és Fleg fordításai. Csendes, visszavonult ember volt, de nagy hatású franciatanár. Közéleti szereplésének egyik momentumuma a VÁR című kulturális folyóirat szerkesztése és megjelentetése volt. Híres tanítványai hála-san gondoltak vissza tanár- és költőbarát-

jukra (Jankovich Ferenc, Kodolányi János, Kovalovszky Miklós, Gábor Miklós és mások). A zsidóüldözés fehérvári áldozatai között halt mártírhalált.

Az I. világháború diákhőseinek állított emléket az iskola Bory Jenő szobrának elhelyezésével 1928-ban.

A középiskolás diákok jó része a szűkebb vagy tágabb környék lakója volt, s csak a tanév idején tartózkodott a városban. A „bejárók” aránya jóval kisebb volt mint ma, s csak a környező, vasúton elérhető falvakból volt egyáltalán elképzelhető a bejárás. Az idegen illetőségű diákok döntő többsége kosztosként lakott házaknál: igen sok diákot fogadtak a Belváros és a Palotaváros házaiban. A kisebb rész az internátusokban lakott (Ferenc József Nőnevelő, gazdasági iskolák). Ilyen kollégiumféle volt a Szent Imre konviktus (Széchenyi utca 13.; 187.), amely 1903-ban nyílt meg, a 30-as években évente 64 gimnazistának nyújtott otthont, és a Katholikus Tanítók Háza (Palotai út 27.; 188.), amelyet 1914-ben a tanítók gyermekeinek

segítésére alapítottak, évi 50 gyermeket látott el.

A tanügyi igazgatást a 19. század második felében a középiskolákra vonatkozóan a tankerületi főigazgatóságok, a többi iskolát illetően pedig a megyei tanfelügyelők látták el. 1890-től Székesfehérvár tankerületi főigazgatósági székhely volt. Tehát ekkor a tanügyi igazgatás nem volt egységes, s ezt a helyzetet a sokféle felekezeti és társulati érdek még súlyosbította. Az 1935-ös rendezéskor felállított főigazgatóságok már mindenféle iskolával egységesen foglalkoztak, felettük egységes irányítást gyakoroltak. Az átszervezésben és az egységes szemlélet kialakításában a székesfehérvári tankerületi főigazgatónak, Mátrai Rudolfnak elsőrendű szerepe volt.

Itt kell megemlítenünk Székesfehérvár sokáig egyetlen felsőfokú iskoláját, a papi szemináriumot is. 1801-től a karmeliták kolostorát alakították át erre a célra. A szeminárium évente kb. 30. „kispapot” bocsátott ki hite szolgálatára (116.).

A KÖZMŰVELTSÉG FEJLESZTÉSE

Székesfehérvár kulturális életének egyik legszebb fejezete a nemzeti színjátszás támogatása. A fehérvári színészet helyszíneit érdemes külön-külön megvizsgálnunk.

A magyar nyelvű színészetet 1818–1824 között először telepítette meg városunk a megyei tisztkar és a vármegyei nemesség összefogásával. A létrehozott játékszíni bizottság, mint egy igazgatói testület, levette a színészek válláról a szervezés, pénzkezelés, propaganda, de még a díszletezés terheit is, s mindezt – mondanánk ma – társadalmi munkában végezte Kolozsváry Pál főszolgabíró, Nagy Ignác megyei főpénztárnok és Bajzáth György megyei aljegyző. A Nemzeti Játékszíni Társulat a megye anyagi támogatásával erre a célra alakította át a Győry-ház (Kos-

suth utca 15.) vagyis az akkori Pelikán-fogadó nagytermét (16., 193.). Az átalakítás jól sikerülhetett, mert Ürményi József ország-bíró-főispán így írta le a termet az 1818-as megnyitó előadás alkalmával: „Takaros színházat találtam, jól kivilágítva, függő lámpával a közepén, amelyet a budai és pesti német színházban láttam. A zenekar 16 állandó muzsikusból áll, a ruhatár gazdagabb mint Pesten. A függöny nagyon szép festésű.” Az első előadás Tokody: A Szövetség diadalma című darabja volt, amelyre Szilágyi Pál, egykori színész úgy emlékezett, hogy „olyan hatást tett, hogy jónak látta az igazgatóság nyugalomba és a láda fenekére helyezni.” A darab tehát rossz volt, de a közönség lelkes és a trupp kitűnő. Ürményi József levele szerint: „A színészek jók, néhány közülük olyan, hogy mint mondani szokás, már jobb nem lehet.”

A cél, – ahogyan Zichy Károly levelében megfogalmazza – „a honi nyelvnek kipallérozása”, valóban a legjobb színészeket vonzotta ide: a kor leghíresebb tragikáját Kántornét, 1821–1822-ben Déryné. Vége volt egy időre számukra a gyűlölt vándoréletnek: Bajzáth György házában (ez a hagyomány szerint Szent István tér. 5. számú ház volt, de itt kell megjegyezni, hogy ezt a legújabb kutatás cáfolja) biztos és méltó szállást találtak. Ajándékokból igen gazdag eszköz- és jelmeztárat hoztak létre: egy későbbi jelmezjegyzék szerint 230 férfijelmezük volt, a színésznők a saját ruháikban játszottak. Minden együtt volt tehát a jó, tartalmas és a magyar nyelv művelését szolgáló előadásokhoz. Hamarosan megfelelő darabok is lettek. Szilágyi Pál így írt erről: „Kisfaludy Károly első drámai kísérletét a Tatárok Magyarországon küldötte (ti. Szemere Pál) az igazgatóságnak igénytelen sorok kíséretében. Mennyire örültünk a magyar ég feltűnő csillagának. Nem annyira nagyszerűsége, mint csinos nyelvéért örömmel tanultuk, s nagy megelégedésére a közönségnek elő is adtuk.” A bemutató 1819-ben volt, s ezután Kisfaludy Károly szinte háziszerezője lett a társulatnak: bemutatták még Ilka, Stibor vajda, A kérők, Hűség próbája, Iréne és Kemény Simon című darabját.

A társulatot vendéggjátéokra Pestre, Veszprém, Zala, Baranya és Komárom megyébe is meghívták. A magyar színtársulat a székesfehérvári biztonságért és szeretetért hálás volt a városnak. A gondoskodást 1823-ban a Ma-

gyar Játékszíni zseb-könyvcske lapjain így köszönték meg:

„Oltalmat nyújtottál körödbe gyűlt
Seregünknek Székesfehérvárt ápolván
Édes anyai nyelvünk, kebeled elfogad
Segítesz fölfelé repülni, áldozatod
Nem kímélted, s buzdítván megyéd igaz
Hazaflaid, állaposítani akarod ezen
Már 32 évek oltá véd
Nélkül levő magyar intézetet...”

A kulturális érték, az erkölcsi siker azonban nem párosult anyaggal is: Fejér megye még évekig küszködött a színjátszás támogatása miatt keletkezett adósságokkal. Így 1824 után nem tudták összetartani a színtársulatot és fenntartani a színházat; a színészek számára ismét kezdődött a vándorlás, a város számára pedig a vándortársulatok igen csak változó színvonala.

Szinte minden évtized hozott azonban egy-egy kiemelkedő trüppöt vagy színészegyeniséget. Az 1840-es években itt kezdte pályáját Laborfalvy Róza. Itt említjük meg, hogy Laborfalvy Rózát egy kicsit magáénak érezte ezért a fehérvári közönség; a színpadtól búcsúzó előadását is itt rendezték 1884-ben. Férjét, Jókai Mórt 1893-ban díszpolgárrá választották és ekkor nevezték el a régi Úri utcát Jókai utcának: azért mert Laborfalvy Róza valaha itt lakott.

1846-ban Prielle Kornélia vendégszerepelt nálunk, az 50-es évek üdvöskéje pedig a bécsi később híres Gallmayer Pepije volt.

1860-ban Szigeti Imre társulatában a gyermekszereplő volt a legkiemelkedőbb tehetség: az akkori Köles Lujzából később Blaha Lujza lett. Szigetire így emlékezett naplójában: „Egyszer Székesfehérváron így szólt rám az akkori direktorom, Szigeti Imre: eredj innen, te csámpás! Nem is bocsátok meg neki soha.” 1867-ben Szuper Károly társulatában lépett színpadra először itt Fehérváron, a Peleskei nótáriusban Jászai Mari, aki a Nemzeti Színházban is Laborfalvy Róza szerepkörét vette át.

Nem hihetjük azonban azt, hogy a fehérvári közönség töretlen lelkesedéssel égett a színészet ügyéért: bizony sanyarú kenyér volt az, estéről estére megszerezni a nagyérdemű

kegyét. Hiszen mindennap volt előadás, csak az ún. „normanapokon” nem: ezeken az egyház tiltotta a színházi előadást. Voltak nagyon nyomorúságos évadok, bukott társulatok szép számmal. Igen kiemelkedő előadások tudtak csak közönséget becsalogatni a színházterembe.

A Győry-ház színházterme igen elhanyagolt állapotban volt; már a 40-es évek elején átépítették egyszer, ekkor a Fekete Sas Szállóba költözött a színészet (128.) 1842–43 telén Petőfi Sándor itt szerepelt. A Győri-házi színházterem összeomlása után (1873) pedig a Magyar Királyban játszottak a színészek (101).

A színészet pártolása és az állandó, új színház építése időről időre visszatérő problémák, melyek élénken foglalkoztatták a kor szak kulturális egyesületeit.

A színpártolás elsősorban a Casino Kórhöz kapcsolódott, ennek eredménye 1860-ban a Színészet Pártoló Társaság megalakítása volt. Az állandó színház ügyét elsősorban a Vörösmarty Kör karolta fel. Már 1846-ban felmerült a gondolat, majd 1857-ben. Ekkor parázs vita keletkezett a jövő színház helye kapcsán: a kezdeményezők Splényi Henrikkel az élen (aki melleleg később Blaha Lujza férje lett) a Hal térre képzelték a színházat. Ehhez a hatóság nem járult hozzá, mert vészesen leszűkítené az amúgy is zsúfolt piacteret, akadályozná a közlekedést és „elzárná a Ponty Szállodát.” Voltak akik a felsővárosba kívánták helyezni a színházat. Ez utóbbiak győztek, hiszen az a kis sétatér, amit végül is a város erre a célra ingyen felajánlott, éppenséggel a Felsőváros területéhez tartozott 1872, a Budai kaputorony lebontása előtt.

A színház részvényes alapon épült: alapkövét 1872. augusztus 20-án ünnepélyes keretek között tették le (194.) és két év múlva, 1874. augusztus 22-én nyílt meg a színház (195.). A megnyitó előadáson a Nemzeti Színház tagjai adták elő Katona József Bánk bán-ját, Laborfalvy Róza mondta el Jókai ünnepi prólóját.

A részvénytársaság, amely 600 db 100 Ft-os részvény kibocsátásával alakult meg, lehetővé tette az „örökös páholyok” megvásárlását is. Ez a színház építésekor áldás volt, mert 1500 Ft-ért adtak egy örökös páholyt (három részletben kellett az összeget tör-

leszteni). A működés folyamán azonban már átok volt ez a rendszer, mert előadásenként csak névleges összeget kértek a páholy igénybevételért, ami állandó veszteséget jelentett a folyton anyagi gondokkal küzdő társulatoknak. Nyolc ilyen örökös páholyt adtak el, s ezek tulajdonjogát a család telekkönyvi lapjára is rávezették. Elvileg a páholyok a teljes ár visszafizetésével visszaválthatók lettek volna, ám erre sohasem volt pénz. Látván az anyagi gondokat, a páholyok tulajdonosai önként mondtak le „tulajdonukról” akkor, amikor a színház a város kezelésébe került.

A színház gondjainak eredője a csekély érdeklődés volt. A múlt század utolsó évtizedeiben igen nehéz volt a közönséget a színházba csalogatni: a gazdasági növekedés ideje lejárt, s itt nem telepedett meg jelentős ipar, a megélhetés gondjai foglalkoztatták az embereket. A 70-es évek végén a Színházpártoló Egylet, majd a Jótékony Nőegylet is felvállalta a közönségszervezést. A színház is adott kedvezményeket; ezek egyik jellegzetes torzszüleménye a „zóna”, azaz félárú előadás volt. Torznak azért ítélem, mert a darabot természetesen nem lehetett a felénél abbahagyni, a darab kiállítását, az igényességet pedig igazán kár volt még alább szállítani (195.).

Szintén némi jövedelmet jelentett a színházépület két oldali portáljai beépítésével nyílt üzlethelyiségeket kiadni. A leghosszabb „albérlő” a Stignitz Kávéház volt, de volt itt bútormentaterem vagy szabóüzlet is.

A legjobb közönségcsalogatónak ekkor is a neves vendégművészek meghívása bizonyult. A korszak híres vendégei Blaha Lujza, Pálmai Ilka, Küry Klára, Ney Dávid, Jászai Mari, Csillag Teréz, később Varsányi Irén, Hege-düs Gyula, Rózsahegyi Kálmán, Patkós Irma, Fülöp Sándor, Szondi Piri, Ladomerszky Margit, Megyeri Juci és Tolnay Andor. A 30-as években színházi kultúránk számos mai kiválósága kezdte itt pályafutását.

A csődbe jutott színházi részvénytársaságtól a múlt század végén a város megvásárolta a színházat 60 ezer Ft-ért. Vörösmarty Mihály nevét 1913 óta viseli.

Az eredeti, késő eklektikus épület, amelyet Szkalniczky Antal tervei alapján Hübner Ferenc épített, a II. világháború alatt kiégett, részben le kellett bontani.

A színház történetének ismertetése kapcsán láttuk, hogy a színészet-színpártolás, azaz végül is a nemzeti nyelv és kultúra ápolásának ügye hozta létre a múlt század kulturális társaságainak sorát. 1838-ban alakították meg a Casino Társágot, amely vidéken az elsők között követte a pesti Nemzeti Kaszinó létrejöttét. A Casino Társaság a székesfehérvári Takarékpénztár helyiségeiben, a Bezerédj-házban alakult meg és működött. (Szabadság tér 7.; 44.). A Petőfi Sándor 1842–43-as itt-tartózkodását (119.) leíró Szuper Károly színész többször említi naplójában egy „kört”, illetve kaszinót, ahová a normanapokon eljárógtak együtt a lapokat elolvasni (111.). Az 1850-ben újjáalakult kaszinónak 239 tagja volt: a tagok között megyei tisztviselők, városi polgárok és egyháziak voltak. A cél a kulturált társas együttlét és az önművelés, a jó ízlés terjesztése. A kaszinó az 50-es évek végén megszűnt, ezt onnan tudjuk, mert megmaradt vagyona (61 Ft) az aggintézet pénztárába utalták.

1861-ben alakult újjá a Fehérvári Kaszinó, 150 taggal. Splényi Henrik vezetésével, most a Színpártoló Egylet albérlőjeként a Györyházban. Egyszerű az együttműködés: a kaszinó kifizetett célja az irodalom és a művészet támogatása, ezen belül a színpártolás. Kis könyvtárat tartottak magyar irodalmi munkákból, naponta kapták a friss lapokat (külön díjazták a postást, hogy minél előbb hozza ki a lapokat). Helyiségekben egy vendéglős szolgált fel, aki magyar étlapot és magyar díjszabást volt köteles kifüggeszteni. A szellemi és testi táplálék mellett a biliárd, kártya, dominó és a sakk járta.

Az újabb három évet 1866-ban a kaszinó a Kossuth utca egy másik házában, a túloldalon kezdte: az aggintézet tulajdonában lévő egyemeletes posta melletti bérházban. (Nem azonos a mai postával, ez a Kossuth utca 14. számú ház telkén volt.) A tagok száma azonban lecsökkent 32-re, a társaság élete megbénult: szinte csak a könyvtárszobának voltak látogatói. Így ez a kaszinó 1867-ben csendesen beleolvadt a Vörösmarty Társaságba, minden vagyona: könyvtárat, berendezési tárgyait és az elmaradt tagdíjak behajtási jogát is átadva. A csendes átmenet hídját a Vörösmarty-szobor felállításának küzdelme teremtette meg, amelyben a fehérvári társa-

dalom vezetői, bármilyen körnek voltak is tagjai, vállvetve vettek részt.

A Vörösmarty-szobor ügye, mint a Szózat költőjének, a megye szülöttének emléke mozgalommá növekedett 1860 óta. A kiegyezést előkészítő korszakban Vörösmarty Mihály neve és életműve a haladó gondolatok zászlajává vált. Így érthető, hogy a szobor felállítását először nem engedélyezték; csak a második kísérlet járt eredménnyel.

A szobor elhelyezése körül nagy viták dúltak, ami teljesen érthető: hiszen egy növekvő város fejlődési irányát mintegy kijelöli egy ilyen jelentős köztéri alkotás. A Vörösmarty-szobrot az akkor Széchenyi térnek nevezett mai Vörösmarty térre, az ott lakók kifejezett kérésére helyezték: a kérelmezők a szobor elhelyezését megelőző rendezési munkálatokra pénzt is ajánlottak. Így ez a terv győzött a Megyeház téri elhelyezéssel szemben. S ezzel az akkor még kialakulatlan, de a szobor miatt sürgősen rendezendő tér a figyelem előterébe helyeződött: értéke megnőtt. Mindezek miatt érthető, hogy a 70-es években egységes, szép térré, polgárházak szép együttesévé alakult. A téren a szoborbizottság kezdeményezésére a nyitott csatornákat lefedték, a szobor környékét parkosították.

A szobrot 1866. május 6-án avatták fel (132.). A szobor felállítása, a szoborbizottságban is tevékenykedők személye révén, a Vörösmarty Kör hagyományai közé sorolódott később, így vált hagyományossá május 6-i közgyűlésük is. Érdekes kitérőt kell itt tennünk. Míg a leghaladóbb polgárság szívvel-lélekkel a szobor ügyében tevékenykedett, a szobornak voltak ellenzői is. A nép ide egy keresztet szeretett volna állíttatni. 1866. május 23-án országos fagy pusztított, aminek kártétele miatt (a szőlők és a kukoricavetések teljesen elpusztultak, más szántóföldi növények is károsodtak) 1500 család szinte kenyér nélkül maradt. A fagy iszonyú aratását a nép úgy magyarázta, hogy mindez büntetés, amiért az „urak” nem engedték a keresztet felállítani. Bosszúból a fagy után sárral dobálták meg a költő szobrát.

A Vörösmarty Kör 1867-ben alakult meg a kaszinó és a szoborbizottság legkiválóbb munkásaiból. Bár, láttuk, a kaszinó hagyományának folytatói teljesen elhagyták a kaszinó – azaz a zárt közösség – jelleget. Célja: „a közműveltség fejlesztése, közszellem eb-

resztése, ápolása... ész és szívnek párhuzamos művelése s ez által az egyetemes műveltség valódi színvonalának megközelítésére törekvés.” E célok elérése érdekében éppen nem elzárkózni, hanem kitérőnek akartak: a külvárosokban szándékoztak ismeretterjesztő, ismertető előadásokat tartani a kör önként jelentkező tagjai.

A Vörösmarty Kör 126 taggal alakult meg a régi Schlenk – később Magyar Király Szálló helyiségeiben, de hamarosan átköltöztek a Fekete Sas Szállóba, majd az új színházban kaptak helyiségeket. A kör mindvégig feladatának tartotta, s ez így is vált hagyománnyá a Vörösmarty-ünnepségeket: Mihály-nap tiszteletére szeptember 28-án nagy tömegek részvételével felvonulást rendeztek a szoborhoz, ahol műsor és koszorúzás volt. A költő születésnapján és halála évfordulóján évente ünnepély és díszvacsera volt a kör helyiségeiben, a halálévfordulón gyászistentisztelet volt a cisztercita templomban. Ugyancsak a kör tagjai szervezték 1900. december 1-jén Vörösmarty születésének országos centenáriumi ünnepségét, amelyre különvonatokon érkeztek a résztvevők. Az ünnepség a megyeházán, a színházban és a szobornál folyt, a kápolnásnyéki házra ekkor helyezték el az első emléktáblát, ugyanakkor a cisztercita rendház falára is (219.). Este a Magyar Király Szálló díszvacserájával zárult a nap. Az ünnepség díszvendége a költő fia, Vörösmarty Béla és az akkori miniszterelnök, Széll Kálmán, a költő veje volt.

A századforduló idején tanúi lehetünk a Vörösmarty Kör hanyatlásának, és ugyanakkor néhány külvárosi olvasóegylet dinamikus, jó működésének. A kör válságát súlyos anyagi gondok tetézték, így hamarosan felvetődött valamelyik egylettel való egyesülése (előtte többször tárgyaltak a Régészeti Egylettel való fúzióról is, de az meghiúsult).

1861-től működött a Tóvárosi, 1868 óta pedig a Felsővárosi Olvasókör. Később ez utóbbi a Vízivárosi Olvasókörrel, a Tóvárosi pedig 1907-ben a Vörösmarty Körrel egyesült.

Az egyesüléskor a tóvárosi olvadt bele a Vörösmarty Körbe. Az új közös szervezetnek már nem célja a külvárosokba kivinni a művelődés lehetőségét: maga akar a művelődés – és tegyük hozzá: az úri társadalom – központja lenni. A régi hagyományok persze

megmaradtak, sőt reneszánszukat élték. Az új vezetőség élére Széchenyi Viktor főispán került. A taglétszám jelentősen megnőtt, hiszen most már az „úri társadalomhoz” való tartozást a körbe való belépés is szimbolizálta. Ezzel természetesen együtt járt az is, hogy nem lehetett „akárki” köri tag, csakis az, aki a „kaszthoz” tartozott. A tagság tehát több, de teljesen zárt. „Hivatalból” tagjai például a városban állomásozó katonatisztek, akiket a választmányi bizottságban hat tiszt képviselt. Ez a 80-as évektől vált hagyománnyá.

Az egyesülés után a nyomasztó helyiség-gondok is megoldódtak. A későbbi Kossuth utcai régi kaszárnya és a régi aggintézet lebontása után (1880-as évek) a területet rendezték és a századfordulón elkezdődött a beépítése. Az itteni első épületek az Árpád fürdő és Széchenyi Viktor magánpalotája voltak, ezeket követte azután a pénzügyi palota és a posta felépítése, közöttük a Petőfi utca megnyitása a Várkörút felé (183.). A Széchenyi-palotát (82.) eleve úgy tervezték, hogy az emeleti helyiségeket a kör számára engedik át. Az I. világháború után a tagság az egész palotát megvásárolta: 71 tagja adta össze a kölcsönt a palota kifizetéséhez 1920-ban. Az immár végleges termekben igen élénk, a háborúig igen vidám „társas élet” folyt: kártyapartik, bálók, díszvacsorák, estélyek és ünnepek egymásutánja ekkor a kör élet. S bár formailag a kör teljes jogú tagja csak férfi lehetett, a hölgyek csak „olvasó tagok” voltak, ezek a rendezvények nehezen képzelhetők el a „hölgykoszorú” nélkül. Éppen ezért aztán a háború alatt szinte megállt itt a levegő: a férfiak nagy része bevonult, vége lett a vidám életnek. Tartalmas előadásokat, felolvasásokat, önképzőköri estéket talán még lehetett volna rendezni, de az már régen nem volt divat erre. A 20-as évektől, a kör restaurációjától kezdve pedig csak a kaszinó-jelleg erősödött. „Új tradíciók” is születtek: évről évre a kör „Vörösmarty-bálja” nyitotta meg a báli szezont, „Vörösmarty-lakomát”, és március 15-én a szabadságharc emlékére „emléklakomát” rendeztek, folytatták és hangsúlyozták a Mihály-napi búcsújárásokat a Vörösmarty-szoborhoz. Sem a „bál”, sem a „lakoma”, sem pedig a „búcsú” nem illettek ugyan a nagy költő emlékéhez, mégis ez az egyik szál, a költő emlékének ápolása, ami még pozitívumként értékelhető a kör műkö-

désében. A másik valamiféle mecénási szerep, ahogyan a helyiségeibe befogadja más egyesületek, intézmények, társulások értékes kulturális kezdeményezéseit. Említsünk itt meg két végletet: a kör leánycsoportja vasárnap délutánonként működő színdarabokat próbált és adott elő, 1932-ben pedig a Kör szárnyai alatt megalakult a Vörösmarty Irodalmi és Művészeti Társaság. A társaság szakosztályaiba az aktív alkotókat tömörítette, célja a helyi művészet pártolása. A társaság megalakulása önmagában is azt mutatja, hogy a Vörösmarty Kör már régen nem teljesítette hivatását, de legalább támogatta azt a másikat, amely ezt teljesíteni szándékozik. A társaság adta ki 1938-ban a VÁR című, már említett folyóiratot, amelynek szerzői között György Oszkár mellett Baróti Géza, Jankovich Ferenc, Pálffy István, Weöres Sándor, Fodor József, Szabolcsi Bence, Illyés Gyula, Képes Géza, Tatay Sándor és Németh László nevével találkozhatunk.

Az 1930-as évekre a Vörösmarty Kör hanyatló szakaszába érkezett, bár jegyezzük meg itt: a látszat ennek ellentmond. Ugyanis a kör saját rendezvényeiként tüntette fel pl. a társaság egészséges és értékes kezdeményezéseit, holott saját tagjai inkább az akkor kitört bridzsőrületnek hódoltak. Ugyanakkor egy másik egyesület, az 1873-ban alakult Székesfehérvári és Fejér megyei Történelmi és Régészeti Egylet és utóda a Múzeumegyesület éppen a 30-as években érte el – egyesületként – tevékenysége csúcsait. A működő öregurak pepecselésével teltek az első évtizedek, de ez a nyilvánosság elől elzárta munkát vetette meg a mai múzeum gyűjteményének alapját. Az építkezések során a földből frissen előkerült és a kastélyok, udvarházak falán régen porosodó leletek ekkor még csak egy helyre, a vármegyeháza poros raktárába kerültek. 1910-ben lett nyilvános és megtekinthető a gyűjtemény, akkor kapott az Oskola utcában helyiségeket (185.). A régi egyesület legaktívabb tagjai: Hattyuffy Dezső, Lauschmann Gyula és az újonnan ide került cisztercita rendi tanár, Marosi Arnold hosszú évtizedes buzgólkodása, szívsós munkája, gyakran kilincselése és rábeszélőképessége kellett ahhoz, hogy a „raktárból” múzeumi kiállítás, az adathalmazból rendezett történet, tervszerű kutatási program alakuljon ki, tehát az egyletből múzeum váljon.

S gondoljuk csak meg, mindannyian, régtek és újak is „műkedvelőként” (a szó legnehezebb értelmében használva a kifejezést), rendes polgári foglalkozásuk mellett tették meg a legalapvetőbb lépéseket: kutattak, feltárták, gyűjtögettek, publikáltak és bemutattak. Maga Marosi is csak 1937-ben vált meg tanári állásától s csak 2 évig, haláláig volt főhivatású muzeológus. Halálakor könyveit és cikkeit 11 sűrűn szedett lapon sorolták fel.

A házat a kultúrház (a mai Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár és a Csók István Képtár) építése előtt, 1937-ben bontották le. Az egyesület szépen megszaporodott gyűjteményével 1929-ben költözött át a mai múzeumépületbe (akkor Bognár utca, ma Gagarin tér; 109.). Az épület a 19. század közepéről való, sok funkciója miatti átalakítások (izraelita hitközségi iskola, árvalház, rendőrség) az eredetileg késői klasszicista homlokzatát felismerhetetlenné tették.

A múzeum céljára átadandó épületről a város 1928-ban határozott. Ekkor a mai Népköztársaság út felé kiálló részt lebontották, az épületet tatarozták és közadakozásból felszerelték. 1935-ben már a Szent István-év jegyében a Bástya utcai oldalon kétemeletes új szárnyal, tetővilágításos képtárral és a kőtárral egészült ki. A múzeum kibővítése Schmedl Ferenc és Molnár Tibor tervei szerint, a külső homlokzat kialakítása Kotsis Iván tervei szerint történt (113.).

A képtárat 1937. június 19-én nyitotta meg Hóman Bálint kultuszminiszter.

A Múzeumegyesületnek jelentős vállalkozása volt publikációinak megjelentetése. A helytörténet igen fontos első cikkei jelentek meg 1931 óta a Székesfehérvári Szemle című egyesületi folyóiratban, amely a Székesfehérvári Napló mellékleteként indult. Lapjain publikáltak mindazok, akiknek kutatásait ma is haszonnal forgatjuk, nemcsak kutatásaik megbízhatósága miatt, hanem azért is, mert az a forrásanyag, amit ők még ismerhettek, azóta részben megsemmisült. A lap felelős szerkesztője, a történeti-régészeti kutatás példamutató munkása, Marosi Arnold mellett találkozhattunk itt a levéltárosok, tanárok: Juhász Viktor, Dormuth Árpád, Schoen Arnold, Schneider Miklós, Philipp István, Polgár Iván, Juhász József és még sokan mások munkáinak eredményeivel.

Városunk múlt századi zenei életéről elég kevés tudomásunk van. A város 1777-től a káptalannal közösen tartott fenn hivatásos zenekart, amelynek vezetője kezdetben a német iskolamester volt, ebben mindig énekeseket is foglalkoztattak. Ők jelentették a magyar nyelvű színtársulat zenekarát is a színházi igények szerint kiegészítve. A múlt század 30-as éveiben ez a zenekar bővült ki a bécsi klasszicizmus zenei igényei szerint; ekkortól a szoprán és az alt szólamot már nők énekelték (ezelőtt fiúk). Ez időtől kezdve a karmester zenepedagógiai feladatot is kapott: az énekes utánpótlást neki kellett kiképeznie. A magán zeneoktatást az 1850-es években a Koppallik nővérek, a 60-as években Raader Cecília, a 70-es években Landesmann Dávid, Aujedszky Adolf, Heinrich Aranka, Horváth Böske és Udvardy Emerika zongoraiskolái jelentették. Hegedűt Breinreiter Lipót és Balassa Kálmán tanított. A 70-es évektől a cisztercita gimnáziumban zeneiskola alakult, a reáliskolában pedig zene- és énekkar. 1875-től a két iskola muzikusai közös hangversenyeket rendeztek, és térzenéken szórakoztatták az érdeklődőket. A Tűzoltó Egylet is tartott fenn zenekart, ők időről időre a Magyar Királyban hangversenyeztek. Katonazenekara 1896-ig csak a közös hadseregbeli ezrednek volt, jó szívvel részt vettek nagyobb ünnepek műsorában. 1896-ban állították fel a 43 tagú honvédzene-kart.

A házi muzsikálás nyilván kedvelt szórakozás volt fehérvári polgárházaknál is, de csak az Eltér család zenés estélyeiről van tudomásunk az 1850–60-as években, Eltérné Uffer Eliza magas színvonalon zongorázott és énekelt, köré csoportosultak a zenekedvelő és -értő családok. 1854-ben Garay János árvái, 1865-ban pedig a megyei kórház javára rendeztek hangversenyt, ez utóbbin Rossini Stabat Mater-ét adták elő.

A 80-as, 90-es években elsősorban a kamaramuzsika divatozott, két kvartett működött, a másodikat csak „doktorkvartett”-nek nevezték, mert tagjai dr. Kneifel Ferenc, dr. Lauschmann Gyula, dr. Fejér Ferenc és dr. Vass Bertalan voltak (tanár, ügyvéd, orvos).

1901-ben alakult meg a Zenekedvelők Egyesülete, s az egyesület 1913-tól zeneisko-

lát tartott fenn a Megyeház tér 10. szám alatt (Szent István tér).

1931-ben a Zenekedvelők Egyesülete 30 éves és a 3. honvéd gyalogezred zenekara 10 éves évfordulójáról közös ünnepélyen emlékeztek meg az érintettek. Ekkor mutatták be az akkori híres katonazenekari karmester, Schwarzkopf Arthur Magyar szvitjét, amelynek alcíme Fehérvári hangulatképek.

Századunk első harminc évében a dalkörök, dalárdák könnyen alakultak és gyorsan meg is szűntek. A Polgári Dalkör, a Református Dalkör (228.) és a Déli Vasúti Műhely Dalegylete (221.) hosszú időt és sok sikert ért el.

Az 1938-ra készülő városban fellendült a dalosmozgalom. A MÁV, a Törekvés, az Iparos Dalkör, az Építőmunkás és a Felsővárosi Földműves Dalárda nagy lelkesedéssel készült az ünnepségeken és a dalos találkozókön való szereplésre (231.).

Érdekességként említem csak meg, hogy Fehérvárról indult el a moziba járás tiltásának mozgalma: 1916-ban a fiatalkorúak itteni felügyelő hatósága országos kampányt hirdetett, hogy a gyermekeknek és fiatalkorúaknak tiltsák meg a mozik látogatását. Az iskolák ezt szigorúan tiltották még a 40-es években is. A 30-as évek végén pedig Fehérváron már négy mozi is létezett: az Új Várkörúton, a Prohászka-emléktemplom kultúrházszármányában működött a Glória (a szárnyat a II. világháború alatt lebombázták) és 1938-ban nyílt meg a Hübner Tibor tervezte új mozi, az Alba (ma Köztársaság). Az Uránia a színház mögött volt (ma Koch László utca) az Arany János utca végén, a mai Petőfi mozi épületében a Rex játszott. Az Árpád mozi az Árpád fürdőben is már régen szórakoztatta közönségét.

A város első kölcsönkönyvtárát 1861-ben nyitotta meg Klökner Péter 1800 db magyar és német nyelvű kötettel.

„SÖTÉT A KÉP, DE...”

Székesfehérvár gazdasági élete korszakunkban válsággal küzdött. Városunk ekkor éppen a „lemaradás” korszakát élte. Hagymányos kézműipara és korábban virágzó távolsági kereskedelme nem volt képes eredményesen bekapcsolódni a piacokért folytatott versenybe. Az éppen ekkor világvárossá fejlődő Budapest gyáriparának és a dunántúli nagyvárosok kereskedelmének versenye nem kedvezett városunk gazdasági fejlődésének; kialakult az ördögi kör: nem volt tőke a beruházásokhoz, és nem termeltek tőkét a beruházások. A helyzetet Diabella György közgazdasági előadó 1894-ben így jellemezte: „Budapest közelsége, minden iránybani gyors fejlődése ipari, kereskedelmi forgalmunkra nagy nyomással van. Odacsalja legjobb munkásainkat, oda vonzza a vásárlókat...”

A helyzetet rontotta az a jellegzetes patriocius-polgári életszemlélet is, amely a város vezető rétegét jellemezte. A cél nem az volt a szemükben, hogy újabb és újabb műhelyt nyissanak, gépet vásároljanak, újfajta terméket állítsanak elő, tehát nem az, hogy beruházzanak, és nem is az, hogy jó kalmárszellemmel megforgassák pénzüket, hanem csupán az, hogy újabb és újabb polgárházat, szőlőt, földet vásároljanak. Vagyonuk volt tehát, de tőkéjük alig. Mindezekért a magam részéről teljesen igazoltnak látom azt az – első pillanatra – rosszmájúnak hangzó mondatot, hogy Székesfehérvár nem volt más ekkor, mint egy „őskoronázó falu”.

A problémák gyökere tehát a tőke – s emiatt az iparosítás – hiánya. Ezt a bajt természetesen a városban sokan felismerték, tenni azonban nem sikerült ellene. Legalábbis értetlenséggel fogadták Zichy Jenő, „az ipargróf” tevékenységét is, aki pedig az 1879. évi kiállítás szervezésébe is amiatt vágott bele, hogy az iparpártolás fontosságára hívja fel a figyelmet. Szerinte a hazai ipar képes mindazt megtermelni, amire a belső fogyasztásnak szüksége van, csak nem tudnak egymásról: az ipar és a fogyasztó. Kiállítás kell tehát, hogy találkozzanak. Ez a találkozás pedig a továbblépés záloga is; az árut nyereséggel termelő ipar mind többre képes, így mind több fogyasztót tud ellátni, s mind több munkást tud foglalkoztatni. A gondolat egyszerű ugyan, de nem értették meg a városatyák. Az ipargrófnak köszönetet szavaztak, mert a kiállítás fényesen sikerült, csak éppen nem érte el célját. A találkozást nem követte tett: pedig a siker éppen abból fakadt, hogy még jócskán voltak tartalékai az itteni kézműiparnak. Ezeket azonban a századvéghez közeledvén lassacskán felélte, továbblépésre nem volt képes.

A század végére már aggasztóvá kezdett válni a válság jól látható kísérőjelensége: a munkanélküliség. A város nem volt képes munkához juttatni a környékről idetóduló ellátatlanokat. A lélekszám tehát jócskán megnőtt, a munkaalkalom pedig nem nőtt, sőt a tönkremenő kisipari ágazatok miatt éppenséggel csökkent volna, ha a századforduló nagyarányú építkezései nem teremtenek legalább ideiglenes munkalehetőségeket.

A Székesfehérvár és Vidéke egyik 1901-beli cikke az iparpártolásról szólva, azt hiszem, rátapintott a lényegre: „ha egy országot szónoklatokkal lehetne boldogítani, akkor Magyarország virágoznék legjobban! De ha komoly munkáról van szó, akkor igen elhagyatva érzi magát az ország”.

A város vezetői a századforduló táján még arra is képtelenek voltak, hogy a felkínált iparfejlesztést elfogadják. Wekerle Sándor, a cisztercita gimnázium egykori növendéke, későbbi miniszterelnök dohánygyárat kínált a városnak. A földbirtokosok viszont ezt nem szívesen vették volna, mert a napszámbérek emelkedésétől félték. (Így a gyár Pápán épült fel.) Nem valósult meg az ebben az időben tervezett selyemszövő, a műtrágyagyár, a keményítőgyár, a konzervgyár, a tejkonzervgyár, a tejszínállomás, a burgonyalisztgyár, a papírgyár, a cukorgyár. Nem valósult meg semmi, amihez – ha csak részben is – a város pénzét kellett, hiszen a város a pénzét ekkor nem gyártelepekre, hanem középületekre (bíróház, kórház, iskolák), kaszárnyákra költötte. Persze, ezekre is szükség volt, csak talán nem a gyárak helyett.

Összefoglaltam az ímént, hogy mi nem volt, lássuk azonban azt is, hogy mi az ami volt. Létezett a gyáripari versenytől sanyargatott kisipar, ezen belül éppen a századfordulón egy kis lélegzethez jutó építőanyag- és építőipar, volt egy pár középüzem. A fentiek miatt volt „szegényügy”, munkanélküliség, betelepültek a kültelkek, amelyek kommunális ellátásáról szó sem esett. A város szegény volt, de ami a nagyobb baj, hogy a város mint gazda, rosszul gazdálkodott. A hagyományos kézműipar válságának eredője a bőséges és olcsó gyáripari termékek konkurenciája volt, amely a vasútépítéssel még kézzelfoghatóbb versenyhelyzetet teremtett. Századunkra különösen éreztette ez hatását a Fehérváron nagy hagyománnyal rendelkező bőriparok területén (mint a tímár, tobak, varga, szűcs) vagy olyan sajátos textiliparoknál, mint a csapó, takács, és olyan iparoknál, amelyek terméke közben kiment a divatból. Ilyen volt például a szűrszabómesterség. 1855-ben még 21 szűrszabó volt Fehérváron, 1930-ban pedig már egy sem, mert a mezőföldi juhászok, akik eddig itt vásároltak, most az alföldi vásárokbá jártak leginkább. A csizmadiák csillaga is csak azért nem áldozott le,

mert a csizmadivat a paraszt lakosság körében fennmaradt, és egyesek a hadseregnek, a tisztikarnak vagy a csendőrségnek szállítottak lábravalót. A csizmadiák egyébként egész városnegyedet alkottak a Palotaváros–Tóváros találkozásánál (a Széchenyi utca környékén). 1868-ban 208 csizmadiamester dolgozott, de még 1930-ban is 84-en maradtak. Minderről Wekerle Sándor így írt 1896-ban: „A helyi szükséglet nagysága szerint némely iparág nagyobb virágzást mutat ugyan: így Székes-Fehérváron a készletre is dolgozó csizmadiák országos vásárok és hetivásárok alkalmával sátraikból egész táborsort ütnek, melyet a csizmákat patkoló lakatosok sátrai zárnak be; de ha csak a hadsereg számára egyes kisiparosok által készített lábbeliket nem vesszük számba, ez az ipar sem tud úgy mint általában a többi ipar, a vidék szükségletein túl terjeszkedni”.

A helyi szükségletre dolgozó iparágak tehát, ha nem is fényes, de tisztességes megélhetést mindenestre biztosítottak gyakorlóiknak. Különösen megnőtt az igény a szolgáltatásokra: a javítókra, szerelőkre stb., és állandó keresletet jelentett a város döntően mezőgazdasági népessége a kovácsok, bognárok, kádárok munkájára.

A céhek megszűntetése után az iparosokat az ipartársulatok, majd az Ipartestület képviselte és tömörítette. Alakuló közgyűlésük alkalmával 1887-ben Felmayer Istvánt választották első elnöknek. A székesfehérvári szervezethez 1937-ben csatolták hozzá a járás összes iparosát. Ekkor a városban 1504, a járásban kb. 900 iparos dolgozott. Az Ipartestület jó hagyományt alakított ki időről időre rendezett kiállításával, ahol iparosai munkáját bemutathatta a nagyközönségnek. Az egyik kiállítás 1907-ben az éppen akkor felépült pénzügyi palotában volt, egy másik 1927-ben a József Főherceg Laktanyában (huszárlaktanya), az 1938-as pedig a Szent István-teremben. Az 1927. évi kiállítás jóvödelméből tudták megvalósítani régi álmukat, ekkor vették meg az Iparosok Háza Szövetkezet számlájára a mai Táncsics utca 4. számú házat gr. Klebelsberg Kunótól. Ebben a házban működött ezután az Ipartestület és az 1905-ben megalakult Iparoskör is (79). A ház így módon a szórakozás és művelődés helye is lett. Talán legnépszerűbb szeglete a tekepálya volt. Az iparosok olyannyira magukénak

éreztek a házat, hogy 1928-ban Szentes János iparoskört elnököt, különleges megbecsülésből, innen temették. Itt őrizték az iparosok hagyományos jelvényeit, s fényképünk tanúsága szerint még a 30-as években is ezekkel indultak a körmenetekre (232).

Némi konjunktúra csak az építőiparra virradt a századfordulón. A téglavetés eredetileg városi monopólium volt. 1857-ben akart Juth András a város területén önálló téglagyárat nyitni, de egészen a helytartótanácsig kellett vinnie az ügyet, hogy végül is neki legyen igazsága. A Mann-téglagyár is eredetileg a városi téglatelepet bérelte a századfordulótól, nekik a telepet végül eladták. Igen jó minőségű, kézi vetésű téglát termelt, a város is tőle vásárolt, mert téglája a csatornaboltozatokhoz kitűnően bevált. Az Eppinger-gyár már gépesített volt, nem termelt olyan jó minőségű téglát.

Követ eredetileg az Öreghegyen bányásztak: a szép sárga színű faragott kővel készítették a belváros „macskafejes” kövezeteit a századfordulóig. Később az öreghegyi kőbányát elhagyták (itt keletkezett a Bányató; 215) és a két világháború között már csak a ráchegyi bánya termelt. (A mai szeméttelég gödre.) Agyagbánya a Videoton helyén volt. Igen jó minőségű falazóhomokot a Maroshegyen bányásztak. Ennek a helyén alakították ki az új vásárteret.

Az építőipar korszakunkban mindvégig kisipari jellegű maradt. 1900-ban 87 építőipari vállalkozó 158 embert foglalkoztatott. 47-ben csak maga a mester dolgozott, 16-ban 1 segédet foglalkoztattak, s csak egy volt, ahol 22 segéd dolgozott. 1938-ban 18 ács iparost, 62 kőműves iparost és 7 kőműves és ács iparost tartottak nyilván. Összesen tehát most is 87 iparos (mester és képesített) dolgozott, de most is csak 7 számított közülük építési vállalkozónak. Kevesen voltak tehát azok, akik egy-egy nagyobb építkezést képesek voltak lebonyolítani, azok tehát, akik több kőművesnek és segédmunkásnak tudtak kenyeret adni. Munkát kereső viszont nagyon sok volt, így a munkabérek tartósan alacsonyan tartották, a munkakörülményeken pedig nem állt érdekükben javítani. Nem véletlen tehát, és a városi ipar helyzetéből általában is következik, hogy itt az építőmunkások voltak a legöntudatosabbak. Közöttük voltak a nagy fővárosi építkezéseken és

sztrájkokban részt vettek, akik hazajöve az itteni mozgalom szervezőivé váltak. Közülük is kiemelkedik Pintér Károly, aki a Szociáldemokrata Párt tagjaként tért haza. Szervezőmunkájának első eredménye 1902-ben a bíróság épületén dolgozók sztrájkja volt, amit ugyanezen évben sikeres általános építőmunkássztrájk követett. Az építők sikerének hatására sorra alakították meg szakegyleteiket a famunkások, bőriparosok és a sütőmunkások. 1903 elejétől havonta összmunkás-értekezletet is tartottak.

A Szociáldemokrata Párt helyi csoportjának megalakítására 1903. december 27-én került sor egy nagyszabású munkásgyűlés keretében. 1907-ben került sor a székesfehérvári általános sztrájkra.

Az I. világháború és az azt követő világgazdasági válság miatt az építőipar is inséges szakaszába érkezett. Az építőmunkások nagy része is ismét kenyér nélkül maradt: problémájuk a városi szegényügy dosszióját dagasztotta. Intézményes megoldás nemigen kínálkozott.

A városi munkanélküliek hadát már a múlt század végétől hullámszerű lökésekkel a környező települések elszegényedett lakossága is folyamatosan gyarapította. 1860-tól visszatérő téma a városi iratokban a szőlőhegyi kintlakás tiltása. A tiltásnak természetesen semmi fogantja sem volt, hiszen hiába rendelték el a régi présházakban, összetakolt kalyibákban való lakás megszüntetését, vagy azok lebontását, újat és jobbat nem tudtak helyette adni. Így a szőlőhegyek illegális népessége folyton szaporodott. A század végére pedig már egész tanyagyűrű vette körül a várost (szőlőhegyek, Demkó-hegy, Csóri út, Hátszeg stb.). Ugyanakkor valóban elkezdődött a szőlőhegy bontása: a filoxéra-pusztítással leáldozott híres fehérvári borászat céljaira épített hatalmas, szekérrel járható pincéket kezdték bontani az agyagért és a kőért, mint építőanyagért. Ilyen pincékre a filoxéra után soha többé nem volt szükség, az anyagra viszont leginkább éppen a „hajlékok”-hoz.

Ilyen módon egyre nőtt a városi segélyre, ingyenkonyhára, a jótékony egyesületek karitatív akcióira szorulóknak száma. Havranek polgármester 1896-ban a városok kongresszusán is ezt a problémát vázolta: „Szomorú és csaknem orvosolhatatlan baj Székesfehérvárott a szegények ügye, akik a városba tódul-

nak. A vidék föld nélküli népe, az elpusztult vidéki szőlők birtokosai, a tönkrement iparosok különösen télen oly nagy mértékben veszik igénybe a községi segítyt a jótékonyági intézményekben, hogy azok nem képesek azokat ellátni." S a helyzet egyre rosszabbodott, hiszen a városban földreformra sem került sor, a föld is kevés volt, azt is döntően kisbirtokok formájában művelték, tehát az alkalmi napszám is kevés volt. 1931-ben kétezer munkanélkülit tartottak nyilván. Ezek naponta ellepték a Városmajor előtti teret, hogy ínségmunkához juthassanak (172). A segélyhivatal előtt 2–300 ember állt naponta munkára várva, de ebből jó esetben 8–10 kapott csak munkát. A gazdáknál munkát keresők vasárnap délelőtt a „köpködőnek” csúfolt járdaszakaszon, a ferences templom előtt gyülekeztek. Szemben, a városháza előtt álltak a „szólítók”, a felsővárosi gazdák: innen szólították ki azt, akinek a következő héten valamilyen munkát adtak. Választék volt bőven (229).

A város valamiféle földreformra is gondolt: a bárándi határból 5 ezer kat. holdat ki akartak sajátítani, hogy kis bérletekben kiadhassák az ínségeseknek, de ez a terület a Katolikus Vallási Alap tulajdona lévén, ezt a kultuszminiszter nem engedélyezte.

Maradt volna a munkaalkalom-teremtés számára az iparfejlesztés, azt azonban csak az ún. „Csitány-éra” vallotta városfejlesztési koncepciója talpkövének. Ennek gyümölcsei csak 1938 után kezdtek beérni. Addig maradt, ami jórészt már a múlt században is volt: néhány középüzem, vagy inkább üzemecke, melyek azonban jelentős szerepet játszottak Székesfehérvár életében; bizonyították, hogy a koncepciózus, újat akaró, alapos szaktudással és kitekintéssel rendelkező polgár igenis képes volt valami nagyszabásúra, mint elődei.

A Palotavárosban állott városunk első, igazán gyárnak nevezhető üzeme, a Felmayer-család kékfestő és kartonnyomó gyára (197–198). 1834-ben vették fel a polgárok sorába a veszprémi születésű Sáfrán József kékfestőt. Sáfrán özvegyét vette feleségül a szegedi származású Felmayer István. A kis műhely a mai Pamuttextil kapujával szemben állt. Felmayer 200 tallérnyi költséggel megnagyobbí-

totta a régi műhelyt, de az első évtizedekben még gépek nélkül, kézi erővel, 10–15 munkással termelt. A Felmayer-cég a budai Goldberger-gyár mellett azon kevés textilüzem közé tartozott, melyek jelentős bővítésekkel tartani tudták magukat a hazai és nemzetközi versenyben; gőzgépekkel, szárítókkal és nyomógépekkel növelni tudta termelését.

Az eredeti telephely szomszédságában levő házakat és kerteket fokozatosan megvásárolták, emeletes új szárítót építettek. 1862-re 50–60 munkással dolgoztak. 1866-tól gőzerőre rendezkedtek be, s a nagy teljesítményű gőz erőgépekre több új nyomógépet építhettek. 1870-re 8 nyomógéppel és 100 alkalmazottal dolgoztak.

1890-től, id. Felmayer István halálától kezdve két fia, István és Károly vezette tovább a gyárat. Ezután bővítették kétemeletessé a főtéren levő lakóházukat, irodával, üzlettel és hajtogatóüzemmel (25, 47, 91). A század végére a gyártás már olyan méreteket öltött, hogy Kelet-Indiában földeket béreltek és maguk termesztették az indigót. Calcuttában is képviselte volt a cégnek.

1881-ben új találmány lendítette fel a kékfestőipart. Bayer, müncheni vegyész feltalálta az indigót helyettesítő mesterséges festéket, amelyet nagy tömegben, sokkal olcsóbban lehetett előállítani. A Felmayer-cég is hamarosan áttért az új festékre, így termékei még piacképesebbek lettek. Wekerle Sándor Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című műben írta: „... Egyedül egy székesfehérvári hírneves nagy kékfestőgyár képes áruival külföldön is versenyezni.”

A Felmayer-fivérek hamar meghaltak. Utánuk a két özvegy vezette egy ideig a gyárat, majd 1898-ban az osztrák neunkircheneri Nyomógépgyár Részvénytársaság vásárolta meg tőlük. A gyár századunk elején exportált Ausztriába, Németországba, Belgiumba, a Balkánra, sőt Afrikába és Amerikába is. 1900-ban 300 munkást foglalkoztatott, ekkor 8 millió méter anyagot festettek és nyomtak. A gyár 1927-ben a Wiener Bankverein tulajdonába ment át. A bank nagyarányú fejlesztésekbe kezdett: az egyes műhelyek újjáépítése 1943-ig tartott. Ehhez újabb vásárlásokkal megszerezték a Palotai út 7., 11., 13. számú házakat és a 15., 17., 19. számúak kertjeit.

A II. világháború közeledtére a termelés fokozatosan visszaesett, újabb fellendülés már csak a háború után következett be.

A város másik kékfestő műhelyét Montskó Flórián alapította, különválva a Felmayer-gyártól (52, 84). Montskó 1860-ban szabadult fel Ólublón. A Felmayer-gyárban dolgozott 1872-ig, majd önálló műhelyében termelt és átvette Felmayerék vásározó tevékenységét. 10–15 munkással és 2–3 vásározó lánnyal dolgozott. Fejér megyében nagyon kedvelték a Montskó-féle anyagokat. A fejkendőknél alkalmazott tűzpiros szín Montskókék specialitása volt, rajtuk kívül igen kevesen tudták.

Az egykori kis tobakos- és tímárműhelyek helyén a Tobak utcában a múlt század második felében már két bőrgyár állt. A nagyobb, a régebbi üzem a Weiss- és Tull-féle gyár volt (212).

A Weiss, eredetileg Weisberger – fehértímár – családot (foglalkozásukat egyébként nevük is mutatja) Fleischmann Anzelm, lovasberényi birtokos 1720-ban telepítette birtokára a morvaországi Lundeuburgból. A család férfitagjai a tímármesterséget örökölték, de a század végére már egyéb örökségük is akadt. A tímáripár mellett kiterjedt kereskedelmi vállalkozással foglalkoztak. Így teltt az 1800-as évek elején arra, hogy Weiss Hermann már két tímárműhelyt tartson fenn, majd 1834-ben egyik fiát, Weiss Simont hozzászólta ahhoz, hogy sógorával, Tull Antallal önálló műhelyt nyisson a bórkereskedelem és -feldolgozás egyik mezőföldi központjában, Székesfehérváron. A kis gyárrá fejlődő műhely 1855-ben már komoly vetélytársa volt a Palotaváros tímárainak és tobakosainak. Weiss Simon fia, Károly, bécsi tanulmányai és tapasztalatszerző útjai után, immár tudatosan készülve fel arra a feladatra, amit egy fejlődésnek indult gyár irányítása jelent, 1869-ben állt a gyár élére. A mai gyártelep helyén ekkor építették fel az első üzemszerű, nagyméretű tímárműhelyt. 1885 után a műhely termékeit az egész Osztrák–Magyar Monarchia területén ismerték, 1889-től pedig már a nyersanyagok egy részét és a cserzőanyagot is külföldről, elsősorban a balkáni államokból szerezték be.

Századunk húszas éveiben jelentős átalakuláson ment át a gyár. 1898 óta lényegesen megnőtt a bőrgyárak előnye a tímármesterek

műhelyével szemben: ekkortájt kezdték a nagyüzemekben bevezetni a házilag, növényi eredetű cserzőanyagokból készített cserzőlevek helyett az ásványi sókból nagy mennyiségben keverhető vegyszereket. Ez a technológiai újítás, éppen a jó külföldi kapcsolatok révén, szinte azonnal megjelent Weisséknél, és így húsz év alatt új termék gyártására és új üzemszerű építésére teremtett tőkét. Az új cikkeket, a talpbőröket, a zsiros felsőbőröket és a lószerszámbőröket Herkules védjeggyel hozták forgalomba itthon és külföldön. 1920-ban 28 munkást foglalkoztattak.

1935-ben újabb gyárteleppel és gyártmánnyal bővült a cég: ekkor kezdték meg a króm-cserzésű fekete és színes boxok és belésbőrök gyártását. Ez a fejlődés egy újabb tanult családtag, Vas Endre belépésének eredménye. Vas Bécsben külkereskedelmi, a szászországi Freiburgban pedig tímár-szakiskolai tanulmányokat folytatott.

Az 1930-as évek végén Weissék megvették a csődbe jutott szomszédvárat, a Kovács-féle bőrgyárat.

Kovács Ferenc székesfehérvári születésű tímármester 1884-ben alapította kis üzemét a Tobak utca 13. szám alatt. A kis üzem lényegében egész fennállása alatt a nagyobb gyár árnyékában működött, s csak olyan termékekkel maradhatott fenn, amelyeket a másik nem gyártott. A talpbőrök és lószerszámbőrök gyártásával a századfordulóra nyereségesen termelt. 1902-ben állami segítséggel egy 8 lóerős benzinmotoros géppel tudta csak fokozni a termelést. A gyár a virágkorát az I. világháború alatt élte, amikor a hadsereg szükséglete a talpbőrök piacán hatalmas konjunktúrát hozott. Minden üzem termékére nagy szükség volt és még így sem tudtak eleget termelni. Hány panaszt hallottunk a visszaemlékező első háborús bakáktól a „papírtalpu” bakancsokra? A háborús felfutás után a gazdasági világválság áldozata lett a gyár, csődbe jutott. Az egyesített két üzem területén a 30-as évek végén 45 körüli munkást foglalkoztattak.

Székesfehérvár–Palotaváros csatornáival nem csupán a bórkiélesztő és posztóipart, hanem az ugyancsak vízigenyes kelmefestést-vegytisztítást is területéhez vonzotta. Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1930-ban Székesfehérvár valamennyi, szám szerint öt kelmefestő és vegytisztító üzeme ebben a város-

részben működött: Rehorska Vilmosé a Tobak, Aposztolovics Miklóse a Tolnai, Lázár Jánosé a Simor (ma Piac tér), Moiser Istváné a Palotai utcában, Brajnovics Lajosé a Vargacsatornaparton. Közülük napjainkban már csak kettő működik a Palotai úton és a Tobak utcában.

Talán nem is gondoljuk, hogy kelmefestő-vegytisztító szakma művelői Székesfehérváron komoly felkészültségű, gyakran külföldön tapasztalatokat szerző, már századunk első felében üzemszerűen termelő iparosok voltak. Aposztolovics Miklós 1912-ben szabadult fel Székesfehérváron. Mint segéd a nagyobb hazai városokban és Franciaországban dolgozott 14 éven keresztül. Üzemét 1924-ben nyitotta meg. Lázár János Szatmárnémetiben szabadult fel 1906-ban. Segédként Budapesten, Aradon, Kolozsvárott dolgozott. Székesfehérváron 1927-ben alapította üzemét. Brajnovics Lajos 1924-ben Fehérváron szerzett segédlevelet, majd Budapest előkelő vállalatainál és gyáraiban első segéd és festőmesteri minőségben dolgozott. 1930-ban lett önálló Székesfehérváron.

A mai Palotai úti Patyolat-üzem elődjének tulajdonosa, Moiser István is Székesfehérváron tanulta mesterségét, 1916-ban szabadult fel. Üzemét 1919-ben alapította. A Palotai úti üzemen kívül a Nádor (ma Március 15.) utcában üzlete, felvevőhelye is volt. Az 1930-as években 1 segédet, 1 tanoncot és 6–8 vasalónőt foglalkoztatott villanymotorral felszerelt üzemében.

Századunk eleje óta Székesfehérvár legnagyobb ilyen jellegű üzeme Rehorska Vilmos kelmefestő és vegytisztító gyára volt. Rehorska gyára nagyapja, Rehorska Vince 1840-ben alapított szerény kis műhelyből fejlődött ki. Rehorska Vilmos édesapja korai halála után, 13 éves korában 72 esztendő nagyapjával együtt vezette az üzemet. Igen fiatalon Németországba utazott, hogy mesterségbeli tudását továbbfejlessze, a szakma újításait megtanulja. Külföldről hazatérve Budapesten és az ország nagyobb városaiban lévő üzemekben dolgozott, ahol a kelmefestő és vegytisztító ipar minden részletét megismerte.

Hazatérve 1904-ben vette át a Tobak utcai műhely vezetését, amely keze alatt gyorsan felfutott. Székesfehérváron két, Veszprémben és Kiszéren egy-egy felvevőhellyel dolgo-

zott, de akadtak megrendelői Bécsből, Budapestről, Kolozsvárról, Kassáról és Egerből is. 1914-ig 24 munkást foglalkoztatott.

Az I. világháború idején üzemét katonai célokra foglalták le. Itt mosták, tisztították a városban működő 16 katonai kórház ruhaszükségletét. A tulajdonost bevonultatták, katonaként vezette üzemét 1915–18 között. Gyárát olyan feltétel mellett adta át a közös hadseregnek, hogy az üzemanyagokat, munkásokat a hadsereg adja, a gépek használatáért pedig méltányos bért fizetnek. Utóbbi azonban a veszteség háború végén nem kapta meg Rehorska Vilmos. Pert indított, kártérítési jogosultságát a bíróságok megállapították, a kártérítési összeget 120 000 pengőben határozták meg. Kifizetésére soha nem került sor, mert a magyar kormány kimondta, hogy a közös hadsereg által igénybe vett hadi szolgáltatásokból eredő követelések kiegyenlítésére költségvetési fedezete nincs.

A két világháború közötti időszakban a gyár csökkentett üzemmel, 10–12 munkással dolgozott. Ekkor kazánházában két Cornwell típusú kazán fejlesztette a gőzt az üzem szükségleteire. Ugyanitt helyezkedtek el a kelmefestésre szolgáló medencék. Egy másik földszinti teremben tolltisztító gép, gőzmosó gépek, centrifuga, portalanító és benzinmosó gépek, valamint benzindesztilláló készülék és 10 LE-s gőzgép működött. Külön helyiségben dolgoztak a mángorlógépek. Gőzvasaló szobákat is berendeztek. Az emeleten szárítótokat alakítottak ki. Rehorska Vilmos kelmefestő és vegytisztító gyárát ezzel a berendezésével korának egyik legmodernebb üzemeként tartották számon, amely a legkényesebb igényeket is kielégítette.

A Karl-cég tevékenysége elválaszthatatlan a kereskedelemtől, története pedig a sokoldalú vállalkozókészség példája. Olyan szép sikerrel, hogy 1928-ban Karl István a város virilistái (legtöbb adót fizető polgárai) között az első helyen szerepelt, s mint ilyen, a törvényhatósági bizottságnak tagja volt.

Ma is érthető fogalom még a fehérváriak szóhasználatában a „Karl-ház”, „megyek a Karlihoz” kifejezés, Fő utcai egykori házukat jelöli (ma az Állami Gazdaságok boltja van ebben a házban). A 30-as években termékeik: védjegyzett Kajofi, és Hobokol likőrjeik, a Kék Csillag borpárlat, a különböző ízesített

likőrök és ecetek, amelyeket saját üzemükben állítottak elő, éppen ilyen ismertek voltak.

Cégük története olyan szempontból is a város ipari fejlődésének példája, hogy akkor „idegenként” alapítottak itt üzemet (Felmayer is idegen volt), és hogy az első – és legyünk kicsit szigorúak –, korszakunkban utolsó „alapítási láz” idején hozták létre.

A család Budán már fél évszázada jól menő ecetgyárral bírt, amikor Karl György a Déli Vasút építkezései kapcsán, mint építész megtelepedett Fehérváron. Irodáját legfiatalabb öccse, József vezette itt, aki egyébként tanult kereskedő volt. Látván itt a kereskedő jó lehetőségeit, 1863-ban a Fő utcán fűszerkereskedést nyitott, amit rövidesen nagykereskedéssé fejlesztett, és megvásárolta a Kigyó utcában a Hoffmann-féle ecetgyárat (110–112). Az új gyárat az akkori modern technológiára állította át, így a gyártás és kereskedés a század végére már szépen jövedelmezett. A vállalkozásban a Felmayer család tőkéje is segítette, hiszen Karl József Felmayer István lányát, Emíliát vette feleségül. 1890-től már legidősebb fiuk is részt vett az üzletben, ekkortól a cég neve, „Karl József és Fia”, amiből a Kajofi márkanév származik. Az 1910-es években a vállalatnak 20 alkalmazottja volt.

Karl István cégbe belépő fiait igen gondosan készítette fel pályájukra: 1924-től Ernő a gyártásért, Tibor a kereskedésért felelt, munkájukhoz a legjobb külföldi képesítést szerezték meg. A 30-as években a konzervgyártás is elkezdődött üzemükben, amit ekkor egyébként ismét modernizáltak. Így alkalmazottaik számát kb. 50-re növelték. A 30-as évek a cég és a család fénykora volt. Karl István ekkor többek között a Kereskedelmi Társulat elnöke, a székesfehérvári Takarékpénztár, a Kereskedelmi Bank elnöke volt.

Érdekességként említek meg három kisebb céget. Krén Ignác 1882-től folytatott vaskereskedést Fehérváron, míg nem saját kályhatalálmányát kezdte propagálni. A világitó töltőkályhát, vagyis a Krén-kályhát szabadalmaztatta, de őt is utolérte a magyar feltalálók végzete: állami érdeklődés hiányában maga volt kénytelen a terjesztéssel is foglalkozni, s előbb lett ismert a találmány külföldön, mint nálunk.

A Vidor testvérek cukorgyára 1905-től 1930-ig működött a József utcában, ezután Verbóczy név alatt termelt tovább. Az egész Dunántúlra szállítottak tortaféleségeket és szörpöket. 35 munkást foglalkoztattak (205).

1879-ben kezdte meg működését Bory József autó- és gépjavitó műhelye (mai Élmunkás út), amelyben saját konstrukciójú robbanómotorokat is gyártottak. Bory József fiainak igen gondos képzést adott: az üzemet továbbfejlesztő Pál a Ganz-gyárban szabadult fel. 1911-től átvette apja üzemét. Igazi konkurenciát csak testvére, Bory István Budai úti javítóműhelye jelentett számára. István a pesti MÁV Gépgyárban tanult. Saját üzemét 1927-ben nyitotta. Mindkét üzem nagyon eredményesen használta ki azt a ténytet, hogy Fehérváron az 1920-as években több autó volt, mint más, hasonló kategóriájú városban. Javításra, alkatrészgyártásra szükség volt tehát, de a 30-as években már a traktorok javítására és alkatrészpótlására is gondot fordítottak. Pál pedig igen hasznosan közreműködött a harmadik, a legnevesebb Bory fiú, Jenő bronzszobrainak készítésében: műhelye végezte el a szobrok öntését.

A villanygyár, gázgyár és a MÁV járműjavító üzemekről másutt szoltam.

Itt kell viszont szót ejtenünk a nyomdákrol, még akkor is, ha nagyságrendjük, alkalmazottaik száma szempontjából nem érték el az említett középüzemek szintjét. Az a kulturális érték, amit nyomtatványaik jelentettek, sem mutat túl a helyi jelentőségen, viszont éppen helytörténeti szempontból felbecsülhetetlenek lapkiadói és nyomdai vállalkozásaik.

1882-ig csak a Számmer család bírt Székesfehérváron nyomdával. A család Veszprémből származott ide: Számmer Mihály már mint veszprémi nyomdász szerzett privilégiumot székesfehérvári nyomda alapítására 1806-ban. A nyomdát a Kaszárnya (Kossuth) utcában, a 11. számú ház hátsó emeletes részében nyitották meg. Talán ennek a hagyománynak hatására a Kaszárnya utcában és környékén később (a századfordulótól a 30-as évek végéig) kicsiny nyomdák egész füzere dolgozott.

Számmer Mihály özvegye után két fia vette át a nyomdát, közöttük felosztották a veszprémi és a székesfehérvári üzemtet: az

ittenit Számmer Pál vezette 1844-ig. Ez a fehérvári nyomdászat legfényesebb korszaka, ekkor adták itt ki Vörösmarty Mihály Bujdosók (1830) és Csongor és Tünde (1831) című műveit. Számmer Pált és családját Vörösmarty személyesen is becsülte. Számmer Pál özvegye 1869-ig vezette a nyomdát. 1848-ban cenzúra nélkül nyomtatván ki a 12 pontot, 1850-ben 6 hónapig a hírhedt Újépület foglya volt Pesten.

A 19. század közepén a nyomdát a Sas (Ady) utcába költöztették át, a Kölcsönös Segélyező Egylet házába (127). Az özvegy halála után két fia, Imre és Kálmán közösen működtették a nyomdát, amely ekkor vette fel Vörösmarty nevét. 1871-ben Számmer Imre új berendezéssel, új helyen, a Nádor (Március 15.) utcában, majd 1882-től a Bástya utcában új nyomdát alapított (192). Korszerű berendezésű, jó vevőkörű nyomda volt, amit özvegye majd veje vezetett tovább. 1920-ban ezt vette meg a „Pannonia” szövetkezet, s 1949-ig ezen a néven működtette.

Számmer Kálmán vitte tovább a Vörösmarty Nyomdát, de nem sok sikerrel forgolódott az üzleti életben: 1882-ben a nyomda felét Csitáry Kálmánnak adta el, ő maga a megmaradt résszel visszaköltözött a Kaszárnya utcába, majd századunk elején az egyházmegye vette meg tőle. Ekkor Páduai Szt. Antal nevét vette fel a nyomda, és többször költöztették (pl. a szemináriumba, majd az agg papok házába). Végül 1939-ben vették meg a nyomda elhelyezésére a Vasvári utca sarkán álló házat. (1926-tól ismét Vörösmarty Nyomda néven.)

1882-ben tehát megszűnt a Számmer család egyeduralma, Csitáry Kálmán, majd testvére, Csitáry G. Emil vezette a Sas utcai vállalatot. Itt készült a Székesfehérvár és Vidéke című lap. 1895-ben egy újabb tönkrement nyomdát vettek meg (ez addig a Jókai utcában működött). Az özvegy, majd 1921-től a fiú, Csitáry Jenő virágoztatta fel a nyomdát: ő hozatta városunkba az első szedőgépet.

A századforduló éveiben alapított nyomdák közül meg kell említeni Eisler Adolfét, a Minerva Nyomdát (Weinberger Dezső, Sas, majd Kossuth utca) és a Debreczenyi Nyomdát (Debreczenyi Gyula, Zalka Máté utca 6., majd a Zalka Máté utca – János köz sarkán). Ezek mindegyike az államosításig termelt.

A vasútépítésnek városunk gazdasági életére gyakorolt káros következménye talán leglátványosabban a kereskedelem megtorpanásában mutatkozott meg. A nagykereskedések többsége bezárt, a kereskedelmi forgalom erősen megcsappant a főváros és a többi nagyváros kereskedőinek és az áruházak, szövetkezetek versenye miatt. A legtökeerősebb kereskedők a múlt század végén el is költöztek innen. A vásárok forgalmán ez a kedvezőtlen fordulat nemigen látszott; ezután Fehérvár a nagybani árucserének csupán színtere volt, nem aktív részese. Ide jöttek ugyanis a kereskedők vásárolni, az esetek nagy többségében a szintén ide érkező eladóktól: az árut általában nem fehérvári termelte és nem is fehérvári vette meg. A vasút ezt a – már egyébként a múlt század közepén megindult – folyamatot igen felgyorsította. A vicinálisvonalak megépülése pedig Fehérvár főváros és Nyugat-Európa felé mutató csomóponti szerepe miatt még kedvezőtlenebbé tette a helyzetet. Másutt a helyi érdekű vonalak a középponti várost gazdagították, nálunk szegényítették, mert az áru Fehérvár környékéről a városra át egyenesen a fővárosba ment. Így a vidék hagyományos kiviteli cikkei közül a búzaexport, a kukorica- és a bőrexport jelentősen visszaesett, az állat (ló, szarvasmarha) kivitele is csökkent. Csak korszakunk végére kezdett Székesfehérvár a magyar kivitelbe ismét bekapcsolódni, ekkortól emelkedni kezdett a friss hús, gyümölcs és a hüvelyesek exportja.

A növekvő számú városi lakosság ellátása miatt a helyi kereskedők száma természetesen folyamatosan nőtt: 1840 és 1930 között több mint duplájára, de ezen belül a kofák, piaci árusok, az „aprólékos” kereskedők száma növekedett. (1930-ban 382 önálló kereskedő közül csak 23 tekinthető nagykereskedőnek, az összes kereskedelmi alkalmazott közül 158 kofa és 18 a házaló.) Ugyanezen időszak alatt a városi szükségletet kiszolgáló kereskedelmi ágazatok erősen differenciálódtak, például a ruházati kereskedelem teljes skálája (selyem, díszmű, rövidáru, kalap, cipő stb.) már csak az áruházakban volt meg együtt, az egyes kereskedők csak egy-egy ágával foglalkoztak.

Korszakunkban a Fő téren már állt a két mai áruház elődje. A Forintos Áruház őst Kreizler Sámuel alapította 1842-ben. 1870-

ben a házat is megvásárolta és azt üzleti céljainak megfelelően átalakíttatta. Fia, Keresztes Zsigmond újabb bővítést hajtott végre, már ekkor eladótér volt az egész földszinti területen (84). Keresztesék nagy újítása az 1890-es években a szabott ár bevezetése volt.

A mai Centrum Áruház elődét Fischer és Deutsch néven jegyezték 1843-ban. Ekkor a még álló Budai kaputorny mellett, ún. Sayházban, a mai Műszaki Áruház helyén nyitották meg rőfősüzletüket, amit hamarosan – már csak Deutschék – a mai Liszt Ferenc utcába, majd a mai helyére helyezték át. Az üzlet az 1860-as évek után lendült fel, de igazi virágzása csak a század végén köszöntött be. 1893-ban bővítették a szomszédos mérsáros helyiségével és az udvaron raktárt építettek, 1898-ban már az emeletet is az üzleti célokra alakították ki (43, 48), ekkor már az egész épületben működött az áruház, de rossz beosztása miatt további építkezéseket vállaltak a tulajdonosok. 1881-től már az alapító fia, Deák Dávid vezette a céget.

1910 februárjában az egész épületet lebontották, s már szeptemberben egy új, érett szecessziós épület állt a helyén, áruházi célra építve (75). Tetejét íveg félgömbkupola fedte. Ez az épület, amelynek lecsupaszított változatában ma is vásárolhatunk, talán az egyetlen olyan átalakítást szenvedte el 1937-ben, amellyel nem érthetünk egyet maradéktalanul. Az épület már csak kora miatt is, kétségkívül kilógott a Fő tér együtteséből, jellegzetes díszei leszedésével azonban a ház maradt kortalan és kissé „hontalan” ebben a térben. Üvegkupoláját épségben sikerült leszedni, azt a városi kertészet kapta meg, üvegháznak. A gyakori és jelentős költséggel folyó építkezések az áruház jövedelmezőségét mutatják.

A két szomszédvár 1919-ben egy cégbe olvadt, amelyhez később egy neves pesti kézimunka-kereskedés is csatlakozott: Ádám Károlyé. Így a közös név „Alba Textilkereskedelmi Kft.” lett.

A jubiláris átalakítás egy másik neves kereskedést is érintett. A Szigethy testvérek néven jegyzett cég 1900-ban nyitott fűszerüzletet a Birkmayer-üzlet megvételével. Már 1908-ban megvették a házat is, amelyben az üzlet volt, és az üzletet meg is nagyobbították (62–64). Ekkor 15 alkalmazottal és egy kétlovas szép reklámkocsival dolgoztak: a kocsival

val házhoz szállítottak megrendelőiknek. A cég az I. világháborúig virágzott, utána már nem tudta régi kiterjedt vevőkörét visszaszerelni, és a gomba módra szaporodó fűszer- és gyarmatáru-konkurenciával sem bírt. Talán jól is jött a város ajánlata, hogy az 1938-as átalakítások kapcsán, a hősi emlékmű terének és a városházának rendezése miatt a házat megvásárolják, lebontják, a cégnek pedig az immár megnagyobbított városháza épületben (a mai Modellház helyén) üzleteliséget adnak bérbe.

A Schlammadinger vaskereskedő család itteni pályafutását 1822-ben kezdte meg. 1884-ben a búzapiacra vették meg Námessy Ferenc vaskereskedését, ezt örökölte az egyik fiú. Itt elsősorban mezőgazdasági és kovácscikkeket, vasalásokat tartottak. A másik fiú, Schlammadinger Gyula 1890-ben önálló vaskereskedést nyitott Fő utcai házában (a ciszterci rendház mellett volt épület, amelynek helyén ma az IBUSZ-iroda van; 31), ahol elsősorban konyhafelszereléseket, kályhákat és szerszámokat árult.

Klökner Péter nevét a múlt század végi városfotói és kölcsönkönyvtára miatt is ismerjük. Zenemű- és papírkereskedését 1850-ben nyitotta meg. Üzletet a Nádor (Fő, vagy Március 15. utca) különböző házaiban bérelt, majd a 60-as évektől a ferencesek bérházában működött (Juhász Gyula utca sarkán; 37). 1871-től Klökner Péter kiadásában jelent meg a „Székesfehérvár” című hetilap, híresek voltak népiskolai tankönyveik is. Üzletükben saját kiadású képeslapokat és térképeket is árusítottak (1). 1893-tól a céget Klökner József vette át, aki édesapja fényképfelvételeit a múzeumnak ajándékozta.

Bogyay Andor fűszer-csemege áruházát 1901-ben helyezte át a Vörösmarty tér Budai úti sarkára (ma is élelmiszerbolt; 131) a Simor utcából (Piac tér). Áru között különlegességnek számított az édes ribizlibor és a bőrpuhító „Herkules” bőrszír. A 20-as években a házat és a boltot is Kurucz György vette meg.

A székesfehérvári kereskedelmet 1712 óta a Kereskedelmi Társulat irányította és szervezte, amely egyben a kereskedők érdekvédelmi szerve is volt. A Társulat 200 éves jubileumára készült el a székház, amely a Felsőkereskedelmi Iskolában (180) kapott

helyet. 1862-ben hozták létre a Kereskedelmi Csarnokot, amely a város tőzsdéje szerepét is betöltötte, de könyvtára és báljai híresek voltak. Az első évtizedben a Fekete Sas Szállodában, majd a színház emeletén működött. 1872-ben a városi igények kielégítésére megszaporodott kiskereskedőket is társulatba tömörítették, amely érdekvédelmi szervként, önképzőkörként és segélyegyletként is működött. Még lapot is indítottak, Kiskereskedő, majd Székesfehérvári és Fejér Megyei Közgazdasági Közlöny címen. Példájukra 1934-ben a piaci és vásári kereskedők is szervezetekbe tömörültek.

Mind az ipari, mind a kereskedelmi vállalkozásokhoz képest igen fejlett volt korszánkban a város hitellete. Persze ez nemcsak a város, hanem a megye és a tágabb körzet igényeit is hivatva volt kielégíteni, ebből a nézőpontból viszont már állandó volt a panasz a megyében, főként a kisbirtokosok részéről a hitelhiány miatt.

1845-ben alakult az első pénzüintézet, a Székesfehérvári Takarékpénztár, 120 részvényes részvételével. Először a Fekete Sasban működtek, majd hamarosan megvették Bezerédj Miklós Fő téri házát (Szabadság tér 7.; 44), itt a piacra, azaz a térre néző két helyiséget foglalták el. Egyik üzleti fogásuk az volt, hogy évente díjazták a legnagyobb betéteket, mégpedig társadalmi rétegenként. Díjat kapott például a legtakarékosabb cseléd, iparos, napszámos stb. Ez is mutatja, hogy igen kis tételekből álltak az első évek mérlegei. Nem is okozott különösebb fennakadást, hogy kezdetben még páncélszekrényük sem volt: a pénzt összeláncolt, kölcsönként vasládákban esténként átvitték a város házára.

A kiegyezés után már sokkal gyorsabban alakultak pénzüintézetek. 1868-ban alakult meg a Kölcsönös Segélyező Egylet (Ady Endre utca; 127), a kisiparosok és kisbirtokosok hitelszükségletének kielégítésére. Ugyanezzel a céllal létesült a konkurens cég 1870-ben, a Kölcsönös Népsegélyező Egylet (Kossuth utca 3.; 81), amely különös figyelmet fordított a kisemberek ingatlanvásárlásának és építkezésének támogatására.

1869-ben alakult meg a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank. Az egyik legdinamikusabb, legvállalkozóbb intézet volt: kezdeményezte és szervezte más bankokkal együtt

1872-ben a Légszeszgyár, majd 1905-ben az Árpád fürdő beruházását. 1880-tól a jegybank, az Osztrák–Magyar Bank fiókjává lépett elő. 1905-ben építette a bank saját palotáját a Fő utcában (mai OTP; 36).

1872-ben jött létre részvénytársaságként, szintén a Kereskedelmi Bank kezdeményezésére, a Fejér megyei Takarékpénztár (a mai Centrum Áruház mellett; 41), a kisbirtokosok hitellel való ellátása céljából.

A Magyar–Osztrák Bank önálló fiókinézetet nyitott itt 1900-ban, ennek céljaira 1902-ben átadták az új bankpalotát a róla elnevezett Bank utcában (ma Táncsics Mihály utca, TOT-székház). A jegybanki fiók a pénzforgalom és a pénzbeváltás könnyítése miatt igen nagy forgalmat ért el.

Ugyancsak 1902-ben jött létre a másik jegybank, a Magyar Nemzeti Bank fiókja, szintén a Bank utcában. 1936-ban viszont már új palotát építettek (mai Nemzeti Bank épülete) és mellette háromemeletes bérházat, a tisztviselők nyugdíjalapjának javára kamatoztatván a bérház hasznát.

Századunkban az említett és a fel nem sorolt bankok mellett hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek is működtek már, a biztosítóiintézetekben pedig még válogatható is az, akinek arra volt szüksége (Adria, Anker, Fanciere, Phoenix, Triesti, Hazai stb.). Érdekességként említem csupán, mert ezen kívül nem is igen tudunk róla mást, hogy városunkban alakult meg az első magyar Életbiztosító Intézet 1846. június 1-jén, a Székesfehérvári Takarékpénztár kezdeményezésére Hamvassy Imre és Boross Mihály vezetésével. A biztosítók alapításának fénykora az 1920-as évekre esett, ekkor alakult a Magyar–Francia, a Magyar–Holland, a Turul és a Bank utcában (Táncsics Mihály utca 7.) a Gazdák Biztosító Intézete.

A gazdák hitellel való ellátására igen nagy szükség volt, s lett volna már jóval előbb is. Hiszen akárhány korabeli statisztikát átnézünk, mindegyikből egyértelműen kiderül: a város lakosságának döntő része őstermeléssel foglalkozott, a város gazdasági eredményeinek döntő részét a mezőgazdaság adta.

Székesfehérvár határában a legnagyobb birtokos maga a város volt, földvagyonára 9282 holdat, a határ 26,4%-át tette ki. A város ezt a területet nagyobb részben kisbirtokokban adta ki művelésre, kisebb részben maga mű-

vettette. A városi birtok után néhány nemes és más birtokos majorja következett. Zich-major, Bottlik-major, Gartner-major, Püspökmajor, ezeket azonban, mint arról az adott helyen beszámolok, a város fokozatosan kénytelen volt megvásárolni városfejlesztési tervei megvalósítása érdekében. Ily módon nőtt tehát a város földvagyon, de ugyanakkor a beépített városrészek növekedése csak ennek terhére mehetett végbe.

A város régi majorja a Piac tér és a régi Tolnai utca találkozásánál volt, majd a mai Sörház tér környékén gazdálkodott a város. Ez volt jövedelmének egyik forrása. Emellett a lakossági adók, a kisbérletbe kiadott földek és a kiadott helyiségek díja, a sorompók és a városi kiváltságokból eredő jövedelmek játszottak még szerepet. Ezek közül a bormérési kiváltságot említem. A 18. században még ez jelentette az egyik legjelentősebb bevételt. A szőlőtulajdonosoktól járó dézsabort, az ún. „kántorbort” a város eladta, s mintán negyedévente 14 napig bormérési kiváltsága alapján csak a város árulhatott bort, a „borbiztosok” az eladó borokat fel is vásárolták az Öreghegyen, de még a városon kívül is. Magánosoknak viszont tiltották az idegen bor behozatalát. Ez a jövedelemforrás természetesen a bordézsma eltörlésével megszűnt.

A város jövedelme a századfordulón évi 7 millió korona volt és ez ekkor pontosan 1 millióval volt kevesebb, mint az évi szükséglet. A helyzetet súlyosbította, hogy akkor már jócskán el is volt adósodva: az egész városi vagyon értékének 1/4-ét vették fel hitelek formájában a nagy századfordulós építkezésekre. A város tehát egész egyszerűen szegény volt. Egyetlen példát csak a szegénységére: 1864-ben sikerült két új hajdúállást szervezni, de két új kardot már nem tudtak venni a hajdúknak, a megyétől kértek kölcsön, és a kardszjak árával is sokáig tartoztak a szíjgyártónak.

Nem csoda hát, ha bizony gyakran váltott ki elégedetlenséget az ilyen-olyan pótagadók kivétele.

A határ nagyobbik részét a gazdák művelték. Hagyományosan, és a 19. században is általában gabonatermesztésre használták, a legelőkön állataikat nevelték fel. Mutatja ezt a sok minden egyéb mellett az is, hogy itt a földtulajdon mértékessége a „búzafield”

volt, ez kb. 2,5 kat. h. szántót jelentett. A felsővárosiakat tartották a legjobb gazdáknak, s valóban ez látszott meg gazdaságukon, viseletükön, építkezési módjukon, lakberendezésükön, tehát egész életmódjukon. Utánuk az alsóvárosiak és végül a palotavárosiak következtek. Ez a hagyományos sorrend, amit éppen a 19. században kezdett kikezdeni a szükség.

A városi földszűke nem tette lehetővé a területek kiterjesztését, így csak az intenzívebb művelési módok bevezetése jelentett kiutat. Erre először a legszegényebbek, a palotavárosiak kényszerültek rá, akik már a 19. században a Sárrét felé lejtő nedves kertekben és az itt kibérelt réti földeken is intenzív kertészkedést folytattak. Wekerle Sándor így írt erről: „A Sárvíz mentében elterülő lapályokon dúsan tenyésznek a zöldségfélék, s általában a kertí vetemények. Nemcsak a helyi szükséglet nyer itt teljes kielégítést, hanem tetemes az a mennyiség is, amely más piacokra, főleg a fővárosba kerül. A lakóknak az a része is, mely kereskedelemmel vagy iparral foglalkozik, sőt az értelmiséghez tartozók is nagyon szeretik a kertészkedést, s az állandóan ott lakó családok nagy részének, ha nincs egyéb gazdasága, megvan a maga konyhakertje, vagy kertí gazdaságra alkalmas rétje.” Nem hiába nevezték tehát a palotavárosiakat „zölcséghegyzőknek”: kis területen, igaz sok munkával, nagy értéket állítottak elő. Zöldségeiket, melyek közül a leghíresebb a zeller és a saláta volt, a helyi, a környékbeli vagy a fővárosi piacokon árusították. Egyes családok olyan nagyban természetették a zöldségféléket, hogy – rendszerint többen együtt – búzafieldeket is béreltek és ott is kertészkedtek.

A felső- és alsóvárosiak a hagyományos, gabonaközpontú szántóföldi termelést gyakorolták. A változtatást az ő gazdálkodásukban a 19. század végétől a szántóföldi takarmánytermesztés jelezte. Ez ugyanis az istálló állattartás meglétét mutatja: teheneiket lekötötték tejtermelésre, az asszonyok a tej földolgozására álltak rá, a család egy-egy férfitja a szintén takarmányozott lovakkal fuvarozásba kezdett.

A város határát a századforduló idejétől lassú szerkezetváltozás jellemezte: a szántóföldi termelés vezető még a művelési ágak

között, de szerepe lassan csökkenő tendenciájú, a határban a gabonaneműeket kisebb, a kapásokat és a takarmányféléket nagyobb arányban termesztették, mint a megyei vagy az országos átlag.

Az intenzivítás felé mutató tendenciát jelzi a szőlőművelés fontossága is. Még a filoxéra pusztítása után újratelepített szőlők is nagyobb hányadát foglalták el a város határának, mint az országos átlag.

Az intenzív művelési módokat és ágakat már a 19. században is igyekeztek propagálni. Már 1841-ben alakult Fehérváron Gazdasági Egyesület, amely a szeminárium területéből (a mai Prohászka-templom környékén) bérelt ki 10 holdat, hogy ott mintagazdaságot hozzon létre. Méhészetet, gyümölcsösöt és dohánykertészetet mutattak be az érdeklődőknek. Ezek mellett a múlt század különböző időszakában a selyemhernyó-tenyésztést, a háziipari alapanyag-termesztést és feldolgozást, tejelőtehenészet kialakítását és a tejfeldolgozást, a cukorrépa-termesz-

tést, s általában a kapásnövények művelését propagálták.

Századunkban a mezőgazdasági nehézségek mellé súlyos gondként az értékesítési válság, a háború utáni gazdasági válság társult. Nem véletlen, hogy a paraszti kisgazdaszervezkedés első dunántúli állomása az 1930-as Szent István-terembeli gazdanagygyűlés volt.

Témámnak végére értem, ám ilyen lehangoló képpel mégsem lehet befejezni egy „anzikszot”. Bevált módszer ilyen helyzetben egy alkalmas idézethez folyamodni. Én Havranek József polgármester szavait kérem kölcsön 1888-ból, megköszönve az olvasó figyelmét:

„Sötét a kép... de nem rosszabb mint magáé az anyaországé és sokkal jobb, sokkal megnyugtatóbb, mint Magyarország legtöbb városáé, mert a kívánatos rend és háztartásunknak az adott viszonyok között lehetséges haladása bár lassan, de érvényre jut”.

DEMETER ZSÓFIA

FORRÁSOK KÉPEK

A fényképek törzsanyaga az István Király Múzeum Adattárából, a Fejér Megyei Levéltár, illetve a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár fényképgyűjteményéből és a Szerencsi Képeslapmúzeum gyűjteményéből származik. Sajnos, ma már az eredeti felvételek készítőjének neve nem mindig deríthető ki, ahol mégis ismerjük a készítő nevét, a képaláírásban közöljük.

A könyv archív anyagának gyűjtése több év, idestova egy évtized munkája. A gyűjtés és a képeskönyv létrehozásának ötlete is Gelencsér Ferencet, a reprodukciók készítőjét dicséri, aki a könyv legszebb fényképeiből 1987-ben az akkor újonnan megnyílt Pelikán udvarban kiállítást is rendezett. E kiállítás

sikere, a Székesfehérvár régi képei iránti nagy érdeklődés döntő lökést adott e könyv elkészítéséhez.

A többéves folyamat a magyarázata munkánk egyik fogyatékoságának is: a hasonló igényű, archív anyagot feltáró képeskönyvek szokásától eltérően nem tudunk e könyvben pontos fotóadattárat (lelőhely, méret, készítő és a készítés körülményei stb.) közölni. E hiba elkövetésére a fentiekén kívül csak egy mentségünk van: a könyvet népszerűsítő, ismeretterjesztő és figyelemfelkeltő kiadványnak szánjuk, s – amint azt a bevezetőben is megfogalmaztuk már – egyben kérjük, aki teheti, gyarapítsa tovább hasonló felvételekkel az István Király Múzeum gyűjteményét.

Ezúton mondunk köszönetet a fenti intézményeknek azért, mert a képanyagot rendelkezésünkre bocsátották. Ugyanígy köszönet illeti azokat a segítőinket, akik tulajdonukban levő felvételekkel gazdagították munkánkat:

Dr. Csitáry Gézáné
Csitáry Nóra
Gerei Ignácné
Kremnitzky Gábor
Laczó Ferencné
Lukács László
Óvári Edit
Takácsné Hercz Mária
Tatár Dezső
Tavaszi Ágnes
Tóthné Molnár Erzsébet.

Köszönetünket fejezzük ki Székesfehérvár Megyei Város Tanácsának, Fejér Megye Tanácsának, a könyvünket támogató vállalatoknak és intézményeknek, valamint Mach Gyulának, aki, illetve amely intézmények pénzzel támogatták a Fejér Megyei Múzeumegyesületet, ezzel járulva hozzá a könyv kiadásához. Minden kedves előfizetőnknek ezúton köszönjük meg bizalmát és türelmét.

A képek aláírásánál betűjeleket alkalmaztunk. L-lel jelöltük a közforgalomban volt képeslapokról, P-vel az eredeti pozitívról, NY-nyel a nyomdai termékben megjelent képekről készített reprodukciókat.

SZÖVEGFORRÁSOK

Elöljáróban az István Király Múzeum Adattárában, illetve Könyvtárában levő kéziratokat szeretném kiemelni. Haszonnal forgattam dr. Lauschmann Gyula 1912-ben írott nyomdakész kéziratát, a Székesfehérvár történetét, amely végül is nem jelent meg, pedig Prohászka Ottokár megírta az előszavát is.

Nagyon sok információt nyújtott Molnár Tibor nyugalmazott városi főmérnök visszaemlékezése és nagy értékű fényképgyűjteménye; nagyon sok esetben az ő fényképei segítettek hozzá régóta ismert képek pontosabb datálásához. A Belvárost érintő kérdések legmegbízhatóbb forrása a belvárosi rekonstrukció adattára volt, amelyben házanként gyűjtöttek össze minden tudhatót (régészeti, levéltári, történeti és művészettörténeti adatokat) a műemléki jelentőségű területről.

A kéziratot 1988-ban zártuk le. A kiadás előkészítése és a nyomdai munkálatok alatt a helyi utcanevek jelentős részének megváltoztatására bizottsági javaslat született ugyan, de az utolsó korrektúra idejéig (1990. június 1.) döntés még nem. Ezért az utcanevek változását még nem tudtuk figyelembe venni.

A felhasznált legfontosabb művek bibliográfiája:

Albensis (Juhász Viktor): A székesfehérvári szőlőhegy múltjából. Székesfehérvári Szemle, 1935. III–IV. 56–61.

Bácskai Vera: Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 8. 1974. 350–369.

Bognár János: Fejér megye szerepe a magyar biztosításügy történetében. IKM Közl. B. 23. 1963.

Czenner Mihály: Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében. Székesfehérvár, 1972.

Csanádi Imre: Városom, mostohám. Székesfehérvár, 1987.

Csitáry G. Emil: Érdekességek városunk múltjából. Székesfehérvári Szemle, 1936. 6. 61–71.

Csongor Rózsa: A Vörösmarty Kör története. IKM Közl. B. 20. 1960.

Czapáry László szerk. Vörösmarty emlékkönyve. Székesfehérvár, 1900.

Demeter Zsófia szerk.: Palotavárosi írások. IKM Közl. B. 34. Székesfehérvár, 1982.

Demeter Zsófia: Fejér megye és Székesfehérvár 1848–49-ben. Fejér Megyei Szemle, 1985/1. 83–89.

Domonkos Ottó: A magyarországi képfestés. Budapest, 1981.

Dormuth Árpád: Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században. Székesfehérvári Szemle, 1936. 6. 13–27.

Dormuth Árpád: Adatok a városháza múltjához. Székesfehérvári Szemle, 1937. 7. 18–23.

Emlékkönyv az 1879-ik évi Székesfehérvári Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállításról. Szerk.: Braun Izidor. Székesfehérvár, 1880.

Erdős Ferenc: A polgári forradalom és a szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. 1978. 7–152.

Fallenbüchl Zoltán: Az újkori államigazgatás kezdetei Székesfehérvárott. Székesfehérvár Évszázadai 4. 1979. 27–42.

Farkas Gábor: A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 6. 1972. 39–66.

Farkas Gábor: Fejér megye politikai viszonyainak vázlata a dualizmus korában. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 7. 1973. 141–154.

Farkas Gábor: Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848–1868 között. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. 1978. 253–268.

Farkas Gábor: A tőkés társadalom kialakulásának kérdései Székesfehérvárott. Székesfehérvár Évszázadai, 4. 1979. 139–151.

Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Budapest, 1980.

Farkas Gábor: Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében a 19. század utolsó harmadában. PAB–VEAB. A Dunántúl településtörténete IV. Veszprém, 1982. 336–346.

Fejérvári naptár 1917. évre. Székesfehérvár, 1916.

Fejérvármegye és Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatóságának almanachja. Székesfehérvár, 1931.

Fejérvármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre. Budapest, 1932.

Fitz Jenő: Székesfehérvár. Budapest, 1957.

Fitz Jenő–Császár László–Papp Imre: Székesfehérvár. Budapest, 1966.

Fitz Jenő: Székesfehérvár. Budapest, 1980.

Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt. Az István Király Múzeum Közleményei, B. 4. 1984.

F. Petres Éva: Csók István és Fejér megye, IKM Közl. B. 21. 1962.

Gelencsér József: Adalékok Székesfehérvár–Palotaváros néprajzához. Fejér Megyei Szemle, 1980. 2. 21–50.

Hornyánszky Károly: A Fejér Megyei Kórház története, Székesfehérvár, 1974.

Jankovich Ferenc: A magam emberségéből. Budapest, 1967.

Julius (Lauschmann Gyula): Székesfehérvár utcái. Székesfehérvár, 1904.

Károly János: Fejér vármegye története II. Székesfehérvár, 1898.

Kerényi Ferenc: Székesfehérvár magyar nyelvű színésze a XIX. század első felében. Székesfehérvár Évszázadai, 4. 1979. 119–132.

Kner Izidor: Fél évszázad mezsgyéjén. Budapest, 1987.

Kodolányi János: Süllyedő világ. Budapest, 1965.

Kotsis Iván: A székesfehérvári régi városháza helyreállítása és kiépítése. Klny: A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye 1939. évi 17–18. számából.

Kovács Péter: Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XV–XVIII. századi metszetek tükrében. Székesfehérvár Évszázadai, 3. 1977. 99–103.

Krúdy Gyula: Fehérvári Könyv. Termelőszövetkezet Fejér megyében. Budapest, 1919.

Lackovits Emőke–Lukács László: A vásárok és az árucseré néprajza a Közép-Dunántúlon. IKM Közl. D. 177. 1987.

Lukács László: Sprachlich-kulturelle Probleme der Handwerker von Székesfehérvár im 18–19. Jahrhundert. Zeitschrift für Balkanologie XXIII. Wiesbaden, 1987. 112–127.

Lukács László: A székesfehérvári iparosok nyelvi-kulturális problémái a 18–19. században. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Szerk.: Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Wolfram Seidler. Budapest–Wien, 1989. 298–313.

A Magyar Ipar Almanachja. Budapest, 1930.

Marschall Rafael: Székesfehérvári kalauz. Székesfehérvár 1930.

Márton Jakab: Székesfehérvári emlékév. én.

Mekis János szerk. Változások városa. Székesfehérvár, 1982.

- Palos Gy. Bernardin:* Székesfehérvár helye a tanügyi igazgatásban. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete V. II. 338–357.
- Párniczky Józsefné:* Mantz János. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. 1978. 293–296.
- Párniczky Józsefné:* Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848–1870 között. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete III. 1978. 157–167.
- Párniczkyne Nunczás Ilona:* Urbanizáció Székesfehérvárott 1868–1890 között. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete IV. 1982. 198–209.
- Pesti János:* Az ipar fejlődése és a munkásság mozgalma Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1963.
- Pesti János:* Pintér Károly életútja. IKM Közl. B. 24. 1963.
- Philip István:* Városunk múltjából. Lakosság. Palotaváros és Rácváros. Székesfehérvári Szemle, 1933. 3. 8–11., 39–41.
- Polgárdy Géza:* Székesfehérvár és környéke kalauza. Budapest, 1938.
- Sárvári Elemér:* A Székesfehérvári Gázgyár története. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 10. 1976. 7–18.
- Somkuti Éva:* Székesfehérvár kereskedelme a XVIII–XIX. század fordulóján. PAB-VEAB Ért. 1977. II./1–201–211.
- Somkuti Éva:* Székesfehérvár kereskedelmi élete a XIX. század közepén. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete III. 1978. 149–156.
- Somkuti Éva:* Székesfehérvár gazdasági életének néhány jellemző vonása a XIX. század utolsó harmadában. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete IV. 1982. 155–163.
- Somkuti Éva:* Egy székesfehérvári polgárcsalád genealógiája, PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete V. 1982. II. 459–467.
- Stigler István:* Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története. IKM Közl. B. 6. 1957. é. n.
- Stigler István–Kátay Antal:* Ez is történelem. Székesfehérvár
- Surányi István:* Székesfehérvár népoktatási viszonyai 1848–1868. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete III. 1978. 233–236.
- Szabó Dezső:* Életem I–II. Budapest, 1965.
- Szarka Géza:* Székesfehérvár keresztmetszete. Magyar Szemle, 1930. 9. 227–235.
- Szarka Géza – Láng István:* Székesfehérvár ünnepi éve – 1938. Székesfehérvár, 1939.
- Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében.* Székesfehérvár, 1938.
- Szigeti Kilián:* Székesfehérvár újkori zenetörténete. Székesfehérvár Évszázadai, 4. 1979. 175–199.
- Takács Lajos:* 75 év története (Rövid összefoglalás a Székesfehérvári MÁV Járműjavító Üzeme történetéről.) Székesfehérvár, 1968.
- Tóth Béláné:* Iparoktatás Székesfehérváron, 1883–1919. PAB-VEAB. A Dunántúl településtörténete V. II. 333–337.
- Zádor Anna:* Székesfehérvár építészeti emlékei a felvilágosodás és a klasszicizmus korában. Székesfehérvár Évszázadai, 4. 1979. 104–118.
- Vértes József:* Kétszáz esztendő. A székesfehérvári Kereskedelmi Társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár, 1910.
- Wekerle Sándor:* Fejérmegye. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben. 13. Budapest, 1896. 529–576.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bedeutung der Stadt Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) wurde im Mittelalter durch ihr besonderes Verhältnis zum ungarischen Königtum, ihre Lage am Schnittpunkt von wichtigen (nach Italien und ins Heilige Land führenden) Straßen sowie durch ihre strategische Rolle bestimmt. Seit dem 18. Jh. verloren diese Faktoren allmählich an Bedeutung. Die Stadt spielte fortan eine Hauptrolle nicht mehr im Leben des ganzen Landes oder eines Landesteiles, sondern nur in ihrem engeren Umkreis.

Infolge ihrer Rechtsstellung als königliche Freistadt sowie als Zentrum eines Komitats und einer Diözese nahm in der behandelten Periode vor allem ihre administrative Rolle zu, der sich durch ihre Position in der Verwaltung des Unterrichtswesens sowie durch ihre Mittelschulen, ihr Priesterseminar und ihr Theater die Funktionen eines Unterrichts- und Kulturzentrums gesellten.

Der vorliegende Band zeigt Momentaufnahmen der Stadt von 1860 bis zu den Ereignissen des Festjahres 1938. Die beiden Jahreszahlen ergeben sich von selbst, zumal sie auch in der geschichtlichen Entwicklung der Stadt mit wichtigen Meilensteinen zu verbinden sind: zum einen mit dem Eisenbahnbau, zum anderen mit dem 900. Todesjahr St. Stephans, des ersten Ungarnkönigs, sowie mit der gezielten Regelungs- und Entwicklungskonzeption, die dem Festjahr vorausging.

Wir wollten hier nicht sämtliche Photographien aus jener Periode zur Schau stellen, unsere Auswahl beschränkte sich vielmehr auf die besonders typischen, bislang unbekannteren widerspiegelnden Bilder. Das Material des Buches wurde seit bald einem Jahrzehnt gesammelt: von Amateuraufnahmen über zeitgenössische Ansichtskarten bis zu Illustrationen verschiedener Publikationen wollten wir alles benützen und reproduzieren.

Die Foto-Auswahl wurde so konzipiert, daß die Bilder den Zuschauer vom Stadtrand in Richtung des Stadtzentrums führen. Das damalige Illustrationsmaterial stellt natürlich vor allem die Gebäude und Straßen der Innenstadt dar, den überall werden ja die wertvollsten und attraktivsten Bauten fotogra-

phiert und auf Ansichtskarten gezeigt. Die Außenstädte und insbesondere die zu jener Zeit geradezu sprunghaft bevölkerten Randbezirke mit Hilfe von Fotos zu schildern ist schon weitaus zufälliger, stellenweise sogar unmöglich.

In der behandelten Periode konnte der Anreisende die Stadt auf der Landstraße oder mit der Eisenbahn erreichen. Im ersteren Falle wurde er am Stadtrand von der Zollhäusern empfangen (Abb. 3–4). Den Bahnhof – damals noch recht weit von der Stadt entfernt – sowie seine Umgebung sind auf Abb. 5–12 zu sehen.

Die Fotos 13–24 (Luftaufnahmen oder aus hohen Türmen gemachte Fotos) zeigen die Stadt von oben. Das Foto 25 ist unsere älteste, mit Bestimmtheit datierte Aufnahme: sie wurde 1862 gemacht. Die Hauptstraße (Fő utca, heute: Március 15. utca) ist auf den Fotos 27–40 abgebildet; sie mündet in den alten Marktplatz (heute: Szabadság tér) am Schnittpunkt der von den beiden ehemaligen Stadttoren führenden Gassen (Abb. 40–54). Innerhalb dieser Einheit sind besonders die verschiedenen Etappen im Umbau des Rathauses hervorzuheben (Abb. 47–59). Der Umbau des Rathauses erforderte auch die Erschließung verschiedener Baudenkmäler, eine Arbeit, die auch die Baukomplexe hinter dem Rathaus betraf (Abb. 62–66). Die planmäßige Rekonstruktion begann in den 1930er Jahren. Dazu gehörte nicht nur die Umgestaltung von Gebäuden und Plätzen, sondern auch die Vereinheitlichung der Firmenschilden sowie die Idee, die Auslagen der Architektur anzupassen. An der Spitze des großangelegten Vorhabens standen der Bürgermeister Emil G. Csitáry sowie die Architekten Iván Kotsis und Ferenc

Schmidl; die Stadt stellte dazu 6,5 Millionen Pengő bereit und auch der Staat steuerte verschiedene Beträge bei. Als durchaus richtiger Grundsatz galt die Bewahrung der einheitlichen Atmosphäre des St. Stephansplatzes und des Vörösmarty Platzes (Abb. 114–118, 130–135). Durch wohlüberlegte Abbrucharbeiten wurden neue Plätze ausgestaltet (Abb. 42, 63–67, 81, 109–112). Zur Umgestaltung des Hauptplatzes trug auch die Freilegung der Ruinen der ehemaligen Basilika, der königlichen Krönungskirche sowie ihre Ausgestaltung als Ruinengarten (im wesentlichen in ihrer heutigen Form) erheblich bei (Abb. 67–71). Gleichzeitig wurden Häuser mit unschönen Fassaden umgebaut, die recht vernachlässigte Franziskanerkirche, der Bischofsdom und die St. Anna-Kapelle restauriert (Abb. 123–124).

In der solcherart umgestalteten Innenstadt wurden mustergültig ausgewählte und angeordnete Statuen aufgestellt (Abb. 76–77, 124), die auch heute den Blick der Besucher lenken.

Die Ereignisse des Festjahres 1938 wurden von zahlreichen Photographen verewigt; bei den wichtigsten Geschehnissen waren die Film-Wochenschau und das Radio mit Funkreportagen und Übertragungen dabei. Mit den Bildern der Festlichkeiten wollen wir vor allem die verschiedenen Schauplätze präsentieren (Abb. 57–61, 66, 69–74, 76–78). Am 18. August tagte das Parlament im Hof des umgebauten Rathauses (Abb. 58–61.) Hierzu sei bemerkt, daß der letzte Reichstag in Székesfehérvár im Jahre 1527 tagte.

Die Ereignisse des Festjahres brachten der Stadt einen bislang einmaligen Tourismus ein: Der Parlamentstagung wohnten 30–35 000,

der Feier der Heiligen Rechte St. Stephans rund 50 000 Menschen bei.

Außer den Festtagen wollten wir freilich auch die Wochentage aus dem damaligen Leben der Stadt schildern. Höchst bewegt waren die Tage der Wochenmärkte am Mittwoch und Samstag (Abb. 91–96), während die vier – später fünf – Jahrmärkte schon beinahe als Feiertage galten (Abb. 97). Im näheren Umkreis des Marktplatzes waren die Gassen und Kaufläden, die Wirtschaftshäuser, Gasthöfe und Einkehrhäuser gesteckt (Abb. 90, 101–102, 107, 128, 131, 159, 164–166). Die berühmten Jahrmärkte von Székesfehérvár übten eine ständige Anziehungskraft aus: Handwerker und Händler aus der Hauptstadt und den umliegenden Städten, Landwirte der Gegend, Vertreter der Herrschaftsgüter und sogar Landarbeiter und Schäfer aus dem Mezőföld-Gebiet waren in beachtlicher Anzahl zugegen.

Zu einem Daueraufenthalt hielt Székesfehérvár zahlreiche Schüler

(Schulen s. Abb. 10, 174–189), die aus mehreren Komitaten einrückenden Soldaten (107, 149–155), die Spitalkranken (142–146) und die Wandergesellen zurück.

Die Auswahl der Aufnahmen wollten wir mit „Lebensbildern“ abschließen (Abb. 216–232). In friedlicher Eintracht mit dem Bild der Festversammlung zum Empfang des Kaisers und Königs Franz Joseph befindet sich die Abbildung der Teilnehmer an der Enthüllung von Gedenktafeln oder Denkmälern (Abb. 219, 222–223), das Tableau der Sängervereine (Abb. 221, 228, 231) mit Gruppenbild der Honvéd-Veteranen aus dem Freiheitskampf 1848/49.

Wir hatten es nicht vor, eine Monographie zu schreiben, auch in der Auswahl der Lichtbilder konnten wir keinen Anspruch auf Vollständigkeit erheben. Wir möchten lediglich dem heutigen Besucher eine Ansichtskarte von unserer Stadt zustellen, so wie sie vor 50–100 Jahren war.

ZSÓFIA DEMETER –
FERENC GELENCSÉR

BILDERVERZEICHNIS

1. Stadtplan von Péter Klökner, aus den letzten Jahren des vergangenen Jahrhunderts. (Freilich wurden damals auch weitere, fallweise genauere und ausführlichere Stadtpläne herausgegeben, die aber gerade infolge ihrer kartographischen Exaktheit auf Reproduktionen weniger genießbar sind.)
2. Zusammenstellung von Ansichtskarten aus der Jahrhundertwende zur Darstellung der mit Girlanden verzierten, bildmäßigen und den Visitenkarten ähnlichen Typen.
3. Zollhaus an der Budaer Straße zur Eintreibung der Pflastermaut: Der Zöllner, ein Kommunalangestellter in Uniform, mit Tasche, 1930er Jahre. (Foto Tibor Molnár)
4. Ein anderes Zollhaus, mit Schranke an der Kette bewegbar, 1930er Jahre. (Foto Tibor Molnár)
5. Der alte Bahnhof vor dem Umbau (1926–27). Vor dem Bahnhof standen Droschken.
6. Der alte Bahnhof nach dem Umbau.
7. Innenansicht des alten Bahnhofgebäudes, Beginn der 1900er Jahre.
8. Außenansicht des alten Bahnhofgebäudes, Beginn der 1900er Jahre.
9. Vierteljahrhundertfeier des Sängervereins Südbahn am 15. August 1920. Aufmarsch zum Rathaus. (Foto Gyula Pete)
10. Der Platz vor dem Bahnhof, mit dem Bischofsbrunnen und der Gewerbeschule (heute: Gymnasium Pál Vasvári), Ende der 1930er Jahre.
11. Aussicht vom Bahnhof auf die Prohászka-Gedenkkirche, Ende der 1930er Jahre.
12. Gedenkkirche Ottokár Prohászka, 1938.
13. Luftaufnahme des Fliegerhauptmannes Círfusz aus 1929, an einem Wochenmarkt.
14. Aussicht aus einem Flugzeug, 1930. Bischöfliche Basilika, davor der im 2. Weltkrieg zerstörte Häuserblock Arany János Str. 7.–Csók István Str. 8; das Rathaus vor dem ersten Umbau. (Foto Károly Tóth)
15. Aussicht aus dem Turm der Basilika, 1935. Bischöfliches Palais mit dem Bischofsbrunnen,

- das Rathaus nach dem ersten Umbau. (Foto Tibor Molnár)
16. Aussicht aus dem Turm der Basilika, 1932. Seminarkirche, im Vordergrund der „Pelikan-Hof“ (Kossuth Str. 15), das Rathaus, Széchenyi Str., Reformierte Kirche, Prohászka-Gedenkkirche.
 17. Aussicht aus dem Turm der Basilika, 1930er Jahre. Franz Liszt Str., Marktplatz, Hotel zum Karpfen (Ponty).
 18. Jókai Str., 1920er Jahre. Im Hintergrund Turm der Franziskanerkirche und der Basilika.
 19. Aussicht nach Norden aus dem Turm der Basilika, 1930er Jahre, Jókai Str., Zalka Máté Str., Turm der Franziskanerkirche, im Hintergrund die Oberrealschule Miklós Ybl sowie das Strandbad.
 20. Aussicht nach Norden von ebendort. Das Bild ist auf die Innenstadt, die Hauptstraße und den Hauptplatz konzentriert, im Vordergrund das umgebaute Rathaus und der Dachreiter der St. Anna-Kapelle, im Hintergrund die Kirche der Oberstadt. (Foto Ernő Vadas)
 21. Aussicht aus dem Turm der Basilika, 1930er Jahre. Kossuth Str., Árpád-Bad.
 22. Aussicht aus dem Kirchturm der Oberstadt, 1920er, 1930er Jahre. Gerichtshof, Zichy-Park, Honvéd Kaserne. Der Silhouette des Hintergrundes ist deutlich zu entnehmen, daß die neologische Synagoge um vieles tiefer stand als die Kirchen der Innenstadt.
 23. Burgring (Várkörút, heute Népköztársaság Str.), 1936. Villenreihe, evangelische Kirche, im Hintergrund die Kirche der Oberstadt. (Foto Károly Tóth)
 24. Neuer Burgring (Új Várkörút, heute Lenin Str.), 1930er Jahre. Basilika, Seminarkirche, Zisterzienserkirche, links oben die Raizenkirche.
 25. Freilegung der Ruinen der Marien-Basilika, 1862. Neben der Einfriedung des bischöflichen Gartens ein öffentlicher Brunnen.
 26. Einfriedung des bischöflichen Gartens in den 1870er Jahren. (Foto Antal Pribék)
 27. Turm des abgerissenen Budaer Tores, vor 1872. An seiner Mauer eine Gedenktafel in Erinnerung an den Abriß, heute an der Mauer der Seminarkirche.
 28. Fronleichnamsprozession 1888. Neben dem Ordenshaus der Franziskaner steht noch ein ebenerdiges Haus, an dessen Stelle später das Zinshaus der Franziskaner errichtet wurde.
 29. Mündung der Kossuth Straße in den Hauptplatz, um 1870.
 30. Hauptstraße, Kirche und Ordenshaus der Zisterzienser, 1926. Karte mit typischer Randschrift.
 31. Hauptstraße, Schlammadinger-Haus, Kirche und Ordenshaus der Zisterzienser, Franziskanerkirche. Im Vordergrund eine Frau mit „Milchwagen“, dem typischen Transportgerät der oberstädtischen Marktleute.
 32. Denkmal des Burghauptmannes György Varkocs von Dezső Erdei auf dem kleinen Platz, welcher nach Abriß des Budaer Tores entstand, im Licht der Festbeleuchtung 1938.
 33. Hauptstraße, Kaffeehaus (heute Technisches Warenhaus), Ordenshaus und Kirche der Zister-

- zienser, Franziskanerkirche (s. noch Abb. 38!).
34. Dasselbe mit einmontierten Figuren.
 35. Die Hauptstraße aus der Höhe der heutigen Ady Endre Str., 1907. Das Bild zeigt deutlich das Haus an der Stelle der heutigen Öffnung am Gagarin Platz.
 36. Hauptstraße, Apotheke zum Schwarzen Adler (Fekete Sas). Kommerzbank, Franziskanerkirche, 1913.
 37. Hauptstraße. An der Ecke der heutigen Juhász Gyula Str, im Zinshaus der Franziskaner (s. Abb. 28) befand sich die Fotoartikel-, Buch-, Musikalien- und Papierhandlung von Péter Klökner, sowie die Hauptagentur der Ersten Ungarischen Allgemeinen Versicherungsgesellschaft. 1920er Jahre.
 38. Hauptstraße, Café Elite, an der Stelle des heutigen Technischen Warenhauses. 1920er Jahre.
 39. Ansichtskarte der Hauptstraße, Zeichnung.
 40. Bischöfliches Palais bei der Mündung der Hauptstraße. 1920er Jahre.
 41. Gebäude der Sparkasse des Komitats Fejér, heute des Katasteramtes, dem Ruinengarten gegenüber.
 42. Neologische Synagoge vom Hauptplatz aus gesehen (an der Stelle des heutigen Hotels Alba Regia). Am Ende der Einfriedung des Bischofsgartens das Eisenbarth-Haus. Um 1900–1910.
 43. Dasselbe aus größerer Entfernung mit dem Warenhaus Deutsch-Deák (heute Centrum). Vor 1910.
 44. Hauptplatz, Bezerédi-Haus, Gebäude der Sparkasse von Székesfehérvár zwischen der Mündung der heutigen Arany J. Str. und der Csók I. Str. 1920er Jahre.
 45. Hauptplatz bei der Mündung der heutigen Zalka M. Str. An der Ecke des vernachlässigten Hauses ist das Stadtwappen zu sehen.
 46. Hauptplatz, Mündung der heutigen Jókai Str. mit dem Hiemer-Haus, Anfang der 1930er Jahre.
 47. Hauptplatz vor dem Umbau des Rathauses, mit Katzenkopfpflaster und dem neuen zweistöckigen Felmayer-Haus. 1908–1910.
 48. Hauptplatz, Bierbauer-Haus mit Rathaus-Passage, vor dem Umbau des Rathauses, Anfang der 1910er Jahre. Am Rand das soeben umgebaute Warenhaus Deutsch-Deák (heute Centrum).
 49. Hauptplatz, vor dem Umbau des Rathauses, Mündung der Arany J. Str. Anfang der 1910er Jahre.
 50. Hauptplatz, Palais Zichy vor dem Umbau. Mündung der Kosuth Str. 1908–1910. Man beachte die damalige Verkehrsvorschrift: Aufwärts fahren verboten!
 51. Hauptplatz, Auslagen des Bierbauer-Hauses, 1908.
 52. Hauptplatz mit Bischofsbrunnen vor dem ersten Umbau des Rathauses. Anfang der 1930er Jahre.
 53. Verbindungsgang zwischen dem Rathaus und dem (damals schon der Stadt gehörenden) Bierbauer-Haus über der Rathaus-Passage. Anfang der 1930er Jahre.

54. Dasselbe von hinten, vom Dom aus gesehen. Rechts vorne das Obermeyer-Haus, die ehemalige ungarische Schule, dahinter die kostenfreie Ambulanz, die ehemalige deutsche Schule. Anfang der 1930er Jahre.
55. Hof des Zichy-Hauses vor dem Umbau des Rathauses, 1930. Im Vordergrund ein Messerschleifer.
56. Abbruch des Bierbauer-Hauses vor dem zweiten Umbau des Rathauses, 1936.
57. Das Rathaus nach dem Umbau 1938.
58. Das Rathaus in der Festbeleuchtung 1938.
59. 18. August 1938. Das Parlament tagt im Hof des umgebauten Rathauses.
60. Der zur Parlamentstagung kommende Reichsverweser Horthy wird vom Bürgermeister Csitáry und dem Obergespan Széchenyi empfangen.
61. Galerie des Parlaments.
62. Mündung der Kossuth Str. in den Hauptplatz, mit dem Palais Zichy und dem Szigethy-Haus, um 1930.
63. Das Szigethy-Haus, Rathaus-Passage 6, wurde 1937 anlässlich des zweiten Umbaus des Rathauses abgerissen. 1936. (Foto Károly Hege)
64. Enge Kurve der Kossuth Str. mit dem Szigethy-Haus. Anfang der 1930er Jahre.
65. Heldendenkmal, Komposition von János Pásztor und Rezső Hikisch am Eingang der Domkrypta. Wegen des Szigethy-Hauses war der Platz damals noch sehr eng, weshalb die zur Komposition gehörende liegende Soldatenfigur bis zum Abbruch des Hauses nicht an-
gebracht wurde. Das Foto wurde 1936 aufgenommen, das Denkmal 1929 errichtet.
66. Das komplette Denkmal im Jahre 1938, nach erfolgter Regelung des Platzes.
67. Reparatur des Keramikpflasters vor der Front des Eisenbarth-Hauses am Burgring. Das Haus wurde in den 30er Jahren wegen der Ausgestaltung des Ruinengartens abgerissen, an seiner Stelle steht u.a. das Wathay-Denkmal. Foto aus den angehenden 30er Jahren (Foto Tibor Molnár, s. noch Abb. 42)
68. Aussicht von den Arkaden des 1938 eröffneten Ruinengartens. Das gegenüberstehende Haus des Photographen Károly Tóth wurde im 2. Weltkrieg zerstört. Das Vorführungsgebäude des Ruinengartens wurde nach den Entwürfen von Géza Lux errichtet. 1938.
69. 22. Mai 1938. Ruinengarten und Umgebung, beflaggt anlässlich der Ehrung dekorieter Veteranen des 1. Weltkrieges.
70. Am 13. August 1938 legte Bischof Lajos Shvoy die bei den Grabungen im Ruinengarten zum Vorschein gebrachten Gebeine in ein gemeinsames Grab.
71. Am 18. August, nach der Festtagung des Parlaments, wurde der Ruinengarten feierlich eröffnet. Die Wand des Mausoleums ist mit einer Freske von Vilmos Aba Novák geschmückt.
72. 1. Juni 1938. Im Laufe seiner Rundfahrt durch das Land traf der „Goldzug“ mit der Heiligen Rechte St. Stephans in Székesfehérvár ein. Aus diesem Anlaß wurde am Marienplatz (heute Marktplatz) ein provi-

- sorischer Holzaltar errichtet, wo der päpstliche Nuntius Angelo Rotta in Anwesenheit von 50 000 Menschen das Hochamt zelebrierte. Zu diesem Ereignis wurde auch die im Dom gehütete Schädelreliquie des Heiligen Stephans hergebracht.
73. Am 1. Juni 1938 wurde die Asche des 1927 verstorbenen Bischofs Ottokár Prohászka zu seiner letzten Ruhestätte in die aus öffentlichen Spenden erbaute Prohászka-Gedenkkirche gebracht (s. Abb. 11–12).
74. 1938 wurde der Grundstein zum Vereinshaus der Kriegsveteranen („vitéz”) gelegt. Wesentlich umgebaut und erweitert ist das Gebäude heute das Zentralhaus der Gewerkschaften.
75. Das Warenhaus Deutsch-Deák wurde 1910 im Sezessionsstil umgebaut (s. Abb. 43 und 48). Die sezessionistischen Ornamente und die halbkugelförmige Kuppel wurden nach Plänen von Iván Kotsis anlässlich der Umbauten 1938 entfernt und das Gebäude umgestaltet. So erhielt es seine gegenwärtige Form (dazu s. nachstehendes Bild).
76. Reiterstatue von Pál Pátzay, zu Ehren der Gefallenen des Husarenregiments Nr. 10, errichtet 1938. Auf dem Foto von Ernő Vadas steht das Denkmal im Vordergrund des bereits umgestalteten Hauptplatzes.
77. Enthüllung des Denkmals; Festredner: Bürgermeister Emil G. Csitáry.
78. An der 250. Jahreswende der Befreiung von der türkischen Besatzung wurde 1938 das Relief von Ferenc Medgyessy an der Mauer des Ordenshauses der Franziskaner angebracht. (Foto Ernő Vadas 1938)
79. Bankgasse, heute Táncsics Str. An der rechten Ecke die szessionistische Portalreihe des heute „Ósfehérvár” genannten Restaurants. Das Haus kaufte 1927 die Handwerker-AG. vom Kultusminister Kuno Klebelsberg, daraus wurde das „Handwerkerhaus” und die Zentrale der Gewerbekorporation.
80. Mündung der Kossuth Str. in den Hauptplatz, mit Draufsicht auf einen Turm der Zisterzienserkirche. Die Straße war damals einwegig, doch war „Schnellfahrt verboten”. Der Passant in der linken Ecke ist während der Expositionszeit weitergegangen, daher ist auch seine frühere Körperstellung zu sehen. Um 1910.
81. Stammhaus des Vereins für Volksunterstützung. Nach Abbruch des Szigethy-Hauses wurde zwecks besserer Raumwirkung das Parterre mit Arkaden versehen, dafür bekam der Verein eine jährliche Miete sowie eine Abfertigungssumme. Anfang des 20. Jahrhunderts.
82. Kossuth Str. mit der Seminar-kirche, 1907. Teil des Árpád-Bades und das Palais Széchenyi (heute Kulturhaus Károly Pintér).
83. Ecke Petőfi–Kossuth Str., im Vordergrund das Finanzamt (links) und das Postgebäude. Am Ende der Straße die Höhere Handelsschule. 1910er Jahre.
84. Mündung der Szögyény–Marich (heute Liszt) Str., im Vordergrund das Warenhaus Keresztes (heute Forintos), gegenüber

- das Vereinshaus der Diözese (Kulturzentrum), im Erdgeschoß das Kaufhaus Montsko. 1936.
85. Dasselbe in Richtung Hauptplatz, aus den 1910er Jahren. Bemerkenswerter Schreibfehler auf der Karte: *Szögyény Mária utca* – in Wirklichkeit wurde die Straße seit 1893 nach László Szögyény-Marich, Iudex Curiae und Obergespan des Komitats Fejér, benannt.
 86. Das Haus Szögyény-Marich Str. 1, welches einst den Grafen Nádasdy und sodann der Familie Szögyény-Marich gehörte, wurde 1902 vom Katholischen Verein der Diözese gekauft; hier wurde 1903 der St. Stephans- und St. Emmerichs- (heute St. Stephans- und Ady-) Saal eröffnet.
 87. Lépcső Str., 1937.
 88. Kurve der Szögyény-Marich Str. vom Marktplatz aus gesehen, 1910er Jahre. Die Aufnahme ist stark retouchiert, manche Figuren sind bestimmt montiert.
 89. Fischmarkt (Marktplatz) mit der Mündung der heutigen Liszt Str., aus 1914. Das kleine Haus ist die behördliche Fleischerei. Das Marienbild ist noch nicht zu sehen, es war damals noch nicht in Richtung Innenstadt weiter vorwärts befördert.
 90. Gahsthof zum Karpfen (Ponty), 1920er Jahre. (Foto Károly Tóth)
 91. Lebensmittelmarkt am Hauptplatz. Im Hintergrund Kauf- und Wohnhaus der Familie Felmayer, damals noch einstöckig; an der Stelle der beiden Häuser wurde später ein zweistöckiges Haus gebaut (s. Abb. 25, 47). 1891.
 92. Lebensmittelmarkt am Hauptplatz in den 1900er Jahren. In der Mitte und neben dem Gehsteig wurden Gemüse, im Teil neben der Franziskanerkirche die Molkereiprodukte, Geflügel und in den Zelten Brot und Bäckerei verkauft.
 93. Lebensmittelmarkt mit Geflügelhändlern Anfang der 1930er Jahre.
 94. Verkauf des berühmten „Gänseviertels“. Ende der 1920er Jahre. (Foto Károly Tóth)
 95. Töpfermarkt am Hauptplatz Ende der 1930er Jahre. (Foto Károly Tóth)
 96. Wochenmarkt in den 1930er Jahren.
 97. Markt am Heuplatz (Széna tér, heute Május 1. tér). An der Schule wird noch gebaut, der Markt ist noch nicht richtig in Schwung. Obere Ecke links: das Altenheim, im Hintergrund die Pfarrkirche des Bezirks Víziváros und das Waisenhaus, davor das Waagehaus. 1936. (Foto Tibor Molnár)
 98. Gerichtsgebäude in den 1910er Jahren.
 99. Anblick der Umgebung des Gerichtshofes mit der evangelischen Kirche und der Trinitätssäule, Ende der 1930er Jahre.
 100. 1. Mai 1919. Der Aufmarsch zieht am Gerichtshof vorbei in die Hauptstraße.
 101. Hotel zum Ungarnkönig und das Theater zu Beginn des Jahrhunderts. Hier sieht man noch die klassizistische Originalfassade ohne die späteren Zubauten. Auch diese Ansichtskarte hat eine falsche Aufschrift.

102. Dasselbe, aber schon nicht gleich, Ende der 20er Jahre. Vor dem Hotel ein Droschkenstand, auch Bus-Vermietung. Seit 1927 Ford-Repräsentanz.
103. Auzeile (Ligetsor), Häuserreihe des heutigen Dózsa Gy. Platzes, Anfang der 1910er Jahre. Im Vordergrund das sog. Wertheim-Haus, Baujahr um 1820.
104. In der Auzeile wohnte hier die Erzherzogin Elisabeth-Amalia 1902–1910.
105. Musikpavillon, daran eine Inschrift zur Begründung des Platznamens, 1900er Jahre.
106. Sommerrestaurant im Zichy-Park. 1920–30er Jahre.
107. Gebäude des Militär-Bezirkskommandos, Baujahr 1883, Foto 1903. Daneben das Mirth-Haus und der Gasthof zum Goldenen Adler.
108. Häuser an der Bognár Str. (heute Gagarin Platz) vom Burgring aus gesehen. Das Haus an der Straßenspitze mit Werbung für das Studio Zoltán Fekete wurde 1934 abgerissen. Vor dem Haus stand ein öffentlicher Brunnen. Foto: Anfang der 30er Jahre.
109. Dasselbe, während des Abbruchs. Damals entstand nur die eine Hälfte des heutigen Platzes, die Häuser mit Ausblick auf die Hauptstraße wurden während des Krieges zerstört (s. Abb. 35). Foto 1934. Man beachte die Fassade des Museums vor dem Umbau und das Haus nebenan auf einem Grundstück, heute mit einem Blumenwappen geschmückt (s. noch Abb. 111 und 113).
110. Vorbereitung zur Einweihung des „Reichsbanners“, im Vordergrund der Festredner, Bürgermeister Csitáry. Im Hintergrund die Karl-Brennerei, doch die Errichtung der Mietshäuser am heutigen Gagarin Platz ist schon im Gange (s. Abb. 111).
111. Einweihung des Reichsbanners am neu ausgestalteten Platz, 1936. Das Mauerwerk zum Abschluß der erhalten gebliebenen Häuser bildet allerdings einen recht seltsamen Hintergrund zum Statuenbau – und daran helfen selbst die Festgirlanden nicht viel. In der Mündung der Bástya Str. sieht man deutlich das Haus, welches ebenfalls während des Krieges zerstört wurde.
112. Zur Ausgestaltung des Országzászló (Reichsbanner) Platzes überließ Géza Grünfeld unentgeltlich einen Teil seines sog. Szelke-Meierhofes der Stadt. Die Meierei wurde abgerissen, Grünfeld baute auf dem Gelände drei Zinshäuser, eines war steuerfrei (im Austausch für das unentgeltliche Terrain). 1935–36 wird hier das Grundstück des sog. „vasaló“-Hauses geordnet. Man sieht noch deutlich das Gebäude der Firma Karl, Kígyó Str., welches später gleichfalls abgerissen wurde. (An der Stelle der Kígyó Str. ist heute ein Park sowie die Wohnsiedlung Velinszky.)
113. Reichsbanner (Országzászló) Platz mit dem neugebauten und erweiterten Museumsgebäude im Jahre 1936.
114. Komitatshaus, 1870er Jahre. (Foto Antal Pribék)
115. Komitatshaus. Der Platz vor dem Gebäude ist noch recht öde, geschmückt nur von der – noch heute stehenden – großen

- Platane und dem Brunnen. Ende der 1910er Jahre.
116. Megyeház (Komitatshaus, heute St. Stephans-) Platz, das Priesterseminar mit der Kirche. Der Flügel des Seminars an der Petőfi Str. wurde 1910 um ein Stockwerk erhöht, wie auf der Ansichtskarte aus den 1910er Jahren zu sehen. (Im Jahre 1949 wurde auch der andere Flügel um ein Stockwerk erhöht.)
117. Heldendenkmal der in der Schlacht bei Limanova Gefallenen des Husarenregiments Nr. 10 am Megyeház Platz. Die Statue von Ede Kallós wurde 1925 enthüllt. Die Aufnahme zeigt die Teilnehmer an einer Regimentsfeier 1925.
118. 1938 wurde die St. Stephans-Statue an die Stelle des Kallós-Denkmal gestellt.
119. In diesem Haus wohnte der Dichter Sándor Petőfi im Winter 1842–43, als er sich als Wanderschauspieler hier aufhielt und unter dem Namen Borostyán auf der Bühne im Gasthof zum Schwarzen Adler auftrat. Die Gedenktafel wurde 1904 angebracht, seither führt die Straße den Namen Petőfis. (Foto Zoltán Fekete, um 1910.) Das Haus wurde abgerissen, an seine Stelle wurde das heutige Gebäude, das ehemalige Kino Rex, errichtet.
120. Megyeház (heute Csók István) Str., Ende der 1920er Jahre. Im Vordergrund das alte Komitatshaus mit geschlossenem Erker.
121. Die heutige Arany János Str. mit dem Dom, im Hintergrund der Turm der Franziskanerkirche. Um 1910.
122. St. Emmerich-Statue am Domplatz, von Elek Lux, enthüllt 1938. Im Hintergrund das Haus des berühmten Schauspielers Ferenc Kiss. Foto 1938. Das Haus und die Statue wurden während des Krieges beschädigt. Am Platz steht heute das Denkmal des Fürsten Géza, von János Meszlényi. Die Einfriedung des Hauses wurde während der gegenwärtigen Terrainregelung abgerissen.
123. St. Anna-Kapelle, Ende der 1920er Jahre.
124. Die Kapelle wurde von 1933 an, vor dem Umbau des Rathauses, von István Möller restauriert, damals wurde die kleine Vorkirche aus dem angehenden 19. Jh. entfernt. (Foto Ernő Vadas, 1938)
125. Jókai Str., 1937. Am Ende der Straße sieht man noch die Häuser, die wegen der Errichtung des neuen Gymnasiums der Zisterzienser (heute József Attila Gymnasium) später abgerissen wurden.
126. Die andere Seite der Jókai Str., 1937. Die ebenerdigen Häuser wurden hier wegen der Ausgestaltung des Papst Innozenz XI. (heute Béla Bartók) Platzes später abgerissen.
127. Sas (heute Endre Ady) Str., 1879. (Foto Péter Klökner.) Man beachte das Foto, zum einen, weil der Gegenseitige Unterstützungsverein als Geldinstitut noch 1938 an derselben Stelle stand, zum anderen aus phototechnischen Ursachen. Die Schülergruppe im Vordergrund des Bildes scheint während der Expositionszeit an die andere Seite hinübergegan-

- gen zu sein, ihr Schatten ist noch zu sehen.
128. Dasselbe, im Vordergrund Kaffeehaus zum Schwarzen Adler. Foto Ende der 20er Jahre.
 129. St. Johannis-Brücke über dem offenen Kanal, 1916. Der Kanal wurde erst in den 20er Jahren überdeckt, damals wurde die heutige Szabadságharcos Str. darüber gebaut.
 130. In der Mündung St. Stephansplatz-Vörösmarty Platz-Vöröshadsereg Str. stand diese St. Christophs-Wegesäule, ein Werk von Tibor Vilt. Während des Krieges zerstört.
 131. Delikatessenhandlung von Andor Bogyay an der Ecke Vörösmarty Platz, 1910er Jahre. Nach dem späteren Kurucz-Geschäft ist das Haus als Kurucz-Haus bekannt.
 132. Denkmal des Dichters Mihály Vörösmarty, von Miklós Vay, am Platz seines Namens, 1910er Jahre.
 133. Vörösmarty Platz, 1879. (Foto Péter Klökner)
 134. Andere Seite des Vörösmarty Platzes, 1879. (Foto Péter Klökner)
 135. Vörösmarty Platz 1907. Inzwischen wurde vor die Häuser eine Allee gepflanzt und auch der Park ist üppig. Elektrische Beleuchtung mit schönen tropfenförmigen Laternen jener Zeit.
 136. Széchenyi Str., 1935. (Foto József Matolcsy)
 137. Széchenyi Str., reformierte Kirche und Grundschule, 1927. Die Kirche war damals gerade 100jährig.
 138. ONCSA-Häuser (Országos Népi és Családvédelmi Alap- Nationalfonds für Volks- und Familienschutz) am Maros-Berg, Batthyány Str. 1938.
 139. Altenheim vor dem Umbau, Anfang der 1920er Jahre.
 140. Altenheim nach dem Umbau und der Erweiterung, an der Mauer das Rákóczi-Porträt von Jakab Márton. 1930er Jahre.
 141. Altenheim, Interieur aus 1913. (Foto Szigeti)
 142. Hauptgebäude des St. Georgsospitals, 1910er Jahre.
 143. Louise-Sanatorium 1923, im Eröffnungsjahr.
 144. Obstetrische Abteilung, 1913.
 145. Kindersanatorium 1923 (heute Nervenabteilung).
 146. Übung des Rettungsdienstes, erste Hälfte der 1920er Jahre. (Foto Szigeti)
 147. Kempelen Platz, Feuerwehr, 1915.
 148. Übung der Feuerwehr in der ersten Hälfte der 1920er Jahre (Foto Szigeti)
 149. Kaserne des Honvéd-Regiments Nr. 17 (heute Ergänzungsbezirkskommando)
 150. Husarenkaserne, Anfang des 20. Jahrhunderts.
 151. Kaserne des Infanterieregiments Nr. 69, 1910er Jahre.
 152. Militärspital, Beginn des 20. Jahrhunderts.
 153. Barackenlager aus dem 1. Weltkrieg, später Gefangenenlager und sodann Institut für Kriegswaisen. 1917.
 154. Heldendenkmal des Infanterieregiments Nr. 69, von Jenő Bory. Gestellt 1931.
 155. Gestüt 1912. Stand am Anfang der heutigen József A. Str., dem Bahnhof gegenüber. Während des 2. Weltkrieges vernichtet.
 156. Eingang des Bürgerlichen

- Schießplatzes in den 1910er Jahren. Später umgestaltet, im 2. Weltkrieg beschädigt.
157. Hauptgebäude des Schießplatzes, mit Ballsaal. (Foto Károly Tóth)
 158. Die erste überdachte Sporthalle des Landes, errichtet am Schießplatz 1937. (Foto Tibor Molnár)
 159. Gastwirtschaft im Garten des Schießplatzes, Jahrhundertbeginn.
 160. Promenadeplatz. 1920er Jahre.
 161. Zum Salzteich (Sóstó) führender Weg am Janitscharenkanal. 1920er Jahre.
 162. Märtyrerdenkmal, noch ohne Statue von Jenő Bory, 1907.
 163. Gedenksäule mit der Adlerfigur von Jenő Bory. Ende 1930er Jahre.
 164. Sommerrestaurant im Rosengarten.
 165. Bandl-Restaurant, Lakatos Str.
 166. Gastwirt Alajos Szalai von seinem Geschäft in der Rózsa Str.
 167. Das sog. Dreikreuzer-Bad neben dem Malom-Kanal. Anfang der 1930er Jahre. (Foto: Tibor Molnár)
 168. Árpád-Bad, 1917.
 169. Strandbad 1934, im Hintergrund die Silhouette der Stadt. Noch mit dem alten Erwärmerraum der Eislaufbahn. Dieser wurde später abgerissen und ein neuer aufgebaut.
 170. Csitáry-Wasser neben dem Strand, Ende der 1930er Jahre.
 171. Autos und Angestellte der Straßenreinigung am Hauptplatz vor dem Umbau 1938. Erste Hälfte der 1930er Jahre.
 172. Városmajor (heute Sörház) Platz und Umgebung, Wohn- und Amtsgebäude des Stadtrichters, 1938. (Foto: Tibor Molnár).
 173. Kindergarten der Stiftung János Mantz in den 1920er Jahren.
 174. Grundschule des Bezirks Vízváros in den 1930er Jahren.
 175. Grundschule an der Deák F. (heute József A.) Str. in den 1920er Jahren.
 176. Franz Joseph Mädchenerziehungsanstalt (heute Archiv des Komitats Fejér) in den 1910er Jahren.
 177. Hof der Erziehungsanstalt, 1904.
 178. Neues Gebäude der Erziehungsanstalt (heute Petőfi Schule) zu Beginn der 1930er Jahre.
 179. Gewerbeschule in den 1920er Jahren (Ecke der heutigen Petőfi – Népköztársaság Str.).
 180. Höhere Handelsschule „Mátyás Hunyadi“, 1910er Jahre.
 181. Mirth-Kaserne, wo die Bürgerschule für Knaben sich betätigte. 1920er Jahre.
 182. Bürgerschule für Knaben, später Mädchengymnasium (heute Blanka Teleki Gymnasium), 1930er Jahre.
 183. Winterschule für Landwirte, 1930er Jahre (gehört heute zur Rákóczi Schule).
 184. Landwirtschaftliche Fachoberschule (heute Pál Vasvári Gymnasium). 1938.
 185. Gebäude des Zisterzienser-Gymnasiums in der Oskola (heute Zalka M.) Str. Die öffentliche Beleuchtung funktionierte damals noch mit Gas, auf dem Bild waltet gerade der Lampenzünder seines Amtes. Im Haus gegenüber dem Gymnasium betätigte sich der

186. Aula des Zisterzienser-Gymnasiums. 1930er Jahre.
187. Oberrealschule Miklós Ybl (heute Fachoberschule Károly Vántus) in den 1930er Jahren.
188. Haus der Katholischen Schullehrer der Diözese, Palotai Str. 27. 1920er Jahre.
189. St. Emmerich Konvikt, Széchenyi Str. 1920er Jahre.
190. Erziehungsanstalt für Knaben.
191. Hof der Erziehungsanstalt.
192. Druckerei „Pannonia“, Bástyá Str. 9. 1930er Jahre.
193. Hof des Győry-Hauses (heute Pelikan-Hof), der erste Theatersaal der Stadt 1930er Jahre.
194. Grundsteinlegung des Theaters, 20. August 1872.
195. Das Theater im Jahre 1879. (Foto Péter Klökner)
196. Humoristische Ansichtskarte vom Theater und hauptsächlich der Nacht, mit nachträglich draufgepickten Figuren. (Eigentum des Kartenmuseums Szerencs.)
197. Betriebsgebäude der Blaufärberei Felmayer. 1930er Jahre.
198. Der Malom-Kanal beim Felmayer-Betrieb, 1920er Jahre.
199. Gas- und Elektrizitätswerke am Heumarkt (Széna tér), Ende der 1930er Jahre.
200. Straßenbau in der Gyümölcs (heute Schönherz Z.) Str. 1937–1938. (Foto Tibor Molnár)
201. Keramik-Pflasterung der Palotai Str. Ende der 1930er Jahre. (Foto Tibor Molnár)
202. Pfarrkirche des Bezirks Víziváros, Mantz-Kindergarten an der Rákóczi Str., 1920er Jahre. Wagen und Auto verkehren noch auf der linken Straßenseite.
203. Ósz Str. in den 1930er Jahren (heute steht hier die Wohnsiedlung Velinszky).
204. Burgring (Várkörút) im Jahre 1913.
205. József Str. 1920er Jahre. Das Süßwarengeschäft der Gebrüder Vidor betätigte sich unter Nr. 31 von 1912 bis 1930.
206. Ecke Budai Str.–Deák F. (heute József A.) Str. 1920er Jahre.
207. Budai Str. das Szabó–Palais als Zinshaus (heute Polizei), daneben Husarenkaserne, Anfang der 1930er Jahre.
208. Ecke Budai Str. – Kert (heute Fürst S.) Str. 1909.
209. Königsbrunnen mit Schmiede, 1929. (Foto Károly Tóth)
210. Obere Stadt (Felsőváros), Öreg Str., Kirche der Oberen Stadt in den 1910er Jahren.
211. Obere Stadt, sog. Schäferkirche, 1913. (Foto Szigeti)
212. Bezirk Palotaváros, Tobak Str., Ende der 1930er Jahre (Foto Szigeti)
213. Öreghegy, Donatus-Kapelle, 1940. (Foto Tibor Molnár)
214. Kirchweihfest am Donatus-Tag bei der Kapelle, 1940. (Foto Tibor Molnár)
215. Öreghegy, Grubensee, im Hintergrund die Donatus-Kapelle. Ende der 30er Jahre.
216. Familie und Freunde des späteren Bürgermeisters Emil G. Csitáry in der Sommervilla in Máriavölgy (Mariental), 1925.
217. Registriert unter dem Titel „Franz Josephs Empfang“ zeigt das vergilbte Foto das Innere des alten Bahnhofes mit einem festlich gekleideten Publikum. Falls es tatsächlich die Vorbereitung zum Empfang des Herrscher darstellt, wurde es am 20. September 1882 aufgenommen.

- men, als Franz Joseph zum dritten Mal nach Székesfehérvár kam, zum ersten Mal mit der Eisenbahn. In Begleitung des Kronprinzen Rudolf und dessen Gemahlin reiste er durch Székesfehérvár, wo sein Zug 17 Minuten lang stand.
218. Zöglinge der Freiwilligen-schule von Székesfehérvár, 1899–1900. Man beachte den Vers, mit der der Jungsoldat aus Nagykanizsa seine Entlassung begrüßt.
219. Enthüllung der Gedenktafeln von Benedek Virág und Pál Ányos an der Wand des Ziszerzienser-Ordenshauses am 3. Dezember 1905. Die beiden neuen Gedenktafeln wurden auf Anregung des Vörösmarty-Kreises neben die des Dichters Vörösmarty angebracht.
220. Fünfzigjähriges Jubiläum des „Vörösmarty“ Selbstbildungsverbandes. Die Aufnahme wurde am 30. April 1911 im Hof zwischen dem Ordenshaus und dem Gymnasium gemacht.
221. Tableau des Sängervereins der Südbahn-Werkstatt, 1911.
222. Enthüllung der Statue des Gepanzerten Kriegers am 8. September 1915, vor dem Rathaus. Der Spender Döme Lyka, Gutsbesitzer in Pázmánd, hält die Festrede.
223. Dasselbe Ereignis. Bischof Ottokár Prohászka weiht die Statue ein.
224. Grundsteinlegung der Prohászka-Gedenkkirche am 27. November 1929. Bischof Lajos Shvoy und Architekt Gáspár Fábrián legen den Grundstein nieder.
225. Geschenkbild von Honvéd-Veteranen des Freiheitskampfes 1848/49 an den Unabhängigkeits-Kreis von Székesfehérvár. 1926.
226. Empfang von György Endresz und Sándor Magyar in Székesfehérvár, 1932. Der Pilot Endresz und der Navigator Magyar flogen im Jahre 1931 mit ihrem Flugzeug „Justice for Hungary“ ohne Zwischenlandung von Amerika über den Atlantik bis Bicske vor Budapest Die Aufnahme wurde kurz vor dem Tod von Endresz gemacht, da er am 21. Mai 1932 mit einem Flugzeug in Italien abstürzte.
227. Eröffnung des Schießplatzes des Schützenvereins „Alba Regia“ am 24. September 1933.
228. Tableau zum 30jährigen Jubiläum des Reformierten Gesangsvereins, 1926.
229. Das „Bauernparlament“ vor der „Mönchskirche“ am Sonntag Vormittag. 1938. (Foto Károly Tóth)
230. Der Maler István Csók im Kreise der Teilnehmer an der Feier, veranstaltet zu seinem 70. Geburtstag, 1938.
231. Eine Gruppe aus der Oberen Stadt am Sängertreffen, 1938.
232. Das 1935 aufgenommene Foto zeigt die Mitglieder der Dachdecker-Sektion der Gewerbestadt, wie sie die Zunfttruhe vom Haus der Handwerker zur Fronleichnamsprozession tragen. Bemerkenswert, daß noch über ein halbes Jahrhundert nach Auflösung der Zünfte (1872) die Zunfttruhe und der Zunftkrug in Prozession getragen wurden.

SUMMARY

The significance of Székesfehérvár was due to its special relationship to Hungarian royal power, its site at the intersection of important high-roads (leading to Italy and the Holy Land) and to its strategic role throughout the Middle Ages. Since the 18th c. all these factors began to lose their importance and the town ceased to be the capital of a country or even of a part of it, and its function was reduced to a limited sphere.

On account of its legal status as royal free borough and of being the chief town of both the county and the diocese it was mainly its administrative role that gained much impor-

tance during the period discussed, with additional educational and cultural functions resulting from its high-schools, its seminary and its theatre.

This volume presents snapshots covering the history of the town from 1860 to the festive events of 1938. The two dates are rather obvious, since both of them can be attached to significant milestones in the recent history of the town: to the railway building, on the one hand, and to the 90th anniversary of the death of St. Stephen, the first King of Hungary (1938), marked also by a large-scale program of modernization and urbanization.

The exhibits certainly do not include all the pictures taken during those years, we have much rather chosen the most typical and so far unknown photographs, illustrating most clearly the changes in the appearance of the town. The material of the book was being gathered since nearly ten years; we tried to use and to reproduce a wide range of pictures, ranging from amateur snapshots and picture postcards to the illustrations of minor publications.

The choice of contemporary photos presents an overall view of the town drawn from outside towards the centre. Of course, the most fully to be recorded were the buildings and streets of the inner town and its closer surroundings, since, as usually, the most attractive and valuable buildings have been photographed and published on postcards. On the other hand, it proved to be rather accidental or even impossible to draw an authentic picture of the suburbs and outskirts with the help of photos.

In the period at issue Székesfehérvár could be attained by railway or on

highways. Those who arrived in the latter way were received at the town limits by the custom-houses (Fig. 3-4.), while the railway passengers left the train at the station, in those times rather far away of the town (Fig. 5-12.).

The photos 13-24 made from airplanes or high towers present a view from above. Fig. 25 is actually our oldest, authentically dated photo made in 1862. Figs. 27-40 represent the Main Street (Fő utca, today: Március 15. u.) ending at the former market place (today Szabadság Square) at the intersection of the streets leading to the former town gates. The market place is illustrated by Figs. 40-54. Let us highlight thereby the photos representing the different periods of the reconstruction of the City Hall (Fig. 47-59.). This work required in those times an extensive exploration of ancient buildings and evidently touched also upon the groups of buildings sited behind the City Hall (Fig. 62-66.). Aimed at improving the view of the town, the systematic activities were started in the 1930's and included not only the reconstruction of squares and buildings, but also the unification of trade signs or the idea of integrating the shop windows with architecture. The great program was directed by Emil G. Csitáry, Mayor of Székesfehérvár, as well as by the architects Iván Kotsis and Ferenc Schmiedel. The municipality ensured an amount of 6,5 million Pengő, and additional funds were made available by the State. It was a most correct decision to maintain the homogeneous atmosphere of St. Stephen Square and Vörösmarty Square (Fig. 114-118., 130-135.). New squares were shaped by pulling down old houses (Fig. 42., 63-67., 81., 109-112.). The al-

ready mentioned reconstruction of the Main Square was substantially furthered by the exploration of the ruins of the former Coronation Basilica and by establishing there a Park of Ruins in its actual form (Fig. 67-71.). At the same time, the houses with spoiled or wrong frontispieces were reshaped (Fig. 113.), while the Franciscan Church, the Episcopal Cathedral and St. Anne's Chapel were restored (Fig. 123-124.).

The renovated inner town was decorated with monuments chosen and sited in an exemplary way (Fig. 76-77., 124.); the look of visitors is still being guided by these statues.

The events of the festive year 1938 have been recorded by a large number of photographers as well as by newsreel and broadcast accounts. The main purpose of our photos is to present the different sites of the festivities (Fig. 57-61., 66., 69-74., 76-78.). On August 18 the session of Parliament was held on the court of the reconstructed City Hall (Fig. 58-61.). In Székesfehérvár the last session took place in 1527.

The festivities had a publicity never seen before: the session of Parliament was attended by 25-30 000 spectators, while the celebration of the Holy Right Hand of St. Stephen attracted as many as 50 000 persons (Fig. 72-73.).

Besides the festivals, we evidently wished to present everyday life as well. The weekly markets on Wednesday and Saturday were always most frequented (Fig. 91-96.), but the four (later five) annual fairs were actually regarded as real feasts (Fig. 97.): the streets, pubs, inns and shops next to the market place were crammed on those days (Fig. 90., 101-102., 107., 128., 131., 159., 164-166.). The famous fairs of Szé-

kesfehérvár were always most attractive for craftsmen and merchants of the capital and the towns nearby, as well as for the farmers and major corn-producers of the surroundings, but also for hired shepherds and farm hands.

In that period Székesfehérvár detained for a more or less long-lasting stay the scholars of the region (the schools see on Fig. 10., 174–189.), the soldiers joining here their regiments (Fig. 107., 149–155.), the patients in the hospitals (Fig. 142–146.) and the itinerant journey-men.

The selection of photos ends with some subject-pictures (Fig. 216–

232.). The preparations for the reception of King Francis Joseph at the railway station (Fig. 217.) get on very well together with the participants of the unveiling of a monument (Fig. 219., 222–223.), and the group photograph of singing circles with that of the war veterans of 1848 (Fig. 225.).

It was not our ambition to write a monograph nor did we strain after completeness in the publication of the photos. All we would like to do is to send a picture card to the spectators of these days, just to show them what Székesfehérvár was like some fifty or hundred years ago.

ZSÓFIA DEMETER –
FERENC GELENCSÉR

LIST OF PICTURES

1. Map by Péter Klökner, made in the last years of the past century. (Of course, several other maps have also been published in those times, more detailed and precise than the present one, but just because of their cartographic exactness they are rather unsuitable on reproductions.)
2. Collection of picture postcards from the turn of century.
3. Custom-house for the collection of the so called paviage: the toll-keeper is a municipal employee in uniform, 1930's. (Photo: Tibor Molnár)
4. Another custom-house, with the gate sliding on a chain, 1930's. (Photo: Tibor Molnár)
5. The old railway station before its reconstruction (1926–27.). Handsom-cabs standing in front of the station.
6. The old railway station after the reconstruction.
7. The old station from inside, beginning of the 1900's.
8. The old station from outside, beginning of the 1900's.
9. 25th anniversary of the Singing Circle „Southern Railway on August 15. 1920. Procession to the City Hall. (Photo: Gyula Pete).
10. The square before the station with the Bishop's Fountain and the Agricultural High-school (today Gymnasium Pál Vasvári), end of the 1930's.
11. Look-out from the station with a view of the Prohászka Memorial Church, end of the 1930's.
12. Ottokár Prohászka Memorial Church, 1938.
13. Air photo by flight-lieutenant Círfusz (1929) on the day of a weekly market.
14. Panorama from an airplane, 1930. Episcopal basilica, with the group of houses Arany J. Street Nr.7 – Csók I. Str. Nr.8, the City Hall before its first reconstruction. (Photo: Károly Tóth).
15. Look-out from the tower of the Basilica, 1935. Episcopal residence with the Bishop's Fountain, the City Hall after its first reconstruction. (Photo: Tibor Molnár).
16. Look-out from the tower of the Basilica, 1932. Seminary church, in the foreground the „Pelican Court” (Kossuth Str. Nr. 15.), City Hall, Széchenyi

- Street, Calvinist church, Prohászka Memorial Church.
17. Look-out from the tower of the Basilica, 1930's. Liszt F. Str., Market Place, Carp (Ponty) Hotel.
 18. Look-out from the tower of the Basilica to the north, 1930's. Jókai Str., Zalka M. Str., tower of the Franciscan church, in the background Miklós Ybl Secondary School, open air bath.
 20. Look-out to the north from the same place. The picture is focussed on the inner town, the Main Square and the Main Street, in the foreground the reconstructed City Hall and the tower of St. Anne's Chapel, in the background the church of the upper town. (Photo: Ernő Vadas).
 21. Look-out from the tower of the Basilica, 1930's. Kossuth Str., Árpád Baths.
 22. Look-out from the church tower of the upper town, 1920–30's. Court of Justice, Zichy Park, Barracks of the Regiment Nr. 17. The skyline of the background shows clearly that the synagogue of the Water Town district is sited much lower than the churches of the inner town.
 23. Castle Boulevard (today Népköztársaság Str.) in 1936. Cottages, Lutheran church, in the background the church of the upper town. (Photo: Károly Tóth).
 24. New Castle Boulevard (today Lenin str.), 1930's. Cathedral, Seminary Church, Cistercian church, above to the left the Serb Church.
 25. Exploration of the Basilica of Our Lady, 1862. Common well
 26. Fence of the Bishop's Garden in the 1870's. (Photo: Antal Pribeék).
 27. Remaining tower of the demolished Buda Gate, before 1872. In the wall a memorial tablet, today in the wall of the Seminary Church.
 28. Corpus Christi procession, 1888. Next to the Franciscan Convent a single-story house that was going to be replaced by the tenement house of the Franciscans.
 29. Main Square – Kossuth Str., about 1870.
 30. Main Street, Cistercian church and convent, 1926. Picture card with typical circular legend.
 31. Main Street, Schlammadinger House, Cistercian church. In the foreground a woman with milk-cart, a typical vehicle of Upper Town market-people.
 32. Monument of the castellan György Varkocs by Dezső Erdei on the small square formed after the demolition of Buda Gate in the festive illumination of 1938.
 33. Main Street, Café (today Technical Store), Cistercian church and convent, Franciscan church (cf. Fig. 38).
 34. The same, with figures inserted later.
 35. Main Street, from the level of today's Ady E. Street, 1907. The house standing at the place of today's Gagarin Square can be clearly seen.
 36. Main Street; Pharmacy „Black Eagle”, Commercial Bank, Franciscan church, 1913.
 37. Main Street; at the corner of

today's Gyula Juhász Str. in the tenement house of the Franciscans (cf. Fig. 28.) the shop of photo articles, books, musicals and paper of Péter Klökner. In this building there was the residence of the agency of the First Hungarian General Insurance Company. 1920's.

38. Main Street, Café Élite, at the place of today's Technical Store, 1920's.
40. Episcopal Residence at the end of Main Street, 1920's.
41. Savings Bank of County Fejér, today Land-Register, at the corner of the Main Square, facing the Ruines' Garden.
42. Neologian Synagogue, as seen from the Main Square, at the place of today's Hotel Alba Regia. Eisenbarth House at the end of the fence of the Bishop's Garden. 1900–1910's.
43. The same, from a greater distance, with the Deutsch-Deák (today Centrum) Store at the corner of the Main Square. Before 1910.
44. Main Square, Bezerédj House, Savings Bank of Székesfehérvár, between the intersection of today's Arany J. Str. and Csók I. Str. 1920's.
45. Main Square at the end of today's Zalka M. Str. At the corner of the dilapidated house the arms of the City.
46. Main Square, with Hiemer House, beginning of the 1930's.
47. Main Square before the reconstruction of City Hall, with cobblestone pavement and the new two-story Felmayer House. 1908–1910.
48. Main Square, Bierbauer House with the City Hall Passage, before the reconstruction of the City Hall, at the beginning of the 1910's. At the edge of the picture the newly rebuilt Deutsch-Deák (today Centrum) Store.
49. Main Square, before the reconstruction of the City Hall, at the end of Arany J. Str., early 1910's.
50. Main Square, Zichy Palace before reconstruction, end of Kosuth Str. 1908–1910. Look at the traffic regulation: No driving upwards!
51. Main Square, show-windows of the Bierbauer House, 1908.
52. Main Square with the Bishop's Fountain after the first reconstruction of the City Hall, early 1930's.
53. Connecting gangway between the City Hall and the Bierbauer House (by that time already municipal property) over the City Hall Passage, early 1930's.
54. The same form behind, seen from the Cathedral. In front to the right the Obermeyer House, the former Hungarian school, behind it the gratis ambulatory, the former German school. Early 1930's.
55. Court of the Zichy Mansion, before the reconstruction of the City Hall, 1930. In the foreground a knife-grinder.
56. Demolition of the Bierbauer House before the second reconstruction of the City Hall, 1936.
57. Picture card of the City Hall after its reconstruction in 1938.
58. The City Hall in festive illumination, 1938.
59. August 18. 1938: Session of Parliament in the court of the reconstructed City Hall.
60. Arriving to the session of Parlia-

- ment, Regent Horthy is received by Mayor Csitány and Lord Lieutenant Count Széchenyi.
61. Gallery of the Parliament.
 62. Corner Kossuth Street – Main Square, with Zichy Palace and Szigethy House, about 1930.
 63. The Szigethy House (6, City Hall Passage) was demolished in 1937 for the second reconstruction of the City Hall. 1936. (Photo: Károly Hege).
 64. Narrow curve of Kossuth Street, with Szigethy House. Early 1930's.
 65. War Memorial, by János Pásztor and Rezső Hikisch, at the entrance of the crypt of the Cathedral. Since the square was originally too narrow, the recumbent figure of the soldier was added only after the demolition of the Szigethy House. The monument was erected in 1929, the photo was made in 1936.
 66. The complete monument in 1938, after the square was arranged.
 67. Reparation of glazed tile pavement in front of the Eisenbarth House, Castle Boulevard. The house was demolished in the 30's, when the Ruins' Garden was being made. Since 1938, the Wathay statue stands at its place. The photo was made in the early 30's. (Photo: Tibor Molnár; cf. Fig. 42.).
 68. Look-out from the arcades of the Ruins' Garden. The opposite house belonged to the photographer Károly Tóth and was destroyed during World War Two. The show-edifice of the Ruins' Garden was designed by Géza Lux. 1938.
 69. May 22. 1938. Ruins' Garden and surroundings flagged for the festival of First War veterans.
 70. Unearthed during the exploration of the Ruins' Garden, the skeletons were inhumed on August 13. 1938 by Bishop Lajos Shvoy.
 71. Opening of the Ruins' Garden on August 18. 1938. Wallpaintings of the mausoluem by Vilmos Aba Novák.
 72. June 1. 1938. The „Golden Train” bringing the Holy Right Hand of St. Stephen arrived to Székesfehérvár. On the Square of Our Lady (Today Market Place) a high mass was celebrated in the presence of 50 000 persons by the papal nuncio, Archbishop Angelo Rotta. Guarded in the Cathedral, the cranial relic of St. Stephen was also exposed.
 73. June 1. 1938. The ashes of Bishop Ottokár Prohászka, died in 1927, are conveyed to their final resting-place in the Prohászka Memorial Church built out of public contributions (cf. Fig. 11-12.).
 74. Laying of the foundation-stone of the head office of War Veterans (today that of the Trades Union).
 75. The building of the Deutsch-Deák Store was reconstructed in 1910 in secessionist style. The secessionist ornaments and the hemispherical cupola were removed in 1938, when the building was reconstructed in its actual form (cf. next Fig.).
 76. War memorial by Pál Pátzay in remembrance of the war dead of the Cavalry Regiment Nr.10, erected in 1938. (Photo: Ernő Vadas.).

77. The inaugural speech is delivered by Mayor Emil G. Csitáry (cf. Fig. 76.) 1938?
78. In 1938, at the 250th anniversary of the delivery from Turkish occupation, a relief by Ferenc Medgyessy is placed on the wall of the Franciscan convent. (Photo: Ernő Vadas, 1938.)
79. The Bank (today Táncsics) Street at the beginning of the century. In the right corner the secessionist gateway of a restaurant (today Restaurant Ósféhvár). The house Nr.4 was bought in 1927 from the Ministry of Public Education, to become the headquarters of the trade-association.
80. Corner Kossuth Street – Main Square, with a view of a tower of the Cistercian church. In those times, the traffic was „one-way”, but „no speeding!”. The passenger in the left corner seems to have walked along during the time-exposure, his former position being also visible. About 1910.
81. Seat of the Mutual Relief Society. After the Szigethy House was demolished, the ground-floor of the house was arcaded for a better stereoscopic effect of the monument; the Society received an annual rent and an indemnification. The picture was made at the beginning of the century.
82. Kossuth Street with Seminary Church, 1907. Part of the Árpád Baths and the Széchenyi Palace (today Culture Centre Károly Pintér).
83. Corner Petőfi Str. – Kossuth Str., in the foreground the seat of the Revenue-Office and the Post-Office. At the end of the street the Commercial High-School. 1910's.
84. Szögyény-Marich (today Liszt F.) Street, in the foreground the shop of Zsigmond Keresztes (today Forintos Store), opposite to it the Diocesan Club-House (today Culture Centre), on the groundfloor the Montsko shop. 1936.
85. The same, towards the Main Square, 1910's. On the picture card the street is named by error Szögyény Mária utca, for it is named since 1893 after László Szögyény-Marich sen., Lord Chief Justice, Lord Lieutenant of County Fejér.
86. The house Szögyény-Marich Str. Nr. 1, that belonged formerly to the Nádasdy family and then to the Szögyény-Marich family, was bought in 1902 by the Catholic Society of the Diocese; in 1903 the St. Stephen and St. Emeric (today St. Stephen and Ady) Halls were opened therein.
87. Lépcső Street in 1937.
88. Curve of Szögyén-Marich Str., seen from the Market Place. The photo is considerably retouched, with several figures certainly added subsequently.
89. Fish (Hal) Square, with the end of Liszt F. Street, 1914. The small house is the public Butcher's Shop.
90. Carp (Ponty) Restaurant in the 20's (Photo: Károly Tóth).
91. Food Market on the Main Square, with shop and living house of the Felmayer family in 1891. (Cf. Figs. 25., 47.)
92. Food Market on the Main Square in the 1900's.
93. Food Market with poultry-sellers, early 1930's.

94. The famous „goose-quarter”, end of 1930's. (Photo: Károly Tóth).
95. Potters' market in the 1930's.
96. Weekly market in the 1930's.
97. Market on the Hay Market (today Május 1. tér). The school is already being built, the market is no more what it formerly used to be. In the upper left corner the Home for the aged, in the background the parish church of Viziváros and the orphanage, in front the weigh-house. 1936. (Photo: Tibor Molnár)
98. Court of Justice in the 1910's.
99. Look-out from the environs of the Court of Justice, with the Lutheran Church and the statue of the Holy Trinity.
100. May 1. 1919. The May-parade, turning into the Main Street.
101. Hotel „King of Hungary” (today Velence) and the theatre at the beginning of the century. The hotel still has its original classicistic frontispiece. The legend of the card is erroneous.
102. The same from the end of the 20's, but not quite the same. In front of the hotel a station of handsom-cabs – and a „rent-a-car” service. Since 1927 an agency of the Ford Co.
103. Row of houses of today's Dózsa Square in the early 1910's. In the foreground the Wertheim House built about 1820.
104. Residence of Archduchess Elisabeth-Amalia, who lived here from 1902 to 1910.
105. The bandstand with a legend motivating the name of the square, 1900's.
106. Summer restaurant in the Zichy Park, 1920-30's.
107. District army headquarters, built in 1883, photo: 1903 (today seat of the Party Committee). Next to it the Mirth House, site of the roadhouse „Golden Eagle”.
108. House along the Bognár Street (today Gagarin Square). The house advertising the studio of Zoltán Fekete was demolished in 1934. In front of the house a common well. The photo was made in the early 30's.
109. The same area, with the demolition already going on. The houses looking to the Main Street were destroyed during the last war. (Cf. Fig.35.). The photo was made in 1934. Cast a glance at the frontispiece of the museum as it looked in those times, and at the next house decorated today with a floral crest (cf. Figs. 111 and 113.).
110. Inauguration of the National Banner; the speaker: Mayor Csitány. In the background: the Karl Distillery is still standing in the old Kigyó Street, but the construction of the houses of today's Gagarin Square has already begun (cf. next Fig.)
111. The National Banner was inaugurated in 1936 on the newly shaped square. The picture clearly shows the house at the end of Bástya Street, which has been destroyed during the war.
112. For building purposes of the new Square of the National Banner Géza Grünfeld has ceded a gratis groundplot; on his remaining area he built three tenement houses, one of which was exempt from taxation in return for the gratis plot. The picture shows preparations for the building of the so called „Ironing House” in 1935-36. Karl Distillery in the Kigyó utca is still

- existing and was going to be demolished later. (At the place of Kigyó Street there is today a park and the housing estate „Velinszky”).
113. Square of National Flag, the rebuilt and completed building of the museum, 1936.
114. County Hall, 1970's (Photo: Antal Pribék).
115. County Hall; the square is still rather bare, decorated only by the still existing great platan-tree and the fountain. End of the 1910's.
116. County Hall (today St. Stephen) Square with the Seminary and the church. The picture card is from the 1910's when a wing of the Seminary was already (since 1910) heightened by an additional floor.
117. War memorial of the Tenth Hussars died in the battle of Limanova, on the County Hall Square. The sculpture of Ede Kallós was inaugurated in 1925, with participants of a regiment feast.
118. The monument of St. Stephen by Ferenc Sidló was put in 1938 at the place of the statue of Kallós.
119. In this house lived the poet Sándor Petőfi in winter 1842-43, when playing on the stage in the Black Eagle Hotel under the stage-name Borostyán (Ivy). The memorial tablet was inaugurated in 1904, the street bears the name of Petőfi since that time. Photo: Zoltán Fekete, about 1910. – The house has since been demolished; the actual building was the Cinema Rex.
120. County Hall (today Csók I.) Street at the end of the 1920's; in the foreground the old County Hall, with bay windows.
121. Today's Arany János Street with the Cathedral, in the background the tower of the Franciscan church.
122. St. Emeric's monument on the small square next to the Cathedral, made by Elek Lux and inaugurated in 1938. In the background the house of the famous Hungarian actor Ferenc Kiss. The photo was made in 1938. Both the statue and the house were damaged during the war. Today the monument of Duke Géza. (St. Stephen's father) is standing on the square.
123. St. Anne's Chapel, end of the 20's.
124. From 1933 on, the chapel was restored by István Möller; the parvis built in the 19th c. has been removed. Photo: Ernő Vadas, 1938.
125. Jókai Street, 1937. At the end of the street we still see the houses that were going to be demolished for the building of the new Cistercian (today Attila József) Gymnasium.
126. The other side of Jókai Street in 1937, with one-storey houses to be demolished for the formation of Pope Innocent XI (today Béla Bartók) Square.
127. Sas (today Endre Ady) Street in 1879 (photo: Péter Klökner). The Mutual Relief Society to be seen here still existed in 1938 as a banking institution. The picture deserves some attention for photo-technical reasons as well: the group of school-children standing in the foreground seems to have walked to the other side during the exposure

- time, their shadow can be seen at the original place.
128. The same, with the Black Eagle Café in the foreground. End of the 20's.
129. St. John's Bridge across the open channel, 1916. The channel was covered only in the 20's when today's Szabadságharcos Street was built over it.
130. St. Christopher's statue was designed as road mark by Tibor Vilt; it stood in the narrowing junction of today's St. Stephen Square – Vörösmarty Square – Vörös Hadsereg Street, and was destroyed during the war.
131. Delicacy shop of Andor Bogyay at the corner of Vörösmarty Square, 1910's. The house was later known as Kurucz House, because of the Kurucz shop.
132. Monument of Mihály Vörösmarty by Miklós Vay, on the square bearing his name. 1910's.
133. Vörösmarty Square, 1879. (Photo: Péter Klökner).
134. Other side of Vörösmarty Square, 1879 (Photo: Péter Klökner). The vegetation of the park is still rather sparse.
135. Vörösmarty Square in 1907. Meanwhile a fine alley has been planted, the vegetation is anything but sparse, and there is already electric street-lighting with nice, drop-shaped lamps.
136. Széchenyi Street in 1935. (Photo: József Matolcsy).
137. Széchenyi Street, Calvinist church and school in 1927. The church was then just 100 years old.
138. OMCSA (=National Fund for Family Relief) houses on Maroshegy, Batthány Street. 1938.
139. Home for the Aged, before its reconstruction. Early 20's.
140. Home for the Aged, after its reconstruction and enlargement, with a Rákóczi-portrait by Jakab Márton on the wall. 1930's.
141. Intérieur of the Home for the Aged. Photo: Szigeti, 1913.
142. Main building of the St. George Hospital, 1910's.
143. Louise (Lujza) Sanatorium, 1913.
144. Maternity hospital, 1913.
145. Children's sanatorium, 1923 (today Neurological Dept.)
146. Training of ambulance men, first half of the 20's. (Photo: Szigeti).
147. Kempelen Square, Fire-guard, 1915.
148. Training of firemen, first half of the 20's. (Photo: Szigeti).
149. Barracks of the Honvéd Regiment Nr.17. (today Recruiting Centre).
150. Hussar barracks, beginning of the century.
151. Barracks of the Infantry Regiment Nr.69, 1910's.
152. Military Hospital, beginning of the century.
153. Barracks of the 1st World War, later P.W. camp and finally Institute of War Orphans. 1917.
154. War memorial of the Infantry Regiment Nr.69 by Jenő Bory, set up in 1931.
155. Stud-farm in 1912, opposite to the Railway Station, destroyed during the last war.
156. Entrance to the Civil Shooting-range, 1910's. Damaged during the last war.
157. Main building of the shooting-range, with ballroom (Photo: Károly Tóth).

158. Built in 1937 within the shooting-range, the sports hall was the first covered stadium of the country.
159. Garden restaurant at the shooting-range, beginning of the century.
160. Promenade, 20's.
161. The road leading along the Janissary Channel to the Salt Lake (Sóstó). 1920's.
162. Martyrs' memorial, still without the statue by Jenő Bory, 1907.
163. The memorial column with the figure of the Turul (mythical eagle of the ancient Hungarians) by J. Bory. End of 1930's.
164. Restaurant in the Rose-garden.
165. Restaurant Bandl, Lakatos Street.
166. Alajos Szalai in front of his restaurant in Rózsa Street.
167. The so called Three-pence (Háromkrajcáros) bath next to the Malom Channel. (Photo: Tibor Molnár, end of 1930's).
168. Árpád baths, 1917.
169. The beach in 1934, in the background the silhouette of the town. The warming room of the skating-rink was later demolished and replaced by a new one.
170. Csitáry-water next to the beach, end of 1930's.
171. Cars and employees of the Sanitary Authorities on the Main Square, first half of the 1930's.
172. Városmajor, (today Sörház). Square and surroundings; house and office of the town magistrate, 1938. (Photo: Tibor Molnár).
173. Nursery of the János Mantz Foundation, 1920's.
174. Elementary school of Viziváros district, 1920's.
175. Elementary school in Deák F. (today József A.) Street, 1920's.
176. Girls' Boarding School „Francis Joseph” (today Archives of County Fejér), 1910's.
177. Court of the Girls' School in 1904.
178. New building of the Girls' School (today Petőfi School), beginning of the 1930's.
179. Trade School in the 20's (corner Petőfi Str. – Népköztársaság Str.)
180. Commercial High School „Mátyás Hunyadi”, 1910's.
181. The Mirth Barracks, site of a higher elementary school for boys. 1920's.
182. Higher elementary school for boys, later gymnasium for girls (today Gymnasium „Blanka Teleki”), 1930's.
183. Agricultural Winter School, 1930's.
184. Secondary Agricultural School (today Gymnasium „Pál Vasvári”), 1938.
185. Cistercian Gymnasium in Oskola (today Zalka M.) Street (Photo: Péter Kökner). The street-lighting is still with gas, the lamplighter can be seen on the picture while just making his tour. In the house opposite to the gymnasium there was the Museum Society from 1910 to 1929.
186. Big hall of the Cistercian Gymnasium, 1930's.
187. Secondary Modern School (today Technical College „Károly Vántus”), 1930's.
188. House of Catholic Teachers, Palotai Str. Nr.27, 1920's.
189. St. Emeric Boarding-school, Széchenyi Str, 1920's.
190. Reformatory school for boys.

191. Court of the reformatory school.
192. Pannonia Press, Bástya Str. Nr.9, 1930's.
193. Court of the Győry House (today Pelican Court), the first playhouse. 1930's.
194. Laying of the foundation-stone of the theatre on August 20. 1872.
195. The theatre in 1879. (Photo: Péter Klökner)
196. Humorous picture card of the theatre and of life by night, with subsequently set figures. (Property of the Picture Card Museum in Szerencs).
197. Dyeing Plant Felmayer, 1930's.
198. Malom Channel at the Felmayer plant, 1920's.
199. Gas and Electric Works at the Hay Market, end of 30's.
200. Road-building in the Gyümölcs (today Schönherz Z.) Street, 1937-38. (Photo: Tibor Molnár).
201. Glazed tile pavement of Palotai Street, end of 30's. (Photo: Tibor Molnár).
202. Parish church of Viziváros district, Mantz nursery in Rákóczi Street, 1920's. Traffic is still directed by the rule „keep to the left!”
203. Ősz Street in the 30's. (Today Housing estate Velinszky).
204. Castle Boulevard (Várkörút) in 1913.
205. József Street, 1920's. Under Nr.31: candy factory of Vidor Brothers from 1912 to 1930.
206. Corner Budai Str. – Deák F. (today József A.) Str. in the 1920's.
207. Budai Street, Szabó Mansion (today Police H.Q.), next to it Hussar Barracks, early 1930's.
208. Corner Budai Str. – Kert (today Fürst S.) Str., 1909.
209. King's Fountain, with smith shop, 1929. (Photo: Károly Tóth)
210. Upper Town (Felsőváros), Öreg Street, parish church in the 1910's.
211. The so called Shepherds' Church, Felsőváros, 1913. (Photo: Szigeti).
212. Palotaváros, Tobak Str., end of 30's. (Photo: Tibor Molnár).
213. Öreghegy, Donatus Chapel, 1940. (Photo: Tibor Molnár).
214. Parish-feast at the chapel on Donatus-day, 1940. (Photo: Tibor Molnár).
215. Öreghegy, mine-lake, in the background the Donatus Chapel. End of 1930's.
216. Emil G. Csitáry, later Mayor of Székesfehérvár, with friends and relations in his cottage house at Máriavölgy, 1925.
217. The faded photo recorded as „Reception of Francis Joseph” represents the inside of the old railway station with a festive party. If the record is correct, the photo was made on September 20. 1882, when the King and Emperor stayed – this time for 17 minutes – in Székesfehérvár, accompanied by Crown Prince Rudolph and his wife.
218. Pupils of the Volunteers's School in Székesfehérvár. The pleasure of being discharged is expressed in a verse by a youngster from Nagykanizsa.
219. Inauguration of the memorial tablet of Benedek Virág and Pál Ányos on the wall of the Cistercian convent, December 3. 1905, next to that of Mihály Vörösmarty.
220. 50th anniversary of the Literary and Debating Society of the Cistercian Gymnasium. The

- photo was made on April 30. 1911 on the court between the gymnasium and the convent.
221. Tableau of the Singing Circle of the Southern Railways Workshop, 1911.
222. Inauguration of the monument of the „Armoured Warrior”, the donator, Döme Lyka, landowner in Pázmánd, delivers the inaugural speech in front of the City Hall, September 8. 1915.
223. The same event, with Bishop Ottokár Prohászka consecrating the monument.
224. Laying of the foundation-stone of the Memorial Church Prohászka on November 27. 1929. by Bishop Lajos Shvoy and the architect Gáspár Fábrián.
225. Picture given by the veterans of the Freedom-fight 1848/49 to the Independence Circle of Székesfehérvár, 1926.
226. Reception of aviator György Endresz and navigator Sándor Magyar, who crossed in 1931 the Ocean in a non-stop flight from America to Bicske near Budapest. The photo was made shortly before the death of Endresz who crashed on May 21. 1932 in Italy.
227. Opening of the shooting range of the Rifle-Association Alba Regia, September 24. 1933.
228. Tableau of the Calvinist Chorus on its 30th anniversary, 1926.
229. „Farmers' Parliament” on Sunday morning in front of the „Friars' Church”, 1938. (Photo: Károly Tóth).
230. The painter István Csók among the festive party arranged for his 70th birthday, 1935.
231. Meeting of singers in 1938, the group of Viziváros.
232. Members of the Roofer's Section of the Craft-union are carrying the chest of the guild to the Corpus Christi procession. The photo was made about 1935, more than half a century after the dissolution of the guilds (1872).

TARTALOM

INHALT

CONTENTS

A nézőhöz	5
Az olvasóhoz	7
Képek, Bilder, Pictures	15
Természetes városfejlődés	147
„Országút visz Fehérvárig”	152
„Megjöttek a fehérvári huszárok”	158
Közművek és vendéglők	161
Sokadalmak	167
Szent György és Flórián védelmében	169
„Komoly kőiskolád padjában”	172
A közműveltség fejlesztése	178
„Sötét a kép, de...”	185
Források	
Képek	197
Szövegforrások	198
Zusammenfassung	201
Bilderverzeichnis	204
Summary	216
List of Pictures	219

